

Cahiers

97

Bijdragen

GUIDO L. DE BRABANDER
Universiteit Antwerpen - UFSIA

DE REGIONAAL-SECTORIËLE
VERDELING VAN DE
ECONOMISCHE ACTIVITEIT
IN BELGIË (1846-1979):
EEN KRITISCHE STUDIE VAN
HET BRONNENMATERIAAL

1984

ÉDITIONS NAUWELAERTS
LEUVEN-LOUVAIN

UITGEVERIJ NAUWELAERTS
BRUSSEL

COMITÉ DIRECTEUR
DU CENTRE
INTERUNIVERSITAIRE D'HISTOIRE CONTEMPORAINE

BESTUURSCOMITÉ VAN HET
INTERUNIVERSITAIR CENTRUM VOOR
HEDENDAAGSE GESCHIEDENIS

- R. DEMOULIN, Université de Liège, président
- G. KURGAN-VAN HENTENRYK, Université Libre de Bruxelles
- H. HAAG, Université Catholique de Louvain
- L. WILS, Katholieke Universiteit Leuven
- E. WITTE, Vrije Universiteit Brussel
- R. VAN EENOO, Universiteit Gent, secretaris-penningmeester

Cahiers

97

Bijdragen

GUIDO L. DE BRABANDER
Universiteit Antwerpen - UFSIA

DE REGIONAAL-SECTORIËLE
VERDELING VAN DE
ECONOMISCHE ACTIVITEIT
IN BELGIË (1846-1979):
EEN KRITISCHE STUDIE VAN
HET BRONNENMATERIAAL

1984

ÉDITIONS NAUWELAERTS
LEUVEN-LOUVAIN

UITGEVERIJ NAUWELAERTS
BRUSSEL

DANKWOORD

Op een regenachtige novemberavond in 1973 besprak de thesis-commissie mijn eerste probeersel van wat zes jaar later een doctorale dissertatie zou worden. Het was toen dat prof. dr. P. Lenders s.J. mij wees op de soms bedenkelijke kwaliteit van het bronnenmateriaal. Zijn aanwijzingen zetten mij op het spoor waarvan dit boek het (voorlopig) eindstation vormt.

Hoewel er sindsdien een lange weg is afgelegd, hebben prof. dr. H. Van der Wee en prof. dr. R. Van Straelen mij zowat de hele reis gezelschap gehouden. Hun talloze kritische en constructieve commentaren droegen veel bij tot dit werk.

Tijdens de reis werd in diverse tussenstations halt gehouden. Heel wat mensen stapten dan op en reden een eindje mee. Vooral de levendige gesprekken met dr. J. Gadisseur, prof. dr. J. Hannes, prof. dr. P.M.M. Klep en de betreurde dr. A. Van Neck betekenden een reële bijdrage, in het bijzonder tot het tweede hoofdstuk van dit werk.

Het personeel van het Nationaal Instituut voor de Statistiek en speciaal dr. H. Larmuseau waren uiterst behulpzaam bij het uitstipelen van een soms ingewikkeld reisplan en het doorworstelen van een niet altijd even duidelijk spoorboekje.

Het uittikken van de verschillende versies van dit reisverslag is het werk van R. Coenen, R. Hoydonckx, M. Polfliet en vooral R. Coppens.

Hen allen wil ik hierbij hartelijk danken.

Antwerpen, september 1984

INLEIDING

Hoewel de kwantitatief georiënteerde geschiedenis de jongste decennia ook in België een toenemende belangstelling kende, mag men niet stellen dat aan de historische kritiek van statistische informatiebronnen zeer veel aandacht is besteed. Het verklaren van een historische ontwikkeling op basis van een statistisch getoetste hypothese vereist nochtans data die aan vrij hoge kwaliteitseisen voldoen. Zonder het zeer belangrijke werk van mensen als Verhaegen, Hannes, Bairoch, Klep en Gadisseur te willen minimaliseren, moet toch vastgesteld worden dat ook voor de kwantitatieve economische geschiedenis van het recente verleden grote lacunes zijn blijven bestaan. Zelfs op het vlak van de basisinformatie, zoals b.v. de werkgelegenheid, is dat het geval. Aan de gegevens over de periode na de eerste wereldoorlog is tot nu toe weinig of geen aandacht besteed. En ook voor de tellingen die tussen 1830 en 1914 werden gehouden, beperken de meeste studies zich tot een regio of tot enkele subsectoren.

Dit werk wil een stap zetten naar een meer globaal en uniform kritisch onderzoek van de statistische informatie over de spreiding van de economische activiteiten en in het bijzonder de industrie in België. Die doelstelling impliceert dat de nadruk ligt op het economische en dus ook dat de criteria die t.a.v. de data vooropgesteld worden, geïnspireerd zijn op de economie. We noemden het onderzoek van die data „globaal” omdat we een beeld willen construeren dat betrekking heeft op alle Belgische regio's en alle bedrijfstakken. We spreken van „uniform” omdat we pogen eenzelfde verzameling van begrippen en criteria toe te passen op de hele periode vanaf de onafhankelijkheid van België.

Daarom wordt in een eerste hoofdstuk ingegaan op de definiëring van die begrippen en criteria. Met name aan de afbakening van de bedrijfstakken en de arbeid moet bijzondere aandacht besteed worden. Het gebruik van constante definities voor een langere periode doet immers een aantal historisch-wetenschappelijke problemen ontstaan, die zowel van uit een economisch als uit een sociologisch standpunt uiterst belangrijk zijn. Deels in hetzelfde perspectief wordt aandacht besteed aan de verantwoording van de afbakeningen in de tijd en van de deelruimten.

De bespreking van het eerste hoofdstuk mondt uit in een reeks criteria die daarna op de twee belangrijkste maatstaven voor de spreiding van de economische activiteit worden toegepast. Het betreft de werkgelegenheid en de toegevoegde waarde. Van deze laatste werden slechts vanaf 1955 gegevens gepubliceerd. Daarom komt dit onderwerp verder alleen in het vierde hoofdstuk aan bod. De hoofdmoot van dit boek wordt dan ook gevormd door een systematisch onderzoek van de verschillende Algemene Tellingen en in het bijzonder de Nijverheidstellingen. Ter wille van de overzichtelijkheid werd dit onderzoek verdeeld over drie hoofdstukken. Aan de deelperiode vóór de eerste wereldoorlog is hoofdstuk twee gewijd. Het derde hoofdstuk heeft betrekking op de tijd van 1910 tot 1947, terwijl het laatste de statistieken van het meest recente tijdvak behandelt.

HOOFDSTUK EEN

ALGEMENE ASPECTEN I.V.M. AFBAKENING, DEFINITIES EN BRONNEN

De eerste sectie van dit hoofdstuk heeft betrekking op de algemene aspecten van de afbakening in tijd en ruimte. Zij vormt de verantwoording van enkele basisopties van dit werk. Daarna wordt gepoogd binnen dit kader en zowel vanuit theoretisch als vanuit operationeel oogpunt tot gefundeerde definities te komen van de sectoren en bedrijfstakken, de werkgelegenheid en de toegevoegde waarde. In een volgende sectie wordt aandacht besteed aan een algemeen overzicht van het beschikbaar bronnenmateriaal. Tenslotte worden een aantal uitgangspunten voor de historische kritiek t.a.v. deze bronnen geformuleerd.

1 AFBAKENING IN TIJD EN RUIMTE

1.1 Het tijdsaspect

In dit boek wordt het complete bronnenmateriaal sinds de Belgische onafhankelijkheid behandeld. De motivering hiervan gaat uit van de vaststelling dat regionale en sectoriële ontwikkelingsprocessen bijna steeds lange-termijn-processen vormen. Zelfs kortstondige maar zeer intense impulsen hebben veelal een lange periode nodig eer het totale effect de maximale waarde bereikt. Ook indien het uitgangspunt de actuele ontwikkeling vormt, is een kijk op de langere periode daarom veelal nuttig, zo niet noodzakelijk. Het recente debat over de relatieve positie en de achteruitgang van Wallonië vormt daarvan een treffende illustratie. De tweede helft van de negentiende eeuw is daarom, niettegenstaande de grote tijdsafstand en daarmee gepaard gaande historisch-economische verschillen, een uitgelezen punt om de recentere ontwikkelingen juister te evalueren. Deze periode van relatief snelle economische groei kan bovendien beschouwd worden als de kwantitatieve fase van de

industriële revolutie, vooral wat de zware nijverheid betreft¹, zodat zij op zich reeds een grote belangstelling van historici en economen verdient. In deze optiek kan de vraag worden gesteld waarom ook niet de kwalitatieve fase van de industriële revolutie wordt behandeld. Het antwoord hierop is eenvoudig. Behoudens de enorme verzwaring van de „workload”, stelt dit immers quasi onoverkomelijke problemen i.v.m. de data. Niet alleen de kwaliteit ervan, maar vooral de ruimtelijke homogeniteit laat moeilijk een vergelijking toe met de gegevens verzameld sinds België’s onafhankelijkheid.

Vanuit deze visie ligt het voor de hand dat de hele periode sinds 1830, voor zover de data het toelaten, wordt geanalyseerd. De facto houdt dit in dat de eerste algemene telling, nl. deze van 1846, het uitgangspunt vormt. Het einde van de periode wordt gevormd door de recentste beschikbare bronnen van voldoende kwalitatief niveau², d.w.z. de algemene tellingen van 31 december 1970 en de regionale gegevens over de toegevoegde waarde in 1979. Het valt daarbij te betreuren dat de verwerking van de volkstelling uit 1981 zo traag verloopt, dat in 1984 nog niets over de werkgelegenheidscijfers bekend was. Om toch enige aanduidingen over de recente ontwikkelingen te verkrijgen, dienen we ons vooralsnog op de sociaal-economische enquête van 1977 te baseren.

1.2 De ruimtelijke desaggregatie

Omwille van de ruimtelijke verscheidenheid van de economische processen is het nodig de informatie te klasseren volgens een aantal deelruimten. Een dergelijke desaggregatie van de Belgische totaalcijfers is niet zo’n eenvoudige zaak. In principe is de afbakening van een aantal economisch relevante regio’s wetenschappelijk het meest verantwoord. Het bepalen van de grenzen van dergelijke zones kan gebeuren aan de hand van

- het voldoen aan één of meer vaste criteria (homogeniteitsprincipe) of
- het afgestemd zijn van een gemeente of een economische entiteit

¹ Cfr. H. VAN DER WEE, *Historische Aspecten van de Economische Groei*, Antwerpen, 1972, blz. 198 e.v.

² Uiteraard op het ogenblik dat deze tekst een laatste herziening onderging, d.w.z. medio 1984.

op een stedelijke of economische kern van een bepaald hiërarchisch niveau (centralisatieprincipe).

Waar een dergelijke benadering voor recente jaren weinig problemen stelt³, is dat niet het geval voor een onderzoek dat de lange termijn beoogt. Twee dimensies zijn hier essentieel: de methodologie en de data.

Wat de methode betreft, is duidelijk dat er zich wel wat problemen stellen bij de keuze van de criteria zowel binnen de homogeniteits- als de centralisatieoptiek, als tussen de twee onderling. Welke keuze men ook maakt, tenslotte zal deze uitmonden in variërende afbakeningen in de tijd. De economisch-geografische realiteit is immers geen constante. De invloedssfeer van een groeipool zal zich ruimtelijk uitbreiden of juist inkrimpen, de gebieden met een bepaalde verstedelijkingsgraad kennen een expansie, de economisch relevante regio's zijn dus niet stabiel⁴. Het gebruiken van een dergelijke afbakening laat toe de ruimtelijke dimensie van het economische proces goed onder ogen te zien, maar versluiert wat zich binnen een (constante) deelruimte afspeelt. Om beide, duidelijk complementaire aspecten in beeld te brengen, kan men opteren voor de afbakening van een functionele regio op één bepaald moment in de tijd en die toepassen op het volledige tijdsbestek. Dat ook dit geen perfecte benadering vormt, ligt m.i. voor de hand⁵. Een nauwgezette afweging van de voor- en de nadelen van elke methode kan echter slechts gebeuren in functie van de specifieke onderzoeksdoelen, en is dus niet op zijn plaats in een bronnenkritiek met een meer algemene opzet.

Tot wat voor conclusie men ook komt, steeds zal men rekening moeten houden met de dataproblemen. Wat België betreft, stuit men op twee cruciale moeilijkheden. In eerste instantie kan men stellen dat er nog al te weinig onderzoek is verricht naar de technische,

³ Zie bv. C. VANDERMOTTEN et al., *Atlas Economique de la Belgique*, Brussel, 1983, die het hoofdzakelijk heeft over de periode 1970-1978.

⁴ Een algemene bespreking van de verschillende regio-concepten treft men o.a. aan bij J.R. BOUDEVILLE, *Les espaces économiques*, Parijs, 1961, 3de druk, passim; J. HILHORST, *Regional Planning*, Rotterdam, 1971, blz. 55 e.v.; J.G. LAMBOOY, *Ekonomie en Ruimte*, Assen, 1980, 3de druk, deel I, blz. 178-184.

⁵ Zie bv. L.H. KLAASSEN, P.W. KLEIN en J.H.P. PAELINCK, „*Very Long Term Evolution of a system of Regions*” in *VIth International Congress on Economic History: 5 themes*, Kopenhagen, 1974, blz. 94-97, en G.L. DE BRABANDER, „*Very Long Term Evolution of a System of Regions-Comments*” in *VIth International congress on Economic History: Proceedings*, Kopenhagen, 1978, blz. 151-153.

economische en ruimtelijke afhankelijkheidsrelaties waarbij het historisch perspectief een volwassen rol kreeg toebedeeld. De intersectoriële betrokkenheid, die o.m. tot uiting komt in de zgn. input-output relaties, is weinig onderzocht. De achterstand op het vlak van de industriële bedrijfsgeschiedenis vormt hiervan wellicht de belangrijkste oorzaak.

Het tweede data-probleem is zo mogelijk van nog meer doorslaggevende aard. Een benadering via functionele regio's impliceert het gebruik van data over de samenstellende deelruimten. Veelal zal het gaan om gemeenten, soms zelfs om delen van gemeenten. Welnu, heel wat informatie bestaat niet (of niet meer) op het gemeentelijk niveau. Zo omvatten de oudste industrietellingen slechts informatie over een zeer beperkt aantal grotere steden. Het is bijgevolg uitgesloten om met functionele regio's te werken bij een studie die ook betrekking heeft op het midden van de negentiende eeuw. Vandaar dat we ook in dit werk moeten uitgaan van administratieve en niet van economisch-geografisch gefundeerde grenzen.

Indien, willens nillens, gebruik gemaakt wordt van administratieve grenzen, dan ligt het voor de hand een maximale stabiliteit van de afbakening te verkiezen. Flexibele grenzen zouden hierbij immers niet overeenstemmen met een economische of geografische realiteit. Bovendien zouden ze ons verhinderen een juist idee te vormen over wat zich binnen een gegeven ruimtelijke eenheid afspeelt.

De administratieve indeling van het rijk laat in principe toe te kiezen tussen vier niveaus: de gemeenten, de arrondissementen, de provincies en de gewesten. We wezen er echter reeds op dat heel wat informatie niet beschikbaar is op het niveau van de gemeenten. Zoals voor de arrondissementen geldt trouwens ook voor de gemeenten dat de ruimtelijke afbakening in de tijd heel wat variaties vertoont. Een keuze voor de arrondissementen binnen hun huidige grenzen is onmogelijk, omdat juist wegens het gebrek aan data op het gemeentelijk niveau die arrondissementele cijferreeksen niet kunnen gereconstrueerd worden. Overigens kan men zich vragen stellen over de economische en geografische betekenis van de arrondissementele indeling. Gaat het hier trouwens niet om eenheden die veelal te klein zijn om zinvol gehanteerd te worden bij de beoogde globale benadering?

Tegenover de kleine kunnen de grote administratieve entiteiten geplaatst worden. Voor een benadering via de grote gewesten pleit in elk geval dat zij hoe langer hoe meer als beleidsregio's moeten

beschouwd worden. In het licht van het Belgische federaliseringsproces neemt hun relevantie ongetwijfeld steeds meer toe. Daartegenover staat dat een zeer belangrijk deel van de informatie en dus van het potentieel inzicht verloren gaat. Vlaanderen en Wallonië zijn zo heterogeen dat ze niet als ongedifferentieerde eenheden mogen beschouwd worden. Ook het Brussel-van-de-19-gemeenten kan bezwaarlijk als een economische entiteit aanzien worden⁶. Daarbij komt nog dat een reconstructie van de gegevens over het arrondissement Brussel voor het midden van de negentiende eeuw onmogelijk is⁷.

Als operationele eenheid voor de regionale analyse rest dus de provincie. Het is een vrij stabiele eenheid omwille van het beperkt aantal provinciale herindelingen, althans in vergelijking met de gemeenten en arrondissementen. De informatie over de provincies is ook het meest volledig. Hoewel hierbij geen sprake kan zijn van „economisch relevante regio's” in de stricte zin, mag toch gesteld worden dat provincies ook geen economische on-zin vormen en bovendien een zekere beleidsbetekenis behouden.

Dit belet niet dat aan het gebruik van de provinciale eenheden wel wat problemen verbonden zijn. In de eerste plaats is er de homogeniteit van de afbakening. Deze wordt in enkele gevallen gestoord door ingrijpende grenscorrecties. De aanhechting van de Oostkantons bij de provincie Luik na W.O. I en de overgang van het nieuw gecreëerde arrondissement Komen-Moeskroen van West-Vlaanderen naar Henegouwen in 1963 vormen wellicht de frappantste voorbeelden. Deze „aanpassingen” (en andere, zoals de Voerstreek) worden echter niet opgelost door de schaal te vergroten of te verkleinen.

⁶ Ook vanuit een stadsgeografisch standpunt zou dit onaanvaardbaar zijn, zoals blijkt uit diverse studies over de afbakening van de Belgische agglomeraties; cf. H. VAN DER HAEGEN en M. PATTYN, „De Belgische stadsgewesten”, *Statistisch Tijdschrift*, 1979, nr. 3, blz. 235-249 en M. RAMPENBERGH, „De begrenzing van het Brusselse stadsgewest”, *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 1980, nr. 2, blz. 143-172. Soortgelijke conclusies kunnen getrokken worden uit de vergelijking van W. DE LANNOY, *Sociaal-geografische atlas van Brussel-Hoofdstad*, Antwerpen-Amsterdam, 1978 met W. DE LANNOY en M. RAMPENBERGH, *Sociaal-geografische atlas van Brussel en zijn randgebied*, Antwerpen-Amsterdam, 1981.

⁷ Enkele praktische problemen in dit verband werden behandeld in mijn „Bijdrage tot de economische geografie van de grootstedelijke ontwikkeling: het geval Brussel” in E. WITTE, red. *Taal en Sociale Integratie*, Brussel, 1981, blz. 281-304.

Een tweede beperking geldt de diversificatie van de deelruimten. Dit argument gaat niet alleen op voor de drie grote gewesten maar kan in zekere gevallen ook worden toegepast op de provincies. In de huidige situatie en vanuit economische optiek kan bv. de tegenstelling tussen de Westhoek en de Kortrijkse subregio worden genoemd. Vanuit de administratie- en beleidsoptiek is de heterogeniteit van Brabant opvallend. Dit brengt ons echter terug naar de problematiek van de functionele regio's, waarvan we reeds aantoonde dat zij niet kunnen toegepast worden op de eerste decennia van de in dit werk te behandelen periode.

Aan de keuze van de provincie als operationele eenheid zijn dus duidelijk beperkingen verbonden. We willen die hier zeker niet minimaliseren. In het licht van de bovenstaande bespreking moet echter duidelijk zijn dat deze eenheid het meest aangepast of althans het minst ongeschikt is voor het voorgenomen onderzoek.

2 SECTOREN EN BEDRIJFSTAKKEN

Kunnen de problemen i.v.m. de afbakening in tijd en ruimte al bij al vrij eenvoudig opgelost worden, dan is dit heel wat minder het geval voor de bedrijfstakken. Daarom worden eerst de meest essentiële elementen uit de theorie besproken. Daarna wordt nagegaan in welke mate deze in het algemeen, d.w.z. voor de hele betrokken periode, geoperationaliseerd kunnen worden⁸.

2.1 Theoretische uitgangspunten

Het probleem bij het afbakenen van de drie traditionele sectoren en hun onderdelen, de bedrijfstakken, is dat dit classificatieschema liefst op economische gronden moet kunnen verantwoord worden en tegelijk operationeel dient te zijn. Deze moeilijkheid wordt nog vergroot door het feit dat beide eigenschappen zouden moeten gelden zowel voor vandaag als voor het midden van de negentiende eeuw. Dat we, gezien haar motorfunctie in de economie, de klemtoon vooral op de industrie leggen, vereenvoudigt de problemen nauwe-

⁸ De specifieke aspecten verbonden aan de individuele bronnen worden behandeld in de hoofdstukken, besteed aan de desbetreffende periode.

lijks. De secundaire sector is immers erg divers en kende in de loop van de laatste anderhalve eeuw beslist fundamentele veranderingen.

2.1.1 *De klassieke indeling*

De meest „klassieke” der classificaties werd uitgewerkt door A. Fisher en C. Clark⁹ en bestaat, zoals men weet, uit drie groepen, nl.

- een primaire sector, d.w.z. landbouw en aanverwante,
- een secundaire, d.i. de verzameling van continue producenten van transporteerbare goederen, en
- een tertiaire, die alle andere bedrijvigheiden, dus o.m. het transport en de bouwnijverheid, omvat.

De bouwnijverheid wordt beschouwd als een randgeval dat eigenlijk noch tot de secundaire noch tot de tertiaire sector behoort.

Wat de theoretische achtergrond betreft, kan men kort zijn: de bedoeling was immers veeleer pragmatisch dan theoretisch. Deze doelstelling was bovendien in essentie historisch, waarbij als schema van de economische ontwikkeling de daling van het belang der primaire sector ten voordele van de secundaire centraal staat in een eerste fase, waarbij later de tertiaire de secundaire gaat overtreffen.

De voornaamste kritiek op het werk van Clark en Fisher heeft meteen ook betrekking op de belangrijkste verdienste. De bruikbaarheid en het pragmatisme worden dan beschouwd als een gebrek aan theorie.

2.1.2 *De benadering van Fourastié*

Er moet echter wel toegegeven worden dat Clark, bij de verschillende edities van zijn werk, de theoretische dimensie heeft pogen te versterken, voornamelijk in het licht van de afnemende meeropbrengsten. Veelal wordt in dit verband de invloed van Fourastié vernoemd¹⁰.

Fourastié¹¹ ging immers uit van een driedelige indeling waarbij de groepering gebeurde volgens de produktiviteitsstijging (middelmatig, hoog resp. zwak). Daarenboven werd de industrie alleen als

⁹ A. FISHER, *The Clash of Progress and Security*, London, 1935; C. CLARK, *The Conditions of Economic Progress*, London, 1940 (1), 1951 (2), 1957 (3).

¹⁰ Zie bv. F. PONTANUS, *La population active en Belgique, 1910-1961 et tendances récentes*, Brussel, 1974, blz. 4-5.

¹¹ J. FOURASTIÉ, *Le grand espoir du XXe siècle*, Parijs, 1949.

secundair opgevat wat de handarbeid betreft. Bedienden werden tot de sector met zwakke produktiviteitsevolutie, m.a.w. de tertiaire, gerekend.

De kritiek op Fourastié is niet mild geweest. Er is hem (terecht) verweten dat bv. de handarbeid in de transport en andere zgn. tertiaire branches een sterke produktiviteitstoename kende en dus als secundair moest worden beschouwd¹². Bovendien is het onmogelijk homogene en significante bedrijfstakken te ontwerpen die gelijkmatig evolueren wat de produktiviteit betreft¹³.

Overigens resulteert het feit dat de sectordefinitie dynamisch worden opgevat, m.a.w. dat de subbranches volgens hun evolutie nu eens tot deze, dan weer tot gene sector kunnen behoren, in een niet-operationeel karakter¹⁴. Daarnaast leidt het onderscheid tussen handarbeiders en bedienden veeleer naar een — weliswaar primitieve — sociale classificatie dan wel naar een economische.

Tenslotte kan, zoals bij de indeling van Clark en Fisher, ook bij deze van Fourastié de kritiek geformuleerd worden dat de tertiaire sector wel een bijzonder heterogeen karakter heeft.

2.1.3 De tertiaire sector en het homogeniteitsprobleem

Diverse auteurs hebben het niet-homogeen karakter van de tertiaire sector zoals ze door Clark e.a. werd opgevat, bekritiseerd en alternatieven hiervoor opgesteld¹⁵.

Bekendst is in dit verband de visie van Foote en Hatt¹⁶ die naast de primaire en secundaire nog drie sectoren onderscheiden, nl.

- de diensten aan personen, die traditioneel in het gezin worden of werden gepresteerd;
- de bedrijven die de arbeidsdeling stimuleren, zoals openbare diensten, handel- en bankwezen;
- de quinaire sector die o.m. wetenschappelijk onderzoek, onderwijs, syndicaten en vrijetijdsbesteding omvat.

¹² Cfr. F. PONTANUS, *o.c.*, blz. 7-9.

¹³ B. VERHAEGEN, *Contribution à l'histoire économique des Flandres*, Leuven-Parijs, 1961, vol. I, blz. 31.

¹⁴ P. COPPIETERS en M. GOOSSENS, *De tertiaire sector in de post-industriële maatschappij*, Brussel, 1973, blz. 15 (reeks: *Eclectica*, nr. 13).

¹⁵ Een goed overzicht van dergelijk werk wordt geboden in *ibid.*, blz. 16-26.

¹⁶ *Ibid.*, blz. 19-20 en F. PONTANUS, *o.c.*, blz. 7-8.

In feite gaat het hier om een splitsing van de traditionele tertiaire sector, zonder veel theoretisch gefundeerde argumentatie, waarbij bovendien de quinaire sector nog steeds een uiterst heterogeen geheel vormt.

Interessanter is dan ook het voorstel van Katouzian¹⁷ dat tegelijk functioneel en historisch is. Hij onderscheidt oude en nieuwe diensten, al naar gelang deze vóór of na de industriële revolutie hun hoogtepunt bereikten. Daarnaast bestaat een sector van complementaire diensten die mee ontwikkelen met de industriële groei en waarvan de banken, het transport en de handel de belangrijkste voorbeelden vormen.

Eveneens historisch van inspiratie is de indeling van Abler, Adams en Gould¹⁸, waarbij traditionele en moderne dienstverlening worden onderscheiden. Naast het tijds criterium speelt daarbij echter de scholingsintensiteit als diversifiërend element mee. Bovendien worden niet alleen bedrijfsklassen aan sectoren toegewezen, doch worden deze sectoren zelf telkens ook verdeeld in primaire, secundaire, tertiaire en quaire activiteiten.

De bijdragen van Katouzian en Abler et al. vormen t.o.v. de systemen van Clark, Fisher en Fourastié een vooruitgang, in de zin van een sterkere nuancering in de toch wel grove driedeling. Anderzijds kunnen deze alternatieven moeilijk bij empirisch onderzoek aangewend worden en blijven zij dus (nauwelijks) te toetsen hypothesen¹⁹.

De hier beschreven verfijningen beperken zich veelal tot enkele aspecten van de tertiaire activiteiten. Daarbij komt de historische dimensie te zelden aan bod. De verschillende economische en maatschappelijke betekenis van deze sector in het midden van de negentiende eeuw t.o.v. vandaag is nochtans zeer wezenlijk. Men denke slechts aan het onderwijs, de gezondheidszorg, de banken e.d.m. Dit alles pleit voor een genuanceerde benadering van de tertiaire sector, die in de praktijk niet steeds gemakkelijk te realiseren is. Soortgelijke

¹⁷ M. KATOZIAN, „The development of the service sector”, *Oxford Economic Papers*, 1970, blz. 362-382.

¹⁸ R. ABLER, J. ADAMS en P. GOULD, *Spatial Organisation*, Englewood Cliffs (N.J.), 1971, blz. 306-308.

¹⁹ Men kan zich bv. afvragen hoe een min of meer preciese afbakening van de complementaire diensten kan geschieden zonder dat coëfficiënten over interindustriële bindingen bekend zijn.

problemen stellen zich in de secundaire sector, waar evenmin van homogeniteit sprake kan zijn en waar de historische dimensie niet minder fundamenteel is. Dat tonen de verschillende mutaties binnen bv. de scheikundige nijverheid voldoende aan.

2.1.4 Het historisch karakter van de homogeniteitsproblematiek in de secundaire sector

Het homogeniteitsprobleem binnen de secundaire sector is dus reëel, zoals ook blijkt uit de discussie of de extractieve bedrijven, de bouwnijverheid en het transport al dan niet in deze sector moeten worden opgenomen en de zeer diverse criteria die in dit verband worden aangehaald.

Een veel toegepaste benadering bij de „oplossing” van dit probleem is de subclassificatie waarbij ingedeeld wordt naar het produkt of de produktgroep. Nog afgezien van de hedendaagse problemen die in dit verband rijzen (homogeniteit en eenduidigheid van produkttypes, verschillen in bedrijfsdimensie, technologie, arbeidsintensiteit e.d.m.) moeten in historisch perspectief enige fundamentele bezwaren worden gemaakt. Klep formuleert ze als volgt: „A very important problem is nevertheless that in certain production sectors different producers can be gathered: subsistence-craftsmen and modern industrial workers. In this way a very important dual structure in the economy shall remain unnoticed. And these is a second main problem: in pre-industrial economics there are many producers who can be placed in more than one production sector: indeed seasonal migration and multiple job holding disturb the picture”²⁰.

Een stap in de richting van een oplossing kan de classificatie van Jaffe zijn, waarbij drie groepen worden onderscheiden. Het zijn (i) traditionele activiteiten die geen beroep doen op technische of wetenschappelijke kennis, noch op machines; (ii) moderne activiteiten, die wel op minstens één van beide een beroep doen, en (iii) klassieke activiteiten, normaliter buiten verwerkende bedrijvigheden en distributie, die niet noodzakelijk gebruik maken noch van traditionele noch van moderne technologie. In de laatste groep vindt men dan

²⁰ P.M.M. KLEP, *Economic-historical occupational classifications. A qualitative and quantitative description of the labour force before industrialisation*, Leuven, 1974, blz. 9 (C.E.S.-Workshop on Quantitative Economic History, Discussion paper 7302).

bv. de overheid, religieuze diensten en dergelijke²¹. Merken we op dat ook hier de sectoren dynamisch opgevat zijn, dus een variërende produktinhoud hebben, en dat het hoofdaccent op de technologische evolutie wordt gelegd. Al met al vertoont deze classificatie een sterke gelijkenis met deze van Fourastié (cfr. 2.1.2) en kan ze grotendeels op een analoge manier beoordeeld worden.

P. Klep heeft als alternatieve historisch geïnspireerde classificatie een systeem van vier criteria ontwikkeld. Deze zijn:

- (i) behoort de activiteit tot de huishoudelijke economie (landbouwers en ambachtslui bv.) of tot de kapitalistische (ondernemers en fabrieksarbeiders bv.);
- (ii) behoort deze tot de agricultuur of niet;
- (iii) impliceert het bedrijf coöperatie met land, vast of circulerend kapitaal; zo niet, impliceert het klassieke, traditionele of moderne diensten?, en
- (iv) impliceert het bedrijfstype samenwerking met traditionele of moderne energie-producenten?²².

Het is duidelijk dat én de historisch zinvolle criteria (i) en (ii) én de intra-bedrijfsnormen (iii) en (iv) leiden tot een complex en waardevol classificatiesysteem, alleszins wat de negentiende eeuw betreft. Toch zijn er nog wat problemen.

- In de eerste plaats dient een afbakening te worden gemaakt tussen het familiale en het kapitalistische type. Dit betekent dat een goed hanteerbaar criterium nodig is om de verschillende overgangsvormen tot een of andere groep toe te wijzen. Zoals het nu is bepaald, zullen onvermijdelijk problemen rijzen i.v.m. landbouwers en ambachtslui die arbeiders in loondienst hebben.
- Soortgelijke afbakeningen en criteria zijn nodig voor het industrieel kapitaal en de typologie van de diensten.
- Het aanvullen van de kenmerken voor de bedrijfsstructuur met een technologisch criterium zou de waarde voor de recentste geschiedenis, maar ook voor de industriële revolutie gevoelig verhogen.

Niettegenstaande de historico-theoretische verdiensten i.v.m. de negentiende eeuwse structuren, stellen zich dus wel problemen i.v.m. de concrete criteria. Wanneer we willen komen tot een taxonomie die

²¹ *Ibid.*, blz. 9.

²² *Ibid.*, blz. 19.

ook vandaag relevant is, moeten nog enkele bijkomende moeilijkheden opgelost worden. Dit betreft in de eerste plaats de reeds vermelde aspecten i.v.m. de technologie. Ook de toch wel erg heterogene evolutie van de kapitaalsintensiteit en de arbeidsproductiviteit wordt m.i. niet opgelost in Kleps systeem. Daarenboven daalt de relevantie van de criteria (i) en (ii) in de twintigste eeuw biezonder snel. Overigens is dit schema onmogelijk toe te passen op de hedendaagse regionale boekhoudingen, die immers veel te weinig informatie bieden. Dit geldt ten andere ook voor het overgrote deel van de andere bronnen, met inbegrip van de meeste nationale tellingen.

2.1.5 De fundamentele onvolkomenheid van de theoretische benadering

Uit het voorgaande kan geconcludeerd worden dat er allesbehalve eensgezindheid bestaat over de sectoriële classificatiesystemen. In de taxonomie komen wel dominante criteria voor. Enerzijds zijn deze eenvoudig de feitelijke evolutie van de belangrijkheid, veelal gemeten aan de hand van de werkgelegenheid, anderzijds vormt de produktie-structuur, vnl. via de technologie, de kapitaalsintensiteit en de arbeidsproductiviteit, een verzameling normen.

Ook blijkt dat het heterogeniteitsprobleem bij wat traditioneel de tertiaire sector genoemd wordt, heel wat meer aandacht kreeg dan de analoge problematiek bij de industriële bedrijvigheid. In verband met deze laatste wordt veelal verwezen naar een produkt- en/of grondstofgeoriënteerde subclassificatie, waarbij de feitelijke produktie-structuur nauwelijks wordt ingecalculeerd (cfr. 2.1.4).

Tenslotte is ook wel duidelijk dat de meer verfijnde benaderingen bijzonder hoge eisen stellen aan de informatie en bijgevolg weinig of niet operationeel zijn.

Om deze redenen menen we dat de theoretisch gefundeerde taxonomie hetzij te simplistisch is (cfr. de driedeling), hetzij niet operationeel voor de lange periode die hier behandeld wordt. Daarom zullen we in de volgende subsectie een meer pragmatisch standpunt innemen.

2.2 De pragmatische optiek

Als uitgangspunt voor een pragmatische benadering stellen we dat de classificatie continu moet zijn in de tijd, d.w.z. dat ze stabiel moet zijn qua klasse-inhoud.

Een bijkomend punt is dat de primaire en tertiaire activiteiten in principe niet gedifferentieerd worden, wat impliceert dat ze telkens één vector van de tewerkstellingsmatrix vormen. De industrie wordt wel gedifferentieerd, doch slechts in de mate dat de meest beperkte subclassificatie dit toelaat. Slechts op die wijze wordt én een maximale aandacht voor de industrie mogelijk én zijn stabiele klasse-inhouden realiseerbaar.

De meest enge classificatie, d.w.z. deze met het minst onderverdelingen, is deze van de regionale boekhouding. Deze omvat dan in totaal 21 activiteitsbranches, waarvan dan nog enkele waarvan gegevens voor meerdere provincies gezamenlijk worden gegeven²³. In totaal komen een zestiental van deze branches in aanmerking om tot de industrie te worden gerekend. Het betreft: (i) extractieve nijverheid, (ii) voeding, drank, tabak, (iii) textiel, (iv) kleding en schoeisel, (v) hout en meubel, (vi) papier, druk en uitgeverij, (vii) chemische en aanverwante nijverheid, (viii) klei, ceramiek, glas en cement, (ix) zware metaalnijverheid, (x) non-ferrometalen, (xi) metaalverwerkende nijverheid inclusief scheepsbouw, (xii) garages, (xiii) diverse industrie, (xiv) bouw, (xv) transport en communicatie, (xvi) elektriciteit, gas en water. Over de precieze inhoud van deze zestien bedrijfstakken wordt in de regionale rekeningen niets vermeld. De nationale rekeningen bieden echter een meer gedetailleerde beschrijving (zie tabel 1-1). Deze stemt overigens in grote mate overeen met de vroeger aangewende regionaal-sectoriële classificatie. Deze was dan ook veel informatiever: de huidige 16 branches werden toen in 39 categorieën onderverdeeld. Wel moet hieraan toegevoegd worden dat toen 18 bedrijfstakken niet over alle provincies werden gesplitst. In de huidige boekhouding is dit echter relatief nog iets meer het geval, gezien bij 8 van de 16 branches groeperingen voorkomen.

Volgens de hoger beschreven werkwijze zullen we dus uitgaan van de in 1970 gebruikte classificatie van het geografisch produkt. De hergroeperingen van de bedrijfstakken, zoals die er voor verschillende provincies is gebeurd, zal evenwel niet doorgetrokken worden naar het verleden. We willen immers de mogelijkheid niet uitsluiten dat de herverdelende toewijzingen van de toegevoegde waarde voor die provincies zouden worden uitgevoerd.

²³ „Economische groei van de provincies en taalstreken van 1966 tot 1971 — Toegevoegde waarde en totaal produkt per bedrijfstak en geografisch gebied”, *Statistisch Tijdschrift*, 1973, blz. 363-418.

Tabel 1-1 Vergelijking van de subclassificaties der regionale en nationale rekeningen i.v.m. industriebranches

<i>Regionaal 1971¹</i>	<i>nationaal 1973²</i>	<i>regionaal 1959³</i>
Extractieve nijverheid	<ul style="list-style-type: none"> — steenkoolmijnen en hun elektrische centrales — overige extractieve industrieën 	<ul style="list-style-type: none"> — steenkoolmijnen en hun elektrische centrales * — mijnen, groeven, graverijen en aanverwante bedrijven *
Voeding, drank, tabak	<ul style="list-style-type: none"> — voedingswaren- en drankbereiding — tabaksnijverheid 	<ul style="list-style-type: none"> — voedingswaren- en drankbereiding * — tabaksnijverheid
Textiel *	<ul style="list-style-type: none"> — katoen- en wolspinnerijen en naaigarenfabricage — weefnijverheid — afwerking van textielprodukten — breigoednijverheid — andere sectoren van de textielnijverheid 	<ul style="list-style-type: none"> — jutespinnerijen — kaart- en kamwolspinnerijen, katoenspinnerijen en naaigarenfabricage * — weefnijverheid — breigoednijverheid * — afwerking van textielprodukten
Kleding en schoeisel *	<ul style="list-style-type: none"> — kleding- en confectienijverheid inclusief bontwerk — schoenen, handschoenen e.a. lederprodukten 	<ul style="list-style-type: none"> — kleding- en confectienijverheid — schoen-, handschoen- en marokijnnijverheid *
Hout en meubelen *	<ul style="list-style-type: none"> — houtzagerijen en aanverwante activiteiten — houtverwerkende nijverheid en aanverwante activiteiten 	<ul style="list-style-type: none"> — houtzagerijen — houtverwerkende nijverheid en aanverwante activiteiten
Papier, drukkerij, uitgeverij *	<ul style="list-style-type: none"> — fabricage van papier en karton — papier- en kartonverwerkende nijverheid — drukkers-, brocheerders- en inbindersbedrijf 	<ul style="list-style-type: none"> — fabricage van papier en karton — papier- en kartonverwerkende nijverheid * — drukkers-, brocheerders- en inbindersbedrijf
Chemie en aanverwante activiteiten *	<ul style="list-style-type: none"> — rubber- en chemische nijverheid — petroleumraffinaderijen en fabrieken van steenkoolagglomeraten — cokes- en gasfabrieken 	<ul style="list-style-type: none"> — rubber- en chemische nijverheid — petroleumraffinaderijen en steenkoolagglomeraten * — cokes- en gasfabrieken *
Klei, ceramiek, glas en cement	<ul style="list-style-type: none"> — klei- en ceramieknijverheid — glas- en cementnijverheid — cementagglomeraten en asbestcement 	<ul style="list-style-type: none"> — klei- en ceramieknijverheid — glas- en cementnijverheid * — cementagglomeraten en asbestcement *

Zware metaalnijverheid *	ijzer- en staalnijverheid	} ijzer, staal en non-ferrometalen
Non-ferrometalen *	non-ferrometalen	
Metaalverwerkende nijverheid inclusief scheepsbouw	metaalverwerkende nijverheid en scheepsbouw	metaalverwerkende nijverheid en scheepsbouw
Garages *	garages	garages
Diverse industrie	overige werkende industrieën (leerlooiërijen, pelterijen, diamantnijverheid, en niet elders genoemde industrieën)	— bereiding van pelterijen en maken van bontwerk * — leerlooierijen * — diamantnijverheid — overige verwerkende industrieën
Bouwnijverheid	bouwnijverheid	bouwnijverheid
Elektriciteit, gas, water	— produktie, vervoer en distributie van elektriciteit — watervoorziening, vervoer en distributie van stadsgas	— produktie, vervoer en distributie van elektriciteit * — watervoorziening, vervoer en distributie van stadsgas
Transport en communicatie	— spoorwegvervoer inclusief arsenalen N.M.B.S. — wegvervoer — zee- en binnenscheepvaart — havens — luchtvervoer — post, telegraaf en telefoon, radio en televisie	— spoorvervoer — wegvervoer — zeevervoer * — binnenscheepvaart — havens — luchtvervoer — post, telegraaf en telefoon

* aanduidingen die niet provinciaal en/of per branche individueel verstrekt worden.

¹ „Economische groei van de provincies en taalstreken van 1966 tot 1971...”, o.c., blz. 373-385.

² „De nationale rekeningen van België 1966-1973”, *Statistisch Tijdschrift*, 1975, blz. 12-14.

³ „De toegevoegde waarde per nijverheidstak en per werknemer in de verschillende provincies en taalstreken”, *Statistisch Tijdschrift*, 1963, blz. 514-529;

„Verdeling over provincies en taalstreken van de toegevoegde waarde en het totale binnenlands produkt”, *Statistisch Tijdschrift*, 1962, blz. 700-715, en *Statistische en Econometrische Studieën*, 1962, blz. 45-60.

Uit het aanwenden van genoemde classificatie volgt dat de empirische resultaten gerangschikt zullen zijn volgens een gemengd systeem waarbij grondstoftype en produkttype elkaar in mindere of meerdere mate aanvullen. Het voordeel hiervan is dat een vrij belangrijke mate van parallellisme ontstaat t.a.v. zekere internationale standaardclassificaties²⁴. Als nadeel moet aangehaald worden dat nauwelijks enige gelijkenis bestaat met de theoretisch meer gefundeerde maar niet operationele classificatiesystemen (cfr. sectie 2.1) en dat bij een dergelijke mengvorm uiteraard wel wat randgevallen bestaan die bij meerdere categorieën kunnen ondergebracht worden. Elke oplossingswijze heeft, gezien het dubbel criterium, een enigszins arbitrair karakter. Om die reden is een omslagtabel als bijlage A opgenomen, zodat de precieze afbakening voor alle aangewende bronnen kan nagegaan worden.

Het probleem van de homogene taxonomie is echter reeds in zekere mate geïncorporeerd in de drie classificaties van tabel 1-1. De tegenstrijdigheden zijn echter relatief gering. Zo wordt de jutenijverheid wel expliciet in de textielbranche ondergebracht in 1959, terwijl later geen sprake meer is van deze nijverheid. In de recente classificaties wordt de ijzer- en staalnijverheid principieel gescheiden van de non-ferrometalen, terwijl dat in 1959 niet het geval was. Het bontwerk komt in 1959 voor bij de diverse industrie, terwijl die branche later in de rubriek kleding en schoeisel wordt vermeld. Deze (kleine) problemen tasten echter de operationaliteit van de classificatie niet verder aan²⁵. Daarom blijft het uitgangspunt voor de te hanteren classificatie deze van het geografisch produkt in 1970.

3 WERKGELEGENHEID

De definiëring van het begrip werkgelegenheid lijkt principieel heel wat eenvoudiger te zijn dan het bij de sectoren het geval was. Zo eenvoudig zelfs, dat in de meeste studies geen omschrijving geboden wordt. Toch blijkt dit begrip een veelheid van ladingen te

²⁴ Cfr. „Verdeling over provincies en taalstreken van de toegevoegde waarde per bedrijfstak en het totale binnenlands produkt”, *Statistische en Econometrische Studiën*, 1962, blz. 25-28.

²⁵ Wel wordt de onderlinge vergelijkbaarheid wat geringer, doch door het relatief minieme belang van de bedrijfstak bontwerk — de enige waar een hergroepering geen directe oplossing brengt — mag deze als weinig betekenisvol worden bestempeld.

kunnen dekken. Zo gaat het in sommige gevallen alleen om loon- en weddetrekkenden, maar in andere ook om zij die (eventueel op termijn) een winst voor hun arbeid kunnen verwachten. In sommige studies betreft het de potentiële tewerkstelling, in ander het reële activiteitsniveau. Nog moeilijker wordt het wanneer de werkgelegenheid onderverdeeld wordt. Nu eens is sprake van klassen, dan weer van status- of beroepsgroepen, en tenslotte ook nog van sectoren en bedrijfstakken. In wat volgt pogen we meer klaarheid te brengen in deze uiteenlopende concepties en een zo duidelijk mogelijk uitgangspunt te formuleren dat op de diverse bronnen kan toegepast worden.

3.1 Historische, sociologische en economische benaderingen

Het is een opvallend feit dat zowel de geschiedwetenschap als de sociologie en de economie elk een eigen benaderingswijze hebben t.a.v. de werkgelegenheid en de arbeid. De eerste bekijkt vooral de intertemporele ontwikkelingsgang, de tweede ziet in het bijzonder de (psycho-) sociale dimensie, terwijl de derde veel meer gewicht hecht aan de bezoldigingsstructuren. Toch kan men niet zeggen dat elk van de disciplines een volmaakt onafhankelijke visie zou hebben noch dat één enkele visie binnen elk van de disciplines bestaat. Veeleer is sprake van een pluriformiteit binnen de vakgebieden, die bovendien toelaat bruggen te slaan naar de andere menswetenschappen.

Nemen we als uitgangspunt de economische theorie. Niettegenstaande de diversiteit van het economenvolk kan men toch stellen dat de neo-klassieke school duidelijk dominant is in het economisch denken van de jongste decennia. Zoals bekend gaat de neo-klassieke benadering uit van nogal individualistische redeneringen waarbij de arbeidsmarkt *grosso modo* evolueert als een goederenmarkt met vele vragers en aanbieders en waarbij de marginale produktiviteit van de arbeid een essentiële rol speelt²⁶. Men ziet hierdoor onmiddellijk de

²⁶ Het is hier niet de plaats om een zeer diepgaande en genuanceerde bespreking van alle bijdragen tot de werkgelegenheidstheorie voor te brengen. Slechts op enkele m.i. typerende karakteristieken wordt ingegaan. Voor een uitvoeriger bespreking met een ruim overzicht van de literatuur leze men de bijdrage van A.L. MOK en J. BRACKE, „De arbeidsmarkt: een poging tot integratie van economische en sociologische gezichtspunten”, *Economisch en Sociaal Tijdschrift*, 1976, blz. 551-626; vgl. G.L. DE BRABANDER, „De definitie en de classificatie van de werkgelegenheid in het licht van de 19de eeuwse Belgische tellingen en de nationale rekeningen”, *XLVe congres van de Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België*, Komen-Brussel, 1982, deel 3: Handelingen, blz. 279-291.

mogelijkheid om arbeid als een kapitaalstype te beschouwen, het zgn. „human capital”. De marxistische en radicale theoretici daarentegen gaan juist uit van de tegenstelling tussen arbeid en kapitaal. Toch wordt ook hier een essentiële rol toebedeeld aan de arbeidsproductiviteit, die immers mee bepaald wordt door de verhouding constant versus variabel kapitaal. Belangrijk is echter de tegenstelling tot de neo-klassieke theorie volgens dewelke principieel gelijke macht aan de verschillende produktiefactoren is toebedeeld, wat in de radicale school evident niet het geval is. Men ziet dan ook een zeker verband met de institutionele richting, waar het institutionaliseringsproces, vooral dan bij de loonvorming, centraal staat. Het gaat er dan om de belangenbehartiging van de betrokken partijen vooral via empirisch onderzoek te analyseren.

Wanneer we het geheel van de bijdragen uit de economie bekijken, dan stellen we vast dat de aandacht bijna geheel gaat naar de loonarbeid, waarbij het winstbegrip veelal als tegen-beeld voor het loon wordt gebruikt. Bij de dominante school, de neo-klassieke, verdwijnt zelfs de hele maatschappelijke context, voor zover deze laatste het individuele overstijgt, in de nevels. Dit is niet het geval bij de andere, meer macro-gerichte theorieën. Dit is ook niet zo bij de meeste sociologische bijdragen, zelfs wanneer die meestal op de loonarbeid geconcentreerd zijn.

Die concentratie op de loonarbeid in de sociologie heeft ongetwijfeld te maken met de oorsprong van de Europese sociologie, waarin immers de arbeidsstrijd en de klassentegenstellingen ruim aan bod kwamen. Dit komt ook nog tot uiting in de actuele sociologische studies over de arbeidsmarkt.

Ten aanzien van de economische visie kan in elk geval gesteld worden dat in de sociologische benadering

- (i) veel minder belang gehecht wordt aan de arbeid als produktiefactor, maar arbeid veeleer beschouwd wordt als een relatieproces, d.w.z. een ontwikkeling van relaties tussen gedifferentieerde groepen van belanghebbende mensen;
- (ii) de produktiviteit alleen een rol kan spelen als één van de vele mogelijke verklarende variabelen; deze wordt echter veelal gedomineerd door de machtsverwerving en -positie van de al dan niet geïnstitutionaliseerde groepen van betrokkenen;
- (iii) een vrij fundamentele tegenstelling ontstaat op die manier ten aanzien van de dominante economische, d.w.z. neo-klassieke

opvattingen; wel kan van verwantschap sprake zijn t.o.v. de radicale en institutionalistische economen.

Tegenover deze diversiteit, deze tegenstellingen ook, neemt de geschiedeniswetenschap in zijn totaliteit geen duidelijke positie in. Als synthese van de menswetenschappen in hun tijdsdimensie permittiert de geschiedenis zich ook geen eigen, specifieke definitie, althans niet op het theoretische vlak. Zij gebruikt de concepten van de andere maatschappijwetenschappen retrospectief. Het probleem dat daarbij op de voorgrond treedt is veelal dat dergelijke concepten niet zonder meer kunnen toegepast worden op het verleden, maar dat integendeel een fundamentele herinterpretatie nodig is in functie van de kenmerken van de onderzochte periode. De betekenis van de constituerende elementen bij elk concept uit de maatschappijwetenschappen is immers mee bepaald door de tijdsgebonden maatschappelijke omgeving²⁷. Teruggrijpend naar de voorgaande sectie impliceert dit dat de sector- en bedrijfstakdefinities moeten omschreven worden in functie van de betrokken tijdsperiode (deze definities worden overigens uitgewerkt in bijlage A). Voor wat de werkgelegenheid betreft, dienen de diverse componenten beoordeeld te worden niet alleen in functie van de homogeniteit van het concept over de gehele te bestuderen periode maar ook in functie van de reële inhoud in het betrokken deeltijdvak. Uiteraard ontstaan hier spanningen. Enerzijds is er de spanning tussen de continuïteit van de gebruikte definitie en de variaties implicerende aangepastheid aan het tijdsmoment zelf, anderzijds ontstaat een spanning ten aanzien van het te gebruiken bronnenmateriaal. Dit laatste is immers veelal niet ontworpen in functie van een bepaald wetenschappelijk concept, en — zo dit wel het geval mocht zijn — gebruikt in het beste geval bepalingen die op het ogenblik van de bronconstructie beschikbaar waren.

Wat houdt dit alles nu in voor de uitwerking van ons onderzoek? In elk geval moeten twee conclusies getrokken worden. Enerzijds is bij het bepalen van de werkgelegenheid een keuze noodzakelijk tussen een economische en een sociologische benadering, anderzijds moet elke benadering ingepast worden in een zich langs historische lijnen ontwikkelende maatschappelijke context, inclusief de bron-technische implicaties die deze wijzigingen impliceren maar ook met

²⁷ Een mooi voorbeeld hiervan vormt H. Van Der Wees studie over de „Berekening van de produktiviteit in het Ancien Régime” in zijn *Historische aspecten van de economische groei*, Antwerpen-Utrecht, 1972, blz. 221-227.

zo weinig mogelijk afbreuk aan de continuïteit en de vergelijkbaarheid.

Daar we ons in wezen richten op de spreiding van de economische activiteit, zoals reeds in de inleiding werd gesteld, en bovendien een aansluiting bij het begrip toegevoegde waarde wenselijk is, indien het statistische materiaal voor het bedrijven van de economische geschiedenis nuttig dient te zijn, ligt het voor de hand dat gekozen wordt voor een meer economische benadering. Daartoe wordt in de volgende subsecties verder ingegaan op enkele voorbeelden van relatief actuele, economische definities van de werkgelegenheid. De historische interpretatie hiervan dient, zoals reeds gezegd, mede te geschieden in functie van het beschikbaar bronnenmateriaal. Daarom wordt deze functionele interpretatie slechts in de volgende hoofdstukken verder uitgewerkt.

3.2 Enkele voorbeelden

Voor we daartoe komen, wordt dus ingegaan op enkele economisch getinte definities. Een eerste komt uit de shift-share methodologie, omdat deze juist betrekking heeft op de regionaal-sectoriële analyse van de economische groei en zowel bij historici als economen reeds heel wat populariteit heeft verworven. Het ander voorbeeld komt uit een empirische economische studie, zodat we nog enkele stappen dichter bij een operationele definitie komen. Deze wordt bovendien geconfronteerd met de bepaling van het *International Labour Office*, wat toelaat een indruk op te doen over de internationale standaarden i.v.m. vergelijkbaarheid.

3.2.1 Werkgelegenheid en shift-share methodologie

Het uitgangspunt vormt dus de shift-share methodologie. Deze analyse maakt immers bijna altijd gebruik van de (effectieve) werkgelegenheid. Anderzijds wordt deze methode beschouwd als een (begin van) analyse van het ruimtelijk groeiproces. Daarbij is groei begrepen in zijn traditionele economische zin, nl. als produktiegroei, onder verwijzing naar begrippen als toegevoegde waarde en geografisch produkt. Dit impliceert dat een zekere ambiguïteit ontstaat, waarbij enerzijds de groeiproblemen worden geïsoleerd doch anderzijds gerefereerd wordt aan de arbeidsmarkt. Een interpretatie in functie van de arbeidsbalans en de werkloosheidsproblemen is daarom mogelijk en veelal minstens impliciet aanwezig.

Deze ambiguïteit vindt men ook terug bij Perloff et al. Hoewel in dit standaardwerk in de eerste plaats sprake is van „growth in full-time equivalent workers employed”²⁸, en dit begrip verbonden wordt aan de „change in output per man-year” en aldus nog explicieter verwijst naar de produktiegroei, wordt anderzijds ook gebruik gemaakt van het concept „labor force”. Hiermee is duidelijk de band met de werkgelegenheid en de arbeidsmarkt gelegd, zodat vanaf het startpunt een kern van tweeslachtigheid voorkomt. In de definities van Perloff et al. wordt blijkbaar uitgegaan van de effectieve prestaties i.v.m. arbeid en produktie, ten nadele van de benadering via het potentiële. Dit impliceert echter dat een volmaakte overeenkomst zou bestaan tussen de produktiegroei en deze van de werkgelegenheid. Hoewel beide groeistrukturen evenwaardige onderzoeksdoelen vormen, mogen zij echter niet zo maar als onderling verwisselbaar beschouwd worden. Een functionele keuze van data zal bijgevolg noodzakelijk zijn.

Uitgaande van de produktie-optiek zijn m.b.t. de actieve bevolking de verschillen in arbeidsproductiviteit van het grootste belang. Daarbij is niet alleen de diversificatie van de arbeidskwaliteit, zoals deze o.m. blijkt uit het scholingsniveau, determinerend, maar ook de bedrijfstak waarin de arbeidsprestatie wordt uitgevoerd. Om deze verschillen te ondervangen, zou principieel een beroep gedaan kunnen worden op de loongegevens. Dit confronteert ons echter met niet onbelangrijke theoretische en praktische problemen. Enerzijds legt de neo-klassieke verdelingstheorie wel een relatie tussen de marginale arbeidsproductiviteit en het loon, doch anderzijds zijn over een groot deel van het verleden nauwelijks produktiviteitscijfers te schatten²⁹, terwijl bovendien slechts gemiddelde lonen bekend of berekenbaar zijn. Overigens is de neo-klassieke verdelingstheorie sterk voor kritiek vatbaar, o.m. in functie van de betekenis van het loon als een feitelijke dan wel als een rechtvaardige vergoeding³⁰ en het ontbreken van enige verwijzing naar de institutionele aspecten rond de loonvorming³¹. Er dient in elk geval opgemerkt te worden dat een

²⁸ H. S. PERLOFF et al., *o.c.*, blz. 63-64.

²⁹ Wat België betreft, geldt dit voor de hele periode vóór 1955, daar toen geen regionale statistieken over de toegevoegde waarde gepubliceerd werden.

³⁰ Enkele teksten in verband met dit probleem zijn opgenomen in E.K. HUNT en J.G. SCHWARTZ, eds., *A Critique of Economic Theory*, Harmondsworth, 1972.

³¹ A. L. MOK en J. BRACKE, *o.c.*, passim.

intersectoriële druk bestaat, die parallelle evoluties van de lonen in de hand werkt, dit niettegenstaande uiteenlopende ontwikkelingen van de arbeidsproductiviteit. Hierbij kunnen zich zowel ruimtelijke als sectoriële inhaalbewegingen voordoen, die o.m. afhankelijk zijn van de relatieve machtspositie van de werknemers (zowel op de arbeidsmarkt als institutioneel), doch die geen positieve relatie hoeven te vertonen met de arbeidsproductiviteit.

Om al deze redenen is een produktiviteitscorrectie op basis van loongegevens moeilijk te verantwoorden. In een groeioptiek lijkt het ons een te prefereren alternatief de evolutie van de produktieve arbeid op zich te benaderen. Daarbij moet produktieve arbeid natuurlijk niet opgevat worden in de zin van bv. Adam Smith of Karl Marx³², maar wel als de arbeid die een reële bijdrage levert tot het binnenlands produkt. Dit is immers voor de hand liggend indien we een groeioptiek aannemen die zich interesseert voor de produktie binnen de deelruimten. Zaak is dus uit de bevolking op actieve leeftijd de niet-actieven te weren, bijgevolg ook de al dan niet verborgen werkloosheid uit te zuiveren, en indien mogelijk een gemeenschappelijke noemer te vinden voor de produktieve prestaties zonder in de val van de looncorrectie te lopen. Hierbij komen we natuurlijk erg dicht in de buurt van de „full-time equivalent workers” van Perloff et al. Omdat de equivalentie niet uit looncijfers kan afgeleid worden, kan slechts via een verzameling van criteria tot de gelijkwaardigheid van de produktieve arbeid besloten worden. Dergelijke criteria zijn o.m.

- (i) het al dan niet beloond worden voor de arbeid, hetzij via lonen en/of premies, hetzij via winsten;
- (ii) het voltijds dan wel deeltijds (of zelfs louter occasioneel) zijn van de arbeid.

Het toepassen van dergelijke criteria leidt echter niet tot een volledige correctie voor produktiviteitsverschillen, doch enkel tot uitsluiting van de meest extreme gevallen van verdoken werkloosheid, zoals die bij onbezoldigde helpers en bij thuisarbeiders dikwijls voorkomt. Wat de groeioptiek betreft, is dus slechts een imperfecte oplossing mogelijk. Er zal in de volgende hoofdstukken dan ook geval per geval moeten onderzocht worden in welke mate hoger genoemde criteria kunnen toegepast worden, zonder de coherentie van de data-matrices te verstoren.

³² Cfr. J. ROBINSON, *Filosofie van de economie*, Rotterdam, 1965, blz. 46-49.

Geldt dit ook wanneer de groeioptiek verlaten wordt en we de nadruk leggen op de werkgelegenheid? Hierbij dient uitgegaan te worden van het doel van de arbeid. Dit doel en dat van de werkgelegenheid is immers niet de tewerkstelling op zich — of mag dit althans niet zijn — maar wel de inkomensverschaffing³³ en de behoeftenbevrediging. Dit impliceert de toepassing van het hoger omschreven criterium (i) en de uitsluiting van verdoken werkloosheid. Omwille van de vergelijkbaarheid moet ook vanuit de werkgelegenheidsoptiek deeltijdse arbeid in voltijdse omgezet worden. Dit betekent de uitvoering van criterium (ii). Het uitgangspunt³⁴ kan in deze optiek dus analoog zijn aan dat bij de visie i.v.m. de produktie. De conclusies i.v.m. de toepassing der criteria zijn uiteraard van dezelfde strekking.

3.2.2 *Enkele operationele definities*

Omwille van de algemeenheid van de hogere criteria en de voorlopig noodzakelijke vaagheid van de toepassing ervan, lijkt het ons nuttig deze met twee concrete benaderingen van de werkgelegenheid te confronteren.

Het eerst vormt de omschrijving die door het I.L.O. wordt gebruikt, juist in functie van de vergelijkbaarheid van statistisch materiaal. Hoewel erg lang, citeren we de tekst³⁵ toch volledig:
„(1) Persons in employment consist of all persons above a specified age in the following categories:

³³ Dit vormt wellicht de belangrijkste tussenstap naar een beleid dat de billijke welvaartscreatie en -verdeling als devies heeft. Men dient er zich evenwel van bewust te zijn dat het ook niet meer is dan een tussenstap, m.a.w. dat ook de inkomensverschaffing niet op zich het hoofddoel vormt. Ook dit rapport zet niet, althans niet systematisch, de finale stap naar de welvaartsproblematiek, en is dus qua optiek beperkt tot het economische in enge zin.

³⁴ Het is echter slechts een uitgangspunt. Essentieel voor de beleidsvisie en voor de sociaal-economische problematiek die hiervoor aan de basis ligt, is qua werkgelegenheid niet alleen de groei van de effectieve arbeidsvraag, zoals die in de shift & share analyse naar voor komt, maar ook de evolutie van het arbeidsaanbod. Een vergelijking van de shift & share componenten met de ontwikkeling van de arbeidsbalans is daarom in een werkgelegenheidsoptiek noodzakelijk.

³⁵ I.L.O. *Year Book of Labour Statistics 1975*, Genève, 1975, blz. 297; vgl. I.L.O., *International Recommendations on Labour Statistics*, Genève, 1976, en I.L.O., *Year Book of Labour Statistics 1981*, blz. 179-180.

- (a) at work: persons who performed some work for pay or profit during a specified brief period, either one week or one day;
- (b) with a job but not at work: persons who, having already worked in their present job, were temporarily absent during the specified period because of illness or injury, industrial dispute, vacation or other leave of absence, absence without leave, or temporary disorganisation of work due to such reasons as bad weather or mechanical breakdown.

(2) Employers and workers on own account should be included among the employed and may be classified as 'at work' or 'not at work' on the same basis as other employed persons.

(3) Unpaid family workers currently assisting in the operation of a business or farm are considered as employed if they worked for at least one-third of the normal working time during the specified period.

(4) The following categories of persons are *not* considered as employed:

- (a) workers who during the specified period were on temporary or indefinite lay-off without pay;
- (b) persons without jobs or business or farms who had arranged to start a new job or business or farm at a date subsequent to the period of reference;
- (c) unpaid members of the family who worked for less than one-third of the normal working time during the specified period in a family business or farm''.

Zonder de mogelijke discussie over deze definitie te willen uitputten en beseffend dat op een aantal punten bij een dergelijke omschrijving ipso facto arbitraire oplossingen noodzakelijk zijn, moeten m.i. toch enkele opmerkingen geformuleerd worden.

In de eerste plaats moet gesteld worden dat de werkgelegenheidsopvatting — employment as and only as employment — zeer dicht benaderd wordt. Het criterium waarbij een derde van de „normale” arbeidstijd wordt aangewend, wijkt hier wel enigszins van af (cfr. 1b, 3 en 4c), maar is alleen van toepassing op niet-bezoldigde prestaties. Hierin schuilt een factor van heterogeniteit. Een andere moeilijkheid vormt de referentieperiode (in 1a), die het mogelijk maakt dat seizoenarbeid hetzij volledig ingesloten, hetzij volledig uitgesloten wordt. T.o.v. de omschrijving in de vorige sectie zijn er bijgevolg nogal fundamentele verschillen i.v.m. de criteria zowel waar het gaat om de duur als waar het de beloning van de arbeidsprestatie betreft.

Meer gelijkenis vertoont de FLEUR-studie, waarin gepoogd wordt voor de negen EEG-landen een gemeenschappelijke basis te vinden voor de data 1950-1960-1970. In een deelrapport wordt gesteld dat „Because the employment variable in the FLEUR analysis should reflect actual and not potential economic activity, the restricted definition of ‘the employed’ has been chosen instead of that of ‘the economically active’. (...) It appeared ... that the largest common denominator to which all figures could be adapted, was an employment concept comprising all persons who were usually working, family workers included. For several reasons the work of military personnel, civil servants in international organizations, diplomats, and domestic personnel are excluded. Part-time workers are taken into account only in case they spent a significant time on work. In general this definition covers the ‘labour force’ concept employed by the ILO and OECD, and the ‘usual-occupation’ approach defined by the European Conference of Statisticians in 1959. (...) Because of the location optique of FLEUR every employed individual is assigned to the region in which the usual work is actually carried out, in practice the region in which the establishment that employs the individual is located”³⁶. Deze definitie staat duidelijk dichter bij de „produktieve prestatie”-benadering dan de omschrijving van het ILO, maar blijft wat in het vage i.v.m. oplossingen voor de problemen die in de vorige subsectie beschreven werden. Noch het probleem van de verdoken werkloosheid (familiale hulp, thuisarbeid), noch dat van de deeltijdse arbeid zijn volgens vaste criteria aangepakt. Begrippen als „usually working” en „to spend a significant time on work” zijn niet bepaald stricte definities. Het is echter de vraag in welke mate dit t.o.v. de bestaande tellingsystemen realiseerbaar is. De volgende hoofdstukken moeten hier klaarheid in brengen. Daarbij kan de FLEUR-bepaling van arbeid als een bevestiging gezien worden van de probleemstelling sub 3.2.1, waarbij de oplossing in functie van de individuele bron zelf moet worden uitgewerkt zonder de maximale homogeniteit van de data-matrices aan te tasten.

³⁶ W. MOLLE en B. VAN HOLST, *Factors of Location in Europe, A Progress Report*, Rotterdam, 1976, blz. 10-11; vgl. W. MOLLE, B. VAN HOLST en H. SMIT, *Regional Disparity and Economic Development in the European Community*, Westmead, 1980, blz. 208-217 voor de algemene bespreking en blz. 217-248 voor de toepassing op de statistieken van de EG-Lidstaten.

4 TOEGEVOEGDE WAARDE

De toegevoegde waarde wordt veelal gedefinieerd als de som van de geldinkomens die ontstaat bij een bepaalde produktie. Het gaat dus om de som van lonen en winsten. Indien de inkomens uit produktie samengeteld worden voor alle bewoners van een land of een streek spreken we van het nationaal of het regionaal produkt. Tellen we dezelfde inkomens op naar het land of de streek waar ze ontstaan, dan is sprake van het binnenlands of het geografisch produkt.

Aangezien we het willen hebben over de regionale (en sectoriële) spreiding van de economische activiteit, gaat het ons om de plaats waar een produktie gerealiseerd wordt. Dit houdt meteen in dat voor deze studie het geografisch produkt het relevante gegeven bij uitstek vormt.

Wel moet opgemerkt worden dat slechts bruto-cijfers beschikbaar zijn, zodat het effect van de afschrijvingen niet verrekend is. Tevens zal moeten gezorgd worden voor een vaste prijsbasis, wil men de cijfers zo vergelijkbaar maken dat de groeianalyse in constante termen — dus met uitsluiting van inflatoire effecten — geschiedt.

5 EEN OVERZICHT VAN DE BRONNEN

Zoals we hoger reeds stelden, zijn gegevens over het geografisch produkt van de regio's slechts beschikbaar vanaf 1955. Bijgevolg moet voor bijna de gehele periode sinds 1846 exclusief gewerkt worden op basis van de werkgelegenheid. Het bronnenmateriaal laat hierbij weinig keuze. Sommige bronnen zijn weliswaar regionaal-sectorieel georganiseerd — bv. de RMZ-RSZ statistieken³⁷ — maar bestrijken een te korte periode. Andere, zoals de Annales des Mines, bieden alleen sectoriële statistieken, zodat zij hooguit als complementaire informatie aangewend kunnen worden³⁸.

³⁷ Bovendien zijn er bij deze bron problemen i.v.m. de variërende graad van volledigheid, onder meer m.b.t. de overheidssector, terwijl ook veranderingen in het classificatiesysteem een homogene toepassing moeilijk, zo niet onmogelijk maken.

³⁸ Het is immers weinig waarschijnlijk dat hierin precies dezelfde definitie als in de globale data-matrix wordt gebruikt.

Tabel 1-2 Overzicht van de algemene tellingen

<i>Volkstellingen</i>	<i>Landbouw</i>	<i>Industrie</i>
15-10-1846	15-10-1846	15-10-1846
31-12-1856		
31-12-1866	31-12-1866	31-12-1866 ^a
31-12-1867		
	15-9-1880	
31-12-1880		31-12-1880
31-12-1890		
	31-12-1895	
		31-12-1896
31-12-1900		
31-12-1910	31-12-1910	31-12-1910 ^b
31-12-1920		
	31-12-1929	
31-12-1930		
		27-2-1937 ^b
31-12-1947		31-12-1947 ^b
	1950	
	15-5-1959 en	
	31-12-1959	
31-12-1961		31-12-1961 ^b
	15-5-1970 en	
31-12-1970	1-12-1970	31-12-1970 ^b
1-3-1981		

^a niet gepubliceerd

^b inclusief handel

Bron: *Catalogus van de publicaties uitgegeven door het Nationaal Instituut voor de Statistiek, Toestand op einde 1981*, Brussel, 1982, blz. 1-18 (met gepolicieerde aanvulling).

De allerbelangrijkste, zonet enige bron voor gegevens over de werkgelegenheid wordt bijgevolg de reeks algemene tellingen die sinds 1846 zijn uitgevoerd (cfr. tabel 1-2). Drie series zijn voor ons van belang: nl. de volkstellingen (V.T.), die gewoonlijk een beroepstelling omvatten, de industrietellingen (I.T.) die sinds 1910 ook de handelsactiviteiten insluiten, en de landbouwtellingen (L.T.), die als complement van de I.T. kunnen beschouwd worden.

6 UITGANGSPUNTEN VOOR DE BRONNENKRITIEK

Uit het voorgaande kan reeds afgeleid worden dat als uitgangspunt voor de bronnenkritiek geopteerd is in het voordeel van de

spreiding van de economische activiteit. en wel in functie van de produktieve prestatie naar de plaats en bedrijfstak waar ze gepresteerd worden.

Hieruit kan geconcludeerd worden dat

- (i) een economische benadering in het algemeen en het geografisch produkt in het bijzonder als toetssteen beschouwd worden;
- (ii) de werkgelegenheid mee in functie hiervan geanalyseerd dient te worden;
- (iii) het gaat om sectoren en bedrijfstaken en dus niet om beroepen.

Voor wat de werkgelegenheid betreft, is dan ook duidelijk dat niet de woonplaats maar de plaats van tewerkstelling de cruciale variabele vormt.

Deze laatste moet beschouwd worden als synoniem voor produktieve werkgelegenheid, of deze nu tegen loon geschiedt of met de bedoeling winst te realiseren. Dit impliceert dat activiteiten vooral ontwikkeld in de vrije tijd en/of in functie van auto-consumptie door privé personen principieel uitgesloten worden.

Het maximeren van de correlatie tussen toegevoegde waarde en produktieve werkgelegenheid houdt ook in dat de arbeid zo veel mogelijk op een gelijkwaardige noemer geplaatst wordt, zodat de arbeidseenheden zo vergelijkbaar mogelijk zijn. Het ideaal is dus dat het aantal gepresteerde manjaren per bedrijfstak en per regio berekend worden. Gezien de beschikbare bronnen blijft dit ideaal echter een utopie. Anderzijds resulteert het wel in het streven naar een terugbrengen van deeltijdse tot voltijdse arbeidsplaatsen. Bovendien staat het lijnrecht tegenover de meer sociografische opvatting waarbij het gaat om het aantal personen dat bij een bepaald beroep, een bepaalde belangengroep en/of een bepaalde bedrijfstak betrokken is³⁹.

De hier beschreven verzameling van uitgangspunten en criteria wordt in de volgende hoofdstukken toegepast op het geheel van de Belgische Algemene Tellingen. Vooraleer we hiertoe overgaan, willen we er echter nog eens aan herinneren dat onze belangstelling vooral uitgaat naar de cijfers over de industrie. Dit houdt in dat de primaire en de tertiaire sector op een geaggregeerde wijze behandeld kunnen worden en dat bij eventuele vergelijkbaarheidsproblemen de afbakening van de arbeid in de industrie de norm vormt.

³⁹ Een voorbeeld hiervan vormt het proefschrift van P.M.M. KLEP over *Bevolking en arbeid in transformatie: Brabant 1700-1900*, Nijmegen, 1981.

HOOFDSTUK TWEE

VAN DE ONAFHANKELIJKHEID TOT DE EERSTE WERELDOORLOG

Dit hoofdstuk behandelt de bronnen over de „kwantitatieve fase” van de industriële revolutie, d.w.z. de periode van de eerste Belgische Algemene Telling in 1846 tot aan de vooravond van de eerste wereldoorlog. Het is duidelijk dat zich hier de grootste problemen stellen, niet alleen omwille van de kwaliteit van het bronnenmateriaal op zich, maar ook omwille van de grondig verschillende maatschappelijke en economische situatie toen ten opzichte van nu. Indien we nogal hedendaagse definities¹ opstelden in het eerste hoofdstuk, dan is nu het moment gekomen om te onderzoeken in welke mate dit verantwoord kan heten voor de vorige eeuw. Vandaar dat de uitgangspunten en criteria voor de bronnenkritiek² met de nodige omzichtigheid moeten gehanteerd worden.

Daarom wordt in een eerste sectie uitvoerig stilgestaan bij de specifieke karakteristieken van de tellingsopvattingen en -uitvoeringen. Alleen op die manier kan gekomen worden tot genuanceerde oordelen over de bruikbaarheid en de vergelijkbaarheid van het bronnenmateriaal.

In de tweede sectie worden de resultaten van de weerhouden tellingen verder geanalyseerd. Op die basis is het mogelijk tot aanpassingen, correcties en/of aanvullende schattingen over te gaan.

Het geheel van de bronnenkritiek en de daaruit voortkomende data-matrices wordt ten slotte in een derde sectie samengevat onder de vorm van enkele synthese-tabellen, waarin per sector voor elk relevant tellingsjaar de essentialia zijn opgenomen.

¹ Cfr. sectie 3 en vooral subsectie 3.1 van het eerste hoofdstuk.

² Zie sectie 6 van het eerste hoofdstuk. De hier te behandelen bronnenkritiek vormt een grondig herziene en aangevulde versie van een voorlopige tekst, gepubliceerd als „De regionaal-sectoriële spreiding van de economische activiteiten in België, 1846-1910: een bronkritische studie”, *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1978, nr. 1-2, blz. 97-183.

1 DE BESCHIKBARE BRONNEN

Zoals men zich herinnert uit tabel 1-2 kunnen we voor deze periode beschikken over drie reeksen bronnen. Principieel zouden de volkstellingen de meest interessante moeten zijn. Alleen deze hebben immers betrekking op alle economische activiteiten. In dezelfde geest vormen de nijverheids- en de landbouwtellingen slechts aanvullende informatie. De kwaliteit van de volkstellingen is echter in meer dan één opzicht twijfelachtig.

1.1 De beroepstellingen

De methodologie van de beroepstellingen, die in de volkstellingen (V.T.) werden opgenomen onderging tijdens de negentiende eeuw weinig fundamentele wijzigingen. In deze subsectie kunnen we de verwijzingen dus beperken tot de telling van 1846 (V.T. 46), wetende dat soortgelijke voorbeelden gemakkelijk terug te vinden zijn in de V.T. van de volgende jaren.

In het licht van de reeds geformuleerde doelstellingen en criteria kunnen we de belangrijkste gebreken van de V.T. in vier probleemgroepen onderbrengen.

- (i) De V.T. verwaarlozen grotendeels de sectoriële invalshoek en dus de economische classificatie. Veelal maken ze gebruik van een zuivere beroepsclassificatie. Omdat heel wat beroepen niet op een eenduidige manier tot een welbepaalde bedrijfstak behoren, leiden professionele en sectoriële benaderingen tot belangrijke verschillen. De werkgelegenheid in de bedrijfstakken kan dus niet met enige nauwkeurigheid uit de V.T. worden afgeleid. Slechts rond de eeuwwisseling is men zich blijkbaar enigszins bewust geworden van het belang van een sectoriële benadering. Zo bepaalt de instructie voor de telling van 1910 dat een algemene omschrijving van het beroep, zoals arbeider, bediende, ingenieur, niet volstaat. „Il faut y ajouter la mention de l'industrie, du métier, de la branche commerciale, etc. où le recensé est occupé, ou la nature précise du travail qu'il accomplit”³. Aan-

³ *Population. Recensement Général du 31 décembre 1910*, Brussel, 1916, vol. I, blz. 49 (in wat volgt afgekort als *VT 10, I*).

gezien de precisering ofwel het beroep ofwel de bedrijfstak betreft, en er zelfs geen voorkeur voor één van beide wordt uitgesproken, kan uit de resultaten geen professionele classificatie maar ook geen per bedrijfstak afgeleid worden.

- (ii) Bij de eerste tellingen werd bovendien slechts het beroep genoemd dat de telplichtige opgaf. Verduidelijkingen en preciseringen werden blijkbaar overbodig geacht. Het wekt dan ook weinig verbazing dat in de resultaten enkele erg vaag omschreven beroepsgroepen voorkomen. Die hebben bovendien een zeer groot aandeel in het totaal. Zo komt men in de V.T. 46⁴ tot 466.261 „journaliers et ouvriers sans profession déterminée”. Dat is niet minder dan een kwart van de totale beroepsbevolking! Wanneer wel een precies beroep werd aangeduid, kan men niet zeker weten of dat beroep wel het belangrijkste uitgeoefende beroep was. De *multiple job holding* zorgde hier dikwijls voor verwarring. Hoewel men vanaf 1866 poogde dit probleem op te lossen⁵, o.m. door op het telformulier een onderscheid aan te brengen tussen hoofd- en nevenberoepen, moet aangenomen worden dat ook de latere tellingen voor een niet onbelangrijk deel aan dit euvel lijdend⁶.
- (iii) Vooral m.b.t. de oudste tellingen moet rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat de ondervraagden een vroeger uitgeoefend beroep opgaven. Dit impliceert dat toen een groot aantal werklozen als beroepuitoefenaars in de V.T. zijn opgenomen. Vooral in verband met de crisis van de jaren veertig is de vertekening ten aanzien van de reële economische activiteit en

⁴ *Population. Recensement Général (15 octobre 1846)*, Brussel, 1850, blz. XLV en blz. 438-477 (afgekort VT 46).

⁵ Terwijl in 1846 slechts de „profession ou condition” werd gevraagd, cfr. VT 46, blz. LV, werd de vraag in 1866 reeds aangevuld met de opmerking „Het bijzonderste beroep of stand ten eersten aanwijzen. Het slach van koophandel, nijverheid, stiel of ambt klaarlijk uitdrukken, en aanduiden of men meester of werkman is”, cfr. *Population. Recensement Général (31 décembre 1866)*, Brussel, 1870, blz. XXXIII (afgekort VT 66).

⁶ Dit wordt geïllustreerd door de herhaalde klachten over al te vage beroepsomschrijvingen die in de tellingscommentaren worden teruggevonden, bv. in VT 66, blz. 473. Toen in 1910 de beroepstelling aan een nauwkeuriger centrale controle werd onderworpen, bleek het noodzakelijk o.a. om reden van onduidelijkheid ruim een derde van de telkaarten te laten bijwerken, cfr. VT 10, I, blz. 11.

de feitelijke werkgelegenheid dus zeer belangrijk⁷. Daarbij dient men er rekening mee te houden dat het hedendaagse werkloosheidsbegrip hier niet kan toegepast worden. Behalve indien sprake is van technische werkloosheid, redeneert men vandaag vooral in termen van duurzame werkloosheid en duurzame tewerkstelling. Regelmatige afwisseling tussen relatief korte periodes van tewerkstelling en van werkloosheid, gekoppeld aan een hoge professionele en sectoriële mobiliteit was in de negentiende eeuw nochtans het lot van een vrij belangrijk deel van de actieve bevolking. Vandaag bestaat een kleine groep die enigszins vergelijkbaar is, nl. de uitzendkrachten.

- (iv) In de eerste tellingen is uitgegaan van het begrip „population de fait” waarbij „les individus de tout âge... présents dans la localité où chacun d’eux a passé la nuit”⁸ geteld worden. In andere, minder oude tellingen is het begrip „population de droit” meer gebruikt. Hierbij vormt de habituele residentie het theoretische criterium. Praktisch beschouwd, houdt dit in dat de regels van kracht bij de inschrijving in het bevolkingsregister gevolgd worden⁹. Beide begrippen impliceren echter dat, zo al de actieve bevolking gemeten wordt, dit niet geschiedt volgens de plaats waar men het beroep uitoefent. Voor een onderzoek naar de spreiding van de economische activiteit zijn deze benaderingen weinig relevant. De interprovinciale mobiliteit tussen woon- en werkplaats komt er immers door in de verdrukking. Nochtans was deze zelfs in het midden van de negentiende eeuw niet onbelangrijk. Men denke slechts aan de rondtrekkende seizoenarbeiders voor de landbouw.

⁷ In dit verband kan J. HANNES, „Kwantifikatie en historische kritiek”, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1971, blz. 348-354, geciteerd worden. Hij stelt o.m. „In de demografische ... bronnen ... zal men bv. geen ‘werklozen’ kunnen vinden. Het gekende of vroeger uitgeoefende beroep werd opgegeven en dan nog ... op een erg onvolledige wijze ... Zodra een controle van de beroepsopgaven mogelijk is, blijkt hoe noodzakelijk die controle wel is”. Hij vermeldt in dit verband de vergelijking van de B.T. 29 met de patentrollen van januari 1830, waarbij voor Antwerpen bleek dat in 21% van de gevallen geen overeenkomst tussen de beroepen bestaat, terwijl in 8% van de opgaven in de B.T. het laagst belaste en dus minst belangrijke beroep van een ‘multiple job holder’ is opgenomen; cfr. *ibid.*, blz. 353.

⁸ *VT* 46, blz. X.

⁹ *VT* 10, I, blz. 2.

Elk van deze vier problemen is op zich al voldoende om te besluiten dat de V.T. niet stroken met onze onderzoeksdoelen en bijgevolg principieel onbruikbaar zijn. Aangezien een zo volledig mogelijke werkgelegenheidsmatrix moet samengesteld worden, dienen we na te gaan of de industrie- en de landbouwtellingen beter aan onze eisen beantwoorden. Het is echter nu reeds duidelijk dat het ontbreken van een specifieke telling voor de tertiaire activiteiten een beroep op de V.T. in dit verband zal noodzaken.

1.2 De industrietellingen

Uit het voorgaande moet afgeleid worden dat de I.T. van cruciale betekenis zijn voor de kennis van de actieve bevolking in de negentiende eeuw. Daarom zullen per telling de biezonderste karakteristieken in dit verband vrij gedetailleerd behandeld worden. Zoals we hoger reeds stelden is het daarbij niet alleen van belang tot een verantwoordbare evaluatie van de individuele I.T. te komen, maar ook de onderlinge vergelijkbaarheid ervan zo nauwkeurig mogelijk te schatten.

1.2.1 *De industrietelling van 15 oktober 1846*

1.2.1.1 De voorbereiding

De I.T. 46 was de eerste in het genre. Zij werd op uitvoerige en vrij wetenschappelijke wijze voorbereid¹⁰ o.l.v. Quetelet en Heuschling. Illustratief in dit verband is de proeftelling gehouden te St.-Jans-Molenbeek op 31 december 1845, waarbij vragen werden gesteld over

- het aantal tewerkgestelden en hun loonniveau,
- „les moteurs en activité
- les métiers et mécaniques,
- l'espèce de fours, de fourneaux et de forges,
- la nature et la quantité des matières premières mises en œuvre pendant l'année,
- la nature, la quantité et la valeur estimative des produits fabriqués ou manufacturés,

¹⁰ J. HANNES, *De economische bedrijvigheid te Brussel, 1846-1847. Controle en aanvulling van de nijverheidstelling van 15-10-1846*, Leuven-Parijs, 1975, blz. 5-8.

— les débouchés ou lieux de destination immédiats des produits dans le pays et au dehors”¹¹.

In dit verband met het laatste punt moet gesteld worden dat de centrale commissie voor de statistiek niet erg geloofde in de mogelijkheden hiervan, althans niet zo veel als de subcommissie die het voorstel van proeftelling had uitgewerkt¹². Dit resulteerde in een minder systematische vraag naar de ruimtelijke afzetstructuur, die uiteindelijk slechts uitmondde in een korte schets van de internationale handel¹³.

Aan de hand van de proeftelling werden enkele belangrijke vaststellingen gedaan. In de eerste plaats werd duidelijk dat niet mocht worden gerekend op een bereidwillige medewerking van de ondernemers. Deze waren blijkbaar zeer bang voor een verhoging van de belastingen¹⁴. Slechte antwoorden kregen vooral de vragen i.v.m. de hoeveelheid en de waarde van de grondstoffen en de eindprodukten. Slechts uitzonderlijk werden waarden aangeduid, zodat vergelijkingen (omwille van de verschillende eenheden van hoeveelheid) onmogelijk waren¹⁵. Men besloot dan ook de vragen in dit verband en deze m.b.t. de afzetmarkten niet in de I.T. 46 op te nemen.

1.2.1.2 Object van de telling

Ch. Rogier, minister van binnenlandse zaken, omschrijft de I.T. 46 in zijn „Rapport au Roi” als volgt: „Les renseignements qui la composent concernent l’industrie proprement dite, à l’exclusion des professions commerciales” en verder „Ils font connaître, pour chacune des industries du pays, le nombre des ouvriers classés par âge et par sexe, le taux des salaires, le nombre et l’espèce des moteurs, des machines, métiers et ustensiles principaux”¹⁶. De vraag kan

¹¹ „Rapport sur l’essai du recensement général fait à Molenbeek-St-Jean”, *Bulletin de la Commission Centrale de Statistique*, 1846, vol. III, deel „Mémoires et communications”, blz. 86 en blz. 118-125.

¹² *Ibid.*, blz. 86.

¹³ *Ibid.*, blz. 134.

¹⁴ *Ibid.*, blz. 78-79.

¹⁵ *Ibid.*, blz. 79 en blz. 133.

¹⁶ *Industrie. Recensement Général (15 octobre 1846)*, Brussel, 1851, blz. V-VI (afgekort IT 46).

gesteld worden in welke mate de industriële bedrijvigheid van de commerciële activiteiten kon worden gescheiden, aangezien beide functies in het midden van de negentiende eeuw frequent in één persoon verenigd waren.

Elementen van antwoord voor dit probleem worden gegeven in de inleiding tot de telling, waar het object preciezer is omschreven en enige, weliswaar niet volkomen bevredigende criteria worden opgenoemd. De gehanteerde definitie luidt dat slechts hij industrieel of ambachtsman is die „par lui même ou par des ouvriers salariés par lui, fait subir une manipulation quelconque à une matière première ou à un fabricat, et leur donne, par son travail, une plus grande valeur. Partant de ce principe, on n'a point compris...: les bouchers, les marchands de bois, de houille, les détaillants de toute espèce n'y sont donc pas mentionnés. En outre, on a également omis les charetiers, les bateliers, tous les agents préposés au transport des matières premières ou des produits industriels, quoique le transport ajoute à la valeur de la matière première ou du produit, mais parce qu'il ne leur fait subir aucune transformation”¹⁷. Meteen is een afbakening gegeven van de beschouwde actieve bevolking. Deze definitie wordt in dezelfde tekst nog vervolledigd: „Dans les colonnes réservées aux ouvriers, n'ont été compris que ceux qui travaillent au domicile, dans les usines, fabriques ou ateliers des maîtres qui les emploient, à l'exclusion des ouvriers qui travaillent dans leur propre domicile, à la pièce ou autrement”. Deze uitschakeling van de thuisarbeid werd noodzakelijk geacht om dubbeltellingen te vermijden¹⁸. De thuisarbeiders werkten immers meestal voor meerdere patrooms, waarbij nog kan gevoegd worden dat zij veelal behoorden tot de categorie van de „multiple job holders”. Deze vaststelling is ongetwijfeld juist. Zij heeft echter betrekking op een zo grote groep van de arbeidende bevolking, dat het ontbreken van deze categorie een belangrijke lacune vormt in de tellingsinformatie. Zelfs indien de produktiviteit van de thuisarbeiders maar een fractie was van wat door de fabrieksarbeiders werd gepresteerd, betekent zij door de massaliteit van de thuisarbeid ook vanuit een economische optiek een ernstige leemte en een vrij zware hypotheek op de informatiekwaliteit van de nijverheidstelling.

¹⁷ *Ibid.*, blz. VIII.

¹⁸ *Ibid.*, blz. VIII.

Uit een rondschrĳven van 1 sept. 1846 blijkt dat ook het al dan niet produceren van commercialiseerbare goederen buiten de landbouw als criterium werd toegepast. Activiteiten die men moeilijk tot de industrieel-economische kan rekenen, werden immers eveneens bij in de I.T. 46 betrokken. „Des Bulletins seront également remis aux boulangeries militaires et aux manutentions de vivres, aux prisons centrales et aux dépôts de mendicité, aux écoles dentellières, aux ateliers de charité, et généralement dans tous les établissements où l'on fabrique des objets qui sont livrés au commerce ou à la consommation”¹⁹. Gevangenen, landlopers en leerlingen van kantscholen werden dus ook als gewone industrie-arbeiders geteld! De bedrijven werden uiteraard geteld volgens dezelfde criteria als hierboven beschreven.

De overige objecten van de telling, zoals het loonniveau, de machines en hun aantal p.k., het aantal ovens en molens zijn van minder direct nut²⁰ voor dit onderzoek. We gaan er hier dan ook niet verder op in.

1.2.1.3 Vraagstelling

De volgende vragen m.b.t. de bedrijfstak en de tewerkstelling werden aan de bedrijfshoofden gesteld:

- „1. Quelle est l'industrie principale à laquelle vous vous livrez?
2. Indépendamment de cette industrie, en exercez-vous une autre, et laquelle?
3. Quel est le nombre moyen de vos ouvriers, y compris les contre-mâîtres et ceux des membres de votre famille qui vous tiennent lieu d'ouvriers?”²¹.

Het feit dat het gaat om zgn. open vragen, d.w.z. dat geen voorgedrukte antwoordmogelijkheden zijn aangeduid, en meer nog de algemene en vage wijze waarop de vragen werden gesteld, laten vermoeden dat geen uiterst precieze antwoorden zijn gegeven. In

¹⁹ VT 46, blz. LIV.

²⁰ Het is echter niet uitgesloten dat op basis van dergelijke informatie de toegevoegde waarde kan worden berekend. Meer bepaald zou op basis van de looncijfers en bedrijfshistorisch onderzoek van de winsten en afschrijvingen per bedrijfstak de toegevoegde waarde tegen factorkosten kunnen worden geschat. Het onderzoek in dit verband moet echter nog de eerste stappen zetten...

²¹ VT 46, blz. LX.

verband met de multi-industriële ondernemer zijn, m.b.t. vragen 1 en 2, wel verduidelijkingen te vinden in de „Instruction pour l'exécution du recensement général". Meer bepaald wordt gesteld:

„art. 45 Quand plusieurs industries seront exercées à la fois par le déclarant, celui-ci indiquera comme industrie principale celle qui est assujettie au droit de patente²² le plus élevé; et l'on considèra comme industrie ou métier distinct tous ceux pour lesquels une patente particulière est exigée; dans ce dernier cas il y aura un bulletin particulier pour chacune de ces industries.

art. 46 Les renseignements seront recueillis séparément pour chacun des genres de métier ou d'industrie, mais de manière à éviter les doubles emplois en ce qui concerne les données qui leur sont communes; par exemple, des ouvriers qui seraient employés en même temps à deux genres d'industrie différents ne seront recensés que pour l'une des deux industries; il en sera de même des moteurs, machines ou appareils qui seraient en même temps utilisés pour la fabrication de deux produits. Dans ce cas, les renseignements relatifs à ces deux points seront applicables à l'industrie la plus importante"²³.

Werd op die wijze het probleem van de multi-industriële ondernemer en de 'multiple job holder' binnen één onderneming — althans op papier — opgelost, dan blijven i.v.m. vraag 3 en het voor ons cruciale aspect van de tewerkstelling toch heel wat problemen bestaan.

- (i) De vraag rijst over welk gemiddelde het gaat: betreft het de gemiddelde vaste tewerkstelling, dus rekening houdend met afdankingen, opzeggingen en indiensttredingen, of was het ruimer opgevat zodat de seizoenschommelingen werden ondervangen en meer bepaald ook occasionele arbeid van bv. dagloners in het gemiddelde betrokken?
- (ii) Wat de familieleden betreft, moet de vraag gesteld worden hoe de familie werd opgevat. Kwamen hierbij enkel de gezinsleden in aanmerking, of werden mogelijk ook (bv. inwonende) fami-

²² De patentbelasting werd tijdens de Franse periode, nl. in 1791 ingevoerd. Ze bestond uit een jaarlijks vast te stellen bedrag dat varieerde volgens bedrijfstak en bedrijfsgrootte. Criteria voor deze laatste waren o.m. de hoeveelheden grondstoffen, de afzet, het aantal machines en het aantal arbeiders; cfr. H. BALTHAZAR, J. DE BELDER, J. HANNES, en J. VERHELST, *Bronnen voor de Sociale Geschiedenis van de XIXe Eeuw (1794-1914)*, Leuven-Parijs, 1965 (2), blz. 38-41.

²³ VT 46, blz. LIV.

- lieleden, van welke graad van verwantschap ook, als arbeiders aanzien. Moesten bovendien alleen betaalde gezins- of familieleden worden opgegeven? En was er dan een minimale periode of regelmaat in de industriële activiteit nodig, zodat bv. af en toe meehelpende echtgenotes niet in de telling werden betrokken?
- (iii) Een volgend aspect betreft de breedte van de bedrijvigheid, al dan niet binnen de bedrijfseenheid. Werd enkel de arbeid geteld die binnen een industrieel bedrijf aan de produktie werd besteed, of kwamen ook andere activiteiten en met name het transport en de verkoopafdeling in aanmerking? Werd uitbesteding als dusdanig in de cijfers opgenomen, of alleen deze aan niet-industriële bedrijven, of werd ze helemaal niet bij de telling betrokken?

Al deze vragen blijven in de commentaren rond de telling onbeantwoord. In de I.T.-publicatie en de rapporten van de Centrale Commissie voor de Statistiek wordt het probleem van de produktie en de arbeidsorganisatie nauwelijks gesteld. Toch betreft het geen marginaal probleem. We weten bv. dat er vele duizenden dagloners waren. Hoeveel precies is in deze optiek onbelangrijk. Wèl belangrijk is of hun activiteit al dan niet in de telling opgenomen is. Dit is evenwel zeer moeilijk te beoordelen, daar de enige min of meer valabele alternatieve bron gevormd wordt door de patentlijsten. Deze is echter in verschillende opzichten en o.m. met betrekking tot de bedrijfstakken niet helemaal volledig. Juist op het vlak van de werkgelegenheid bestaan de grootste lacunes, omdat deze slechts voor een deel van de activiteiten als belastingsgrondslag werd gebruikt. J. Hannes concludeert dan ook „voor een onderzoek van de tewerkstelling en de uitrusting van de bedrijven, kan het patent slechts voor een beperkt aantal sectoren gebruikt worden”²⁴. Ook waar de arbeid wel als basis voor het patent gebruikt werd, is de vergelijking niet eenvoudig. In vele gevallen werden de medewerkende gezinsleden niet opgenomen in de patentlijsten, terwijl deze groep volgens vraag 3 wel in de I.T. werd vermeld²⁵. Men mag bij een

²⁴ J. HANNES, (1979), *o.c.*, blz. 4.

²⁵ J. HANNES, „Historische kritiek en verder. Een gevalstudie: Turnhout 1846”, *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1981, nr. 1-2, blz. 87. Deze conclusie impliceert uiteraard niet dat patentregisters onbruikbaar zouden zijn. Dat wordt niet alleen door Hannes aangetoond, maar bv. ook door G. KURGAN-VAN HENTENRYK en G. VIRÉ, „Les registres des patentables, source de l'histoire de Bruxelles à la fin du XIXe siècle”, *Acta Historica Bruxellensia*, 1981, nr. IV, blz. 367-415. In het

vergelijking ook niet vergeten dat de patentlijsten een fiscale bron vormen, zodat de aanslagbasis, m.n. de werkgelegenheid, er zeker niet overschat maar vermoedelijk wel geminimaliseerd werd.

Mogelijks gaf het leggen van een verband tussen de I.T. en de patentbelasting²⁶ aanleiding tot „hiding of information and lies”²⁷ en dus tot een zekere onderschatting van de werkgelegenheid in bepaalde bedrijfsklassen. Er kan immers verwacht worden dat de gevraagde „nombre moyen de vos ouvriers” aan de lage kant ligt, wanneer de respondent geen voordeel heeft bij het noemen van een hoog cijfer en de vraag zo onduidelijk geformuleerd is dat verschillende interpretaties mogelijk zijn. De minimaliteitshypothese mag nochtans niet overdreven worden. Enerzijds was voor heel wat bedrijfstypes het patentrecht niet gebaseerd op de tewerkstelling terwijl anderzijds gebleken is dat in sommige gevallen aan overschatting werd gedaan: „Certains industriels, tels que brasseurs, distillateurs, meuniers, boulangers, maréchaux ferrants, etc., ont déclaré leurs domestiques comme ouvriers”²⁸, hoewel deze volgens de originele opzet uitdrukkelijk buiten beschouwing werden gelaten (vgl. 1.2.1.2). Meteen rijst de vraag in welke mate de eerbiediging van het opzet van de I.T. is gecontroleerd.

1.2.1.4 De controle

De controle van de uitvoering en de resulterende informatie geschiedde op verschillende niveaus. Uit de omzendbrief dd. 3 juli 1846 van graaf de Theux, minister van binnenlandse zaken, aan de provinciegouverneurs, blijkt dat hij deze de coördinerende bevoegdheid van het nazicht geeft, terwijl de formulieren vóór de provinciale

perspectief van ons onderzoek zouden de werkgelegenheidscijfers van bepaalde sectoren bruikbaar zijn als ondergrens, indien tenminste een ook ruimtelijk representatieve steekproef ter beschikking stond.

²⁶ Dit hoewel door de regering en in het bijzonder de minister van binnenlandse zaken via omzendingen, publicaties in het Staatsblad en debatten in de Kamer herhaaldelijk benadrukt was dat geen fiscale bedoelingen bij de I.T. waren betrokken, cfr. *VT 46*, blz. XVII. De geringe ervaring met dergelijke tellingen speelde misschien ook een rol.

²⁷ Deze vormen volgens Morgenstern juist een der allerbelangrijkste bronnen van fouten in economische statistieken, zie O. MORGENSTERN, *On the Accuracy of Economic Observations*, Princeton (N.J.), 1963, blz. 13-61, vnl. blz. 17-26.

²⁸ *VT 46*, blz. LXIV.

coördinatie reeds door de plaatselijke Kamers van Koophandel en Nijverheid dienden te worden gecontroleerd. Ook op hoger niveau werd een controle uitgevoerd: „... tous les bulletins ont fait, de la part de l'administration centrale, l'objet d'un examen approfondi, et chaque fois qu'une indication a paru erronée, un supplément d'information a eu lieu”²⁹. Meer bepaald werden vergelijkingen gemaakt met andere documenten verzameld door de openbare administratie „et chaque fois on a constaté une similitude qui démontre que la statistique industrielle est l'exposé assez fidèle de la situation du travail en Belgique”³⁰.

Op andere plaatsen wordt nochtans niet zo positief gesproken over de controle. Er wordt dan zelfs geklaagd over „l'absence de tout contrôle certain. L'administration devait, sans avoir accès dans l'intérieur des usines et des fabriques, dès lors sans moyens directs d'information, s'en rapporter aux industriels eux-mêmes, pour des renseignements que des préjugés, souvent un intérêt personnel, les portaient à ne point fournir d'une manière exacte”³¹.

De vergelijking van het juryrapport met de gepubliceerde telling, zoals deze door Hannes voor Brussel is uitgevoerd, leert dat de controle aanleiding gaf tot het toevoegen van bedrijven³². In de meeste gevallen zijn de verschillen echter negatief. Dit moet volgens Hannes verklaard worden (i) door effectieve verbeteringen na controle, bv. bij gebruik van dubbele formulieren, (ii) door arbitraire groeperingen van bedrijfstukken, en (iii) mogelijk weinig ernstige laattijdige wijzigingen en aanvullingen³³. Niettegenstaande deze afwijkingen, moeten de resultaten van een vergelijking met de patentrollen „zeer bevredigend”³⁴ genoemd worden. De afwijkingen blijven binnen aanvaardbare en verklaarbare grenzen, zeker wat het aantal werkgevers betreft. In de mate dat tewerkstellingscijfers bij het patent waren betrokken, toont de I.T. meestal een overschot t.o.v. het patent³⁵. Dit toont aan dat de onderschattingsneiging die

²⁹ *IT 46*, blz. IX.

³⁰ *IT 46*, blz. IX.

³¹ *IT 46*, blz. VII.

³² J. HANNES, (1975) *o.c.*, blz. 29.

³³ *Ibid.*, blz. 30-31.

³⁴ *Ibid.*, blz. 31.

³⁵ Het patent-totaal is 7.314, terwijl dat van de I.T. 11.774 bedraagt.

zou ontstaan zijn door de fiscale druk van het patentrecht niet mag gegeneraliseerd worden. Het is in elk geval niet zo dat de I.T.-cijfers gekalkeerd zijn van de onderschatte fiscale cijfers.

Deze interpretatie wordt bevestigd door het onderzoek over Turnhout. Voor zowat alle bedrijfstakken werden in de I.T. hogere cijfers opgenomen dan in de patentlijsten³⁶. Alleen voor de bouwbranche (inclusief de bouwmaterialen) en de textielsector is dat niet het geval. Bij de eerste gaat het echter slechts om een verschil van vijf werknemers, en zou de oorzaak mogelijkwijze bij de tellingsdatum en seizoeninvloeden kunnen gezocht worden. Veel ernstiger is de lacune bij de textielsector, waar het 141 arbeiders betrof of 46% van het sectorieel totaal. De subbranche waar de grootste lacune voorkomt (142 arbeiders) telt nochtans een werkgever meer volgens de patentlijst³⁷. Ofwel bestond er dus een grote (tijdelijke?) werkloosheid op 15 oktober en werd de vraag naar het gemiddelde niet gerespecteerd, ofwel werden bewust te lage cijfers opgegeven. Was er niet de ondervertegenwoordiging van de tijkfabricage, dan zou het I.T.-resultaat toch nog ruim 11% hoger zijn dan dat volgens het patent. Al bij al geen reden om de I.T. van een systematische onderschatting te verdenken.

1.2.1.5 Resultaten

Toch kan niet gesteld worden dat de resultaten m.b.t. de werkgelegenheid zeer bevredigend zijn. Het totaalcijfer van de I.T., nl. 314.842, is zeer laag. In de publicaties i.v.m. de telling worden daarvoor verschillende redenen aangeduid. In de eerste plaats geschiedde de telling op een ogenblik dat de voedselcrisis nog tamelijk belangrijk was en een economische malaise voor een aanzienlijke werkloosheid zorgde. In de tweede plaats werd de thuisarbeid niet opgenomen, hoewel deze in het midden van de negentiende eeuw zowel qua werkgelegenheid als qua produktie nog zeer belangrijk was. Ten derde werd het accent zeer sterk gelegd op de produktie in enge zin: „le nombre des ouvriers qu'indique les travailleurs, abstraction faite des personnes qui, complètement étrangères à l'exercice de l'industrie, puisent pourtant dans le seul travail du chef de

³⁶ J. HANNES, (1981) *o.c.*, blz. 85-86.

³⁷ *Ibid.*, blz. 86.

la famille leurs moyens d'existence''³⁸. Nochtans is de voorstelling die in dit citaat naar voor komt niet geheel juist, daar soms wel persoonlijke bedienden werden meegeteld, zoals reeds sub 1.2.1.3 werd aangestipt. Een vierde en m.i. allerbelangrijkste punt vormt wat genoemd wordt „les déclarations erronées faites par les intéressés''. In dit verband stelde de Centrale Commissie voor de Statistiek verder „On sait généralement que, pour échapper au paiement d'une partie des droits qui sont dus, du chef de la patente, les industriels et les artisans déclarent rarement le nombre exact des ouvriers qu'ils occupent; on ne peut faire aucune évaluation de l'étendue de la réduction qui s'opère dans ces déclarations, mais il est évident que les indications fournies par la statistique ont dû être calquées sur celles qui ce font annuellement pour les patentes, et dès lors une diminution considérable sur le nombre total des ouvriers réellement employés a dû s'ensuivre''³⁹. Het aantal omwille van fiscale bedoeelingen niet opgegeven arbeiders bedraagt volgens Kruithof⁴⁰ even veel als het aantal thuisarbeiders, d.w.z. vele tienduizenden. Er is echter geen gegeven bekend waarop deze hypothese zou kunnen steunen. Wij zijn dan ook meer geneigd de stelling van Hannes te accepteren, die stelt dat de ontstane fout niet mag gedramatiseerd worden en dat de tekortkomingen van de industrietelling van 1846 niet te wijten zijn aan gewilde fraude alleen maar vooral aan de slecht geformuleerde vragen en de gebrekkige uitvoering van de controle⁴¹. Zoals we in sectie 1.2.1.4 vaststelden, is er zelfs weinig grond om te stellen dat de bedrijfstakingen waar het patent op het aantal werknemers gebaseerd was sterk te lijden hadden van een onderschattingsneiging. Het in de I.T. opgegeven aantal arbeidskrachten overtreft voor Brussel immers ruim het corresponderende aantal uit de fiscale statistieken en wat Turnhout betreft, kan op één subbranche na hetzelfde gesteld worden.

³⁸ IT 46, blz. XVII.

³⁹ IT 46, blz. XVI. Merkwaardig is wel dat 60 jaar later een bijna identieke tekst voorkomt in een commentaar over de diverse I.T., cfr. *Recensement de l'industrie et du commerce (31 décembre 1910), Première Partie Recensement Professionnel*, Brussel, 1912, vol. I, blz. X (verder vermeld als I.T. 10, I).

⁴⁰ J. KRUIHOF, „De sociale samenstelling van de bevolking te Antwerpen, Brussel, Gent en Luik in 1846-1847'', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Gent, 1957, blz. 226.

⁴¹ J. HANNES, (1975) o.c., blz. 19.

1.2.1.6 Conclusie

Uit het voorgaande blijkt dat de I.T. 46 qua conceptie wel in aanmerking komt voor de studie van de spreiding der economische activiteiten. De vraagstelling, de uitvoering en het gebrek aan controlemogelijkheden lieten echter wel toe dat bepaalde fouten in de resultaten zijn geslopen. Verschillende objectieve omstandigheden kunnen wijzen op een minimaliteitsstatistiek, waardoor het cijfermateriaal minder representatief zou kunnen zijn voor deze fase van België's economische ontwikkeling. In dit verband moet ongetwijfeld naar het ogenblik van de telling zelf verwezen worden. Daarnaast speelt de onduidelijke vraagstelling mee, die toeliet onderschatte cijfers aan te geven. Tegenover deze minimalisatiemogelijkheden staan bewezen overschattingen. Met name het opnemen van privé-dienstbodenpersoneel (cfr. 1.2.1.3) zou leiden tot een onbedoeld groter cijfer.

Indien er vanuit de tellingstechniek toch een onderschatting zou zijn, dan is het uiteraard van belang de omvang ervan te kennen. Voor een dergelijke evaluatie staan we nog niet zo veel verder dan in 1846 toen men toegaf dat „on ne peut faire aucune évaluation de l'étendue de la réduction”. De vergelijking met de patentregisters gaat immers slechts gedeeltelijk op, enerzijds omwille van de onvolledigheid ervan, anderzijds door de fiscale motivatie. Trouwens, het weliswaar zeer beperkte onderzoek dat tot nu toe gepresteerd werd, leert dat het aantal arbeiders vermeld in de I.T. in de meerderheid van de gevallen de cijfers van corresponderende rubrieken der patentregisters overtreft.

We kunnen bijgevolg slechts concluderen dat het gebruik van de I.T. 46 onder de reserve van mogelijke minimale cijfers dient te geschieden, zonder dat deze onderschatting tellingstechnisch helemaal bewezen is.

1.2.2 *De industrietelling van 31 december 1866*

De telling van 1866 was grotendeels parallel opgevat aan deze van 1846. Weer werd tegelijkertijd een I.T., een V.T. en een L.T. gehouden. Bij de I.T. ging een belangrijk deel van de aandacht naar de industriële werkgelegenheid. De telling werd in verschillende opzichten echter bijzonder slecht uitgevoerd. Het reeds geciteerde overzicht in de I.T. 10 stelt in dit verband dat: „...les résultats fournis par certains arrondissements furent jugés trop imparfaits

pour être publié. Lors de sa séance du 3 août 1870, la Commission Centrale de Statistique annonçait encore que les travaux de coordination de la partie industrielle du recensement se trouvaient entrepris par l'administration centrale; lors de la publication du procès-verbal de cette séance, en 1872, une note informait le lecteur que 'depuis lors, il a été décidé que la publication n'aurait pas lieu. Les documents, conservés en manuscrit à l'Administration centrale, pourront y être utilement consultés pour certains industries et pour certains arrondissements qui ont mieux travaillé que les autres''⁴².

Voor onze studie heeft deze telling geen belang. Er bestaan nauwelijks documenten of resultaten van. Toch kan er een fundamentele conclusie uit getrokken worden, en wel dat niet alleen de conceptie maar ook de wijze van uitvoering der tellingsoperaties van cruciale betekenis is. Bovendien blijkt de veronderstelling dat de kwaliteit van de tellingen een (constant) opgaande lijn vertoont onjuist te zijn.

1.2.3 De industrietelling van 31 december 1880

Lag de conceptie van de I.T. 66 nog in de lijn van de I.T. 46, dan was dat in 1880 helemaal het geval niet meer. Er werd toen namelijk slechts een gedeelte van de industriële bedrijfstakken bij de telling betrokken. Het belang van deze selectiviteit laat zich aflezen in het volgende tabelletje, dat overigens juist naar aanleiding van de I.T. 80 werd gepubliceerd:

„Industries non comprises dans le recensement industriel:	
Nombre d'ouvriers d'après le recensement de la population	296.576
Industries comprises en tout ou en partie dans le recensement de l'industrie:	
Nombre d'ouvriers pour les branches recensées (y compris les apprentis)	385.051
Nombre d'ouvriers pour les branches non recensées (chiffre approximatif)	150.000
	831.627'' ⁴³

Hoewel de geciteerde cijfers volgens de volkstelling overschat kunnen zijn omwille van de werkloosheid (cfr. iii sub 1.1), en de

⁴² I.T. 10, I, blz. 19.

⁴³ *L'Industrie en Belgique, Exposé d'après le recensement de 1880 de l'état des principales industries*. Brussel, 1887, blz. 53.

150.000 weinig meer dan een orde van grootte betekent, mag toch aangenomen worden dat de I.T. 80 slechts betrekking heeft op minder dan de helft van de industriële tewerkstelling⁴⁴. De I.T. 80 kan dus geenszins op zich worden aangewend voor het construeren van een werkgelegenheidsmatrix. De enige bron die als echte vervollediging in aanmerking zou kunnen komen, nl. de beroepstelling, is onbruikbaar (cfr. 1.1). Omwille van de onvolledigheid van vele branches moeten zelfs gegevens over individuele bedrijfstakken met de grootste omzichtigheid worden gebruikt.

1.2.4 De industrietelling van 31 oktober 1896

De industrietelling van 31 oktober 1896 was de eerste I.T. die niet gelijktijdig met een V.T. werd gehouden. In vergelijking met de vorige tellingen stonden bijgevolg minder basis- en controlegegevens ter beschikking. Er is gepoogd dit te ondervangen door een bijzondere voorbereiding.

1.2.4.1 De voorbereiding

De voorbereiding van de I.T. 96 geschiedde niet door een proeftelling, zoals dat in 1846 het geval was. Men kon zich in 1896 immers baseren op zowel de positieve als negatieve ervaringen van drie voorafgaande industrietellingen.

Het probleem dat bij de voorbereiding centraal werd gesteld, was wie men moest tellen, m.a.w. wie de ondernemers en arbeiders waren aan wie een telformulier moest worden overgemaakt. Het ontbreken van een gelijktijdige volkstelling die gepaard ging met een aanpassing van de bevolkingsregisters, maakte bijzondere maatregelen noodzakelijk. Deze bestonden in de eerste plaats uit het gebruik maken van de bevolkingsregisters zoals ze ten tijde van de vorige volkstelling, d.i. in 1890, werden opgesteld. Ze werden vervolledigd met de wijzigingen aangebracht door de opgave van de vertrekkende en de nieuwe bewoners van de gemeenten. Achteraf is gebleken dat op die wijze ca. 99 pct. van de inwoners kon worden achterhaald, zoals uit volgend tabelletje⁴⁵ blijkt:

⁴⁴ Vgl. *Recensement général des Industries et des Métiers (31 octobre 1896). Analyse des Volumes I & II*, Brussel, 1900, blz. 1 (afgekort I.T. 96, I-II).

⁴⁵ I.T. 96, XVIII, blz. 10.

<i>Arrondissement</i>	:	<i>Brussel</i>	<i>Luik</i>	<i>Verviers</i>	<i>Brugge</i>	<i>Oostende</i>
Aantal beschouwde gemeenten	:	108	101	46	36	28
Aantal inwoners	:	183.908	172.802	76.979	67.843	40.641
Aantal niet-ingeschreven personen	:	1.963	2.244	670	289	352
Idem in % van aantal inwoners	:	1,1	1,3	0,8	0,4	0,8

Waren de bevolkingsregisters wat het aantal inwoners betreft tamelijk exact, dan bestond toch vrijwel zeker een aanzienlijker foutenmarge bij de opgave der beroepen. Daarom volstonden ook niet de zgn. voorbereidende formulieren die m.b.t. de bedrijven (afzonderlijk formulier) en m.b.t. de werknemers (gedeelte van tellingsformulier) werden opgesteld⁴⁶. Een aanvulling was dus nodig. Daartoe werden de tellingsagenten verplicht een voorbereidende rondgang te maken door hun district met het doel de ateliers en fabrieken die niet in de overhandigde voorbereidende formulieren waren opgenomen, te achterhalen⁴⁷. Andere aanvullingen en correcties werden bij het ronddelen der formulieren aangebracht⁴⁸.

1.2.4.2 Object

Het object van de telling wordt verduidelijkt in het Koninklijk Besluit van 22 juli 1896, waar in artikel 2 wordt gesteld dat „Le chef d'entreprise est celui qui, au moyen de son propre outillage, opère le déplacement, la manipulation ou la mise en œuvre d'une marchandise quelconque, soit seul, soit avec le concours de personnes salariées par lui, et qui travaille pour le consommateur. L'ouvrier est celui qui, en vertu d'un contrat exprès ou tacite, fournit son travail à un chef d'entreprise moyennant salaire”⁴⁹.

Uitgaande van deze omschrijvingen werd de transportsector in de telling betrokken. Alle zuiver commerciële en landbouwbedrijven

⁴⁶ *Ibid.*, blz. 25-36.

⁴⁷ *Ibid.*, blz. 47-48.

⁴⁸ *Ibid.*, blz. 57.

⁴⁹ *Ibid.*, blz. 12.

werden daarentegen buiten de telling gehouden. Deze uitsluiting gold uitdrukkelijk ook voor een drietal randgevallen:

- „1°) Aux professions qui s'exercent accessoirement à un commerce par exemple: le bijoutier, l'horloger, le chapelier ou l'armurier se bornant à des réparations; le négociant en café ou en chiffons s'occupant en même temps du triage;
- 2°) Aux diverses opérations de préparation des plantes industrielles qui apparaissent comme le prolongement d'opérations agricoles proprement dites, par exemple: le teillage et le rouissage du lin, le battage du grain, le séchage du tabac, du houblon et de la chicorée;
- 3°) Aux opérations agricoles qui ne sont qu'exceptionnellement exercées industriellement: laiteries, beureries, etc.

Enfin, on ne devait, non plus, comprendre dans le recensement des entreprises comme l'entretien de la voirie, l'allumage des réverbères, les services de fermes de boues, l'exploitation d'un port, etc.”⁵⁰.

Biezondere gevolgen blijken wel voort te komen uit de bepaling dat werken voor de (finale of intermediaire) consument noodzakelijk is om als industrieel beschouwd te worden. Een reeks bedrijven en instellingen werden daarom buiten de telling gesloten, hetzij omdat zij aan autoconsumptie deden (bv. bakkerij van een hospitaal), hetzij omdat de tewerkgestelden geen echte werknemers waren (bv. in een kantschool, een gevangenis, een kloosterbrouwerij). „Il suit de là, par exemple, que la Manufacture royale de canons de Liège, où l'on travaille que pour le compte de l'Etat, ne devait pas être recensée, tandis que les chemins de fer de l'Etat, les entreprises communales de distribution d'eau, les usines à gaz des grandes villes, etc., étaient comprises dans l'opération”⁵¹. Merken we echter op dat het Departement van de spoorwegen, de post en de telegrafie zich later niet aan de telling heeft onderworpen.

Tot besluit weze nog gesteld dat, omwille van de geciteerde definities, de thuisarbeid volledig in de telling is betrokken en, daar de thuisarbeider (meestal) niet aan de verbruiker verkoopt, in de groep „ouvriers” is opgenomen⁵².

⁵⁰ *Ibid.*, blz. 15.

⁵¹ *Ibid.*, blz. 15-16.

⁵² *Ibid.*, blz. 16.

1.2.4.3 De vraagstelling

De I.T. 96 wilde twee categorieën informatie verzamelen. Het Koninklijk Besluit van 22 juli 1896 omschreef deze als volgt:

„Catégorie A

- 1° La nature, le nombre, la répartition géographique et la date de fondation des entreprises d'industries et métiers qui existent en Belgique;
- 2° la nature des produits et métiers;
- 3° le nombre et la qualité des chefs d'entreprise;
- 4° le nombre des personnes qui prennent part à la direction, à l'administration et à la surveillance;
- 5° le nombre, par catégorie d'âge, des ouvriers et ouvrières;
- 6° la durée journalière habituelle du travail et des repos;
- 7° le montant des salaires selon les spécialités professionnelles, le sexe et l'âge;
- 8° la nature et le nombre des moteurs employés, ainsi que la force de certains d'entre eux;
- 9° le nombre et le système des chaudières à vapeur servant à produire la force motrice, ainsi que leur surface de chauffe et la tension de la vapeur en atmosphères.

Catégorie B

- 10° Les localités où résident les ouvriers des industries et des métiers, et celles où ils travaillent;
- 11° le nombre et la composition des familles constituant un ménage et dont un ou plusieurs membres sont occupés, en qualité d'ouvriers, dans les industries et métiers;
- 12° le lieu et l'année de naissance, le sexe et l'état civil des ouvriers ainsi que des membres de leurs familles appartenant au même ménage”⁵³.

De inlichtingen m.b.t. categorie A werden gevraagd aan de bedrijfshoofden. De vragen sub B werden via een afzonderlijk „B”-formulier aan de arbeiders gesteld.

De formulieren „A” voor de bedrijfshoofden, bestonden uit twee delen: (i) de voorafgaande opmerkingen, en (ii) de eigenlijke vragen.

In de voorafgaande opmerkingen werd o.m. gewezen op het doel van de telling en op de mogelijke boeten en straffen die aan het

⁵³ *Ibid.*, blz. 11.

niet of verkeerdelijk invullen verbonden waren. Belangrijk is ook dat uitdrukkelijk gewezen werd op het feit dat geenszins fiscale of reglementerende bedoelingen aan de telling gehecht waren.

Er blijkt eveneens dat rekening werd gehouden met bepaalde organisatorische aspecten. Zo diende slechts één formulier „A” door het bedrijfshoofd te worden ingevuld wanneer in het bedrijf slechts één industrieel produkt werd vervaardigd en het bedrijf niet in onderafdelingen was gesplitst. Waren er meerdere afdelingen, dan moest per afdeling een formulier worden ingevuld. Indien verschillende industriële activiteiten werden uitgeoefend, moesten de vragen per industrietak op een afzonderlijk formulier beantwoord worden.

De telling ging ook niet uit van het gemiddeld activiteitspeil. In het algemeen diende het peil van de dag van de telling te worden genoteerd. Er waren echter uitzonderingen en aanvullingen voorzien: „... s'il (= het bedrijf) chôme accidentellement, les renseignements seront donnés pour l'époque d'activité la plus rapprochée de celle du recensement. (...) si le chef d'entreprise estime que la situation à la date du recensement n'est pas normale, il mentionnera cette circonstance dans ses réponses, sous la rubrique finale „Remarques”. Il indiquera en même temps et à la même place, d'une manière sommaire, ce que serait la situation normale en ce qui concerne les différents points touchés par le questionnaire ... Si l'établissement n'est pas en activité à la date du recensement sans que le chômage soit purement accidentel, les renseignements fournis se rapporteront à la situation habituelle de l'établissement quand il est en activité”⁵⁴.

De vragenlijst, die op de voorafgaande opmerkingen volgde, bestond uit 8 secties, nl.

- (i) algemeenheden, o.m. m.b.t. het activiteitspeil;
- (ii) de personeelsbezetting;
- (iii) de gemiddelde arbeidsduur en de rusttijden;
- (iv) de lonen;
- (v) de soorten geproduceerde goederen;
- (vi) de machines;
- (vii) de stoomketels;
- (viii) bijkomende opmerkingen⁵⁵.

⁵⁴ *Ibid.*, blz. 37.

⁵⁵ *Ibid.*, blz. 38-46.

Het beantwoorden van alle vragen geschiedde door het invullen van tabellen, behalve in de eerste sectie, waar gewone „open” vragen werden gesteld, en de laatste sectie, die volkomen blanco was.

De werkgelegenheid, waar het ons om gaat, werd gevraagd in de tweede sectie, en wel als volgt:

„Indiquez pour l'établissement ou, le cas échéant, pour la subdivision de l'établissement à laquelle le présent questionnaire se rapporte, l'importance numérique du personnel, en remplissant le tableau ci-dessous.

Spécification du personnel

- a) Chefs d'entreprise, maîtres ou patrons pour le compte desquels l'industrie ou le métier s'exerce
- b) Administrateurs-délégués, directeurs ou sous-directeurs
- c) Chefs de service, ingénieurs ou sous-ingénieurs
- d) Contremaîtres, chefs de brigade ou surveillants
- e) Employés de bureau
- f) Autres employés
- g) Ouvriers et ouvrières (y compris les apprentis et apprenties)
  - 1° âgés de moins de 12 ans
  - 2° âgés de 12 à 14 ans
  - 3° âgés de 14 à 16 ans
  - 4° âgés de 16 à 21 ans
  - 5° âgés de plus de 21 ans”⁵⁶.

De vraag betref dus duidelijk het aantal tewerkgestelden in het bedrijf of de bedrijfsafdeling op 31 oktober 1896, of de recentste dag zonder tijdelijke of toevallige werkloosheid. Er werden bij deze vraag nog twee verduidelijkingen gegeven. Ten eerste diende het personeel, dat in verschillende afdelingen tewerkgesteld was, verdeeld te worden over die afdelingen elk volgens hun belang en zodanig dat niemand op meer dan één formulier voorkwam, m.a.w. zodanig dat geen dubbeltellingen gebeurden. Ten tweede konden slechts weinig arbeiders in de groep g, 1° voorkomen daar volgens de wet van 13 december 1889 arbeid van kinderen jonger dan 12 jaar in de meeste soorten bedrijven verboden was⁵⁷.

Wat de thuisarbeid betreft, vermeldden de „Instructions pour les agents recenseurs” het volgende: „Vous demanderez à chaque

⁵⁶ *Ibid.*, blz. 40.

⁵⁷ *Ibid.*, blz. 40 en blz. 50.

chef d'entreprise s'il occupe des ouvriers travaillant chez eux; s'il en occupe, il doit se borner à indiquer sous la rubrique finale „Remarques” combien d'hommes et combien de femmes, sans fournir pour ces ouvriers aucun autre renseignement”⁵⁸.

Het aantal tewerkgestelde doch niet bezoldigde familieleden, met inbegrip van de kinderen, werd eveneens in de VIIIe rubriek vermeld⁵⁹. Als familie werden beschouwd alle aan elkaar verwante personen, welke de graad van verwantschap ook was, mits zij onder hetzelfde dak woonden⁶⁰.

Hoewel de informatie van categorie B voor de tewerkstellingsmatrix van minder belang is, vertoont dit deel van de I.T. 96 toch enkele interessante aspecten. Aan in de industrie tewerkgestelde arbeiders werden immers niet alleen de geboorteplaats en -datum, het beroep e.d. gevraagd, maar ook of zij al dan niet thuisarbeider waren, en bovendien de naam, het adres en de industrietak van het bedrijf waarin zij werkzaam waren⁶¹. Deze laatste informatie liet een controle van de antwoorden der bedrijfshoofden op vrij eenvoudige wijze toe.

1.2.4.4 Controle

Precies de controle vormt bij de telling van 1896 een belangrijk positief punt. Het reeds geciteerde kritisch overzicht van de industrietellingen bij de I.T. 10 stelt zelfs dat „On peut dire que le trait essentiel du recensement du 31 octobre 1896 fut la revision minutieuse qu'on fit subir aux documents. Indépendamment de la critique interne à laquelle ils furent soumis, les bulletins destinés à recueillir les réponses des patrons et ceux distribués aux chefs des familles ouvrières servirent à un contrôle réciproque. Les bulletins B contribuèrent notamment à rétablir les indications fautives à propos des divisions d'entreprises et du nombre des ouvriers occupés; ils servirent en outre à faire apparaître les lacunes du recensement au sujet des entreprises industrielles de faible importance”⁶². De confrontatie van de gegevens uit de formulieren A en B leidde ten andere tot

⁵⁸ *Ibid.*, blz. 52.

⁵⁹ *Ibid.*, blz. 52.

⁶⁰ *Ibid.*, blz. 33.

⁶¹ *Ibid.*, blz. 32.

⁶² *I.T. 10, I*, blz. XII.

herhaalde vragen om bijkomende informatie m.b.t. o.m. de werknemers. Bijna 19% van de formulieren A, nl. ca. 44.000 op 237.000, werden voor correctie terug gezonden. Bij de categorie B bedroeg dit cijfer zelfs ruim 28%, nl. 193.000 formulieren op 680.000⁶³.

De interne controle van de telformulieren bleek erg belangrijk, niet in het minst m.b.t. de thuisarbeid. Een aantal thuisarbeiders was immers beschouwd als patroons, terwijl bij de patroon inwonende arbeiders zich soms beschouwden als thuisarbeiders. In andere gevallen hadden de bedrijfsleiders hun thuisarbeiders niet vermeld⁶⁴. De vergelijking van beide reeksen formulieren en een vrij uitgebreid onderzoek ter vervollediging van de resultaten (m.b.t. 10.000 A-formulieren) heeft alleszins aanleiding gegeven tot belangrijke correcties⁶⁵.

1.2.4.5 Resultaten

Omwille van de sterke controle, de voorbereiding van de telling en de financiële stimuli die tellingsagenten werden gegeven voor het „ontdekken” van een niet in de geprepareerde formulieren opgenomen bedrijf, mag men aannemen dat zowat alle bedrijven die onder de definitie van „industrie” vielen inderdaad bij de I.T. betrokken zijn. Er mag dus aangenomen worden dat het opgegeven aantal bedrijven, nl. ca. 330.000, een tamelijk preciese benadering vormt (cfr. infra).

Voor het aantal arbeiders, nl. ca. 883.000, kan hetzelfde gesteld worden: ook hier zijn de wijze van voorbereiden en controleren plus de financiële stimuli⁶⁶ van aard om de telling als vrij volledig te mogen beschouwen. Dit geldt des te meer daar:

- (i) de vraagstelling zowel als de tellingsinstructies vrij precies en gedetailleerd waren, zodat bv. het probleem van de arbeid der gezinsleden goeddeels als opgelost mag worden beschouwd bij deze telling;

⁶³ I.T. 96, XVIII, blz. 74-75 en blz. 88.

⁶⁴ *Ibid.*, blz. 83.

⁶⁵ *Ibid.*, blz. 84-86.

⁶⁶ De tellingsagent werd voor B-formulieren als volgt vergoed: 5 centimes per ingevuld doch voorbereid formulier in gemeenten met meer dan 5.000 inwoners, en 10 centimes in gemeenten met minder dan 5.000 inwoners. Voor ingevulde doch niet voorbereide formulieren werd 20 centimes uitbetaald; cfr. *ibid.*, blz. 58.

(ii) het aantal arbeiders in zekere zin „gedefiscaliseerd” was; de patentbelasting bestond nog wel, doch was verouderd en kan, gezien haar geringe betekenis, nauwelijks invloed gehad hebben.

Over één categorie blijft evenwel enige onzekerheid bestaan. Het betreft de kleine zelfstandige bedrijfjes zonder werknemers. Daar kon de „Almanach de Commerce” wel eens onvolledig zijn⁶⁷, terwijl de B-formulieren uiteraard geen informatie verschaffen in dit verband. Slechts wanneer verkeerdelijk een zelfstandige uit de ambachtelijke sector in de B-reeks was opgenomen, kon door overheveling naar de A-groep een correctie aangebracht worden. Een 15.000 verbeteringen zijn op die manier uitgevoerd⁶⁸. Hoe aanzienlijk dit aantal ook moge schijnen, het betekent geen waarborg voor de volledigheid van de opgenomen kleine ambachtelijke bedrijven. Daar echter de daarbij betrokken tewerkstelling vrij klein is, en overigens toch een deel van dergelijke bedrijfjes is achterhaald, mag de invloed van deze onvolledigheid op het globaal beeld van de werkgelegenheid zeer gering worden geacht. Wel kan een (zeer lichte) ruimtelijke vertekening worden verondersteld, daar deze kleine en veelal wat ouderwetse bedrijfjes juist in structureel achterlijke streken meest zullen voorkomen.

1.2.4.6 Conclusie

Uit het voorgaande mag afgeleid worden dat de I.T. 96 qua organisatie, vraagstelling en controle de nodige waarborgen biedt om tot een vrij exacte meting van de werkgelegenheid te komen. De minimaliseringsneiging, waarvoor bij de I.T. 46 veel vrees bestond, kan in 1896 nauwelijks voorkomen dank zij de grotere precisie bij de vraagstelling enerzijds en de geringe betekenis van het patentrecht anderzijds⁶⁹.

⁶⁷ De „Almanach de Commerce” vormde een jaarboek waarin telkens per gemeente de inwoners per beroep werden gecatalogiseerd. De informatie werd door agenten huis per huis verzameld, telkens in de periode september-november (dus ongeveer in de telperiode van de I.T. 96). Deze „Almanach” vormde een eerste controle-instrument voor de I.T., cfr. *ibid.*, blz. 68-69, die in ca. 5.000 correcties en aanvullingen resulteerde.

⁶⁸ *Ibid.*, blz. 69.

⁶⁹ J. HANNES, (1975) *o.c.*, *passim*.

1.2.5 De handels- en nijverheidstelling van 31 december 1910

De telling van 31 december 1910 wijkt in verschillende opzichten af van de voorgaande. Van essentiële betekenis voor het tellingssysteem zelf is de binding met de volkstelling en de uitbouw van een gespecialiseerde beroepstelling in het kader van de I.T. Belangrijker is misschien nog dat voor het eerst de handel en de meeste privé-diensten samen met de nijverheid werden gerecenseerd. Argumenten hiervoor waren o.m. het toenemend belang dat aan de middenstand werd gehecht en de groeiende betekenis van het geboden dienstenpakket zelf⁷⁰. Niettegenstaande deze toch wel fundamentele vernieuwingen van de tellingsopzet, kan niet gezegd worden dat een uitputtende discussie en een doorgedreven voorbereiding aan de I.T. 10 ten grondslag lagen.

1.2.5.1 De voorbereiding

De relatief geringe voorbereiding van deze telling is verklaarbaar door de haast waarmee ze werd opgezet. Het lag immers oorspronkelijk in de bedoeling de I.T. slechts per eind 1911 uit te voeren⁷¹. Omwille van de betere controlemogelijkheden werd voorgesteld de I.T. terzelfdertijd als de V.T. te houden. Dit voorstel werd slechts na 10 september 1910 geformuleerd door de Centrale Commissie voor de Statistiek, zodat het wetsvoorstel pas op 15 november werd neergelegd en op 14 december goedgekeurd.

Behalve voor een aanpassing van de voor 1911 voorziene instructies restte bijgevolg nauwelijks tijd voor enige fundamentele voorbereiding zoals die naar aanleiding van de I.T. 46 en de I.T. 96 werd georganiseerd. Als oplossing is uiteindelijk geopteerd voor een soort 'ei van Columbus'. Bij het ophalen der formulieren van de volkstelling werd aan elkeen die op dat formulier een beroep had ingevuld dat als industrieel of commercieel beschouwd moest worden, een nieuw formulier overhandigd. De aard van dit I.T.-formulier verschilde naargelang de respondent hetzij patroon of afgevaardigd beheerder, hetzij werknemer was⁷². De adressen waar een

⁷⁰ *I.T. 10, I*, blz. XIII.

⁷¹ *Algemene Volks-, Nijverheids- en Handelstelling op 31 December 1947*, Brussel, 1949, deel I, blz. 37 (afgekort *VNH 47, I*).

⁷² *I.T. 10, I*, blz. XVII-XXIV.

I.T.-formulier werd overhandigd, bracht men samen in een inventaris-lijst, die zowel op lokaal als op centraal vlak als controle-instrument dienst zou doen.

1.2.5.2 Object

Voor de bepaling wie exploitant en wie werknemer was, werd in de instructies voor de tellingsagenten verwezen naar het onderdeel i.v.m. het beroep van het V.T.-formulier⁷³. Als verduidelijking werden de omschrijvingen van het I.T.-formulier herhaald⁷⁴. Ons beperkend tot de nijverheid luidde de omschrijving van de exploitant-telplichtige als volgt: „les Patrons de l'Industrie (industriels, fabricants, entrepreneurs, artisans, travailleurs à façon, etc.) et les Sociétés industrielles (administrateurs délégués ou, à leur défaut, directeurs-gérants des sociétés industrielles)”. Het tweede telformulier had betrekking op „les employés de l'industrie et du commerce, les ouvriers qui travaillent à l'atelier ou sur le chantier de leur patron, les ouvriers travaillant à domicile, ainsi que les ouvriers travaillant chez un autre ouvrier”⁷⁵.

Wat de afbakening van de industrie en de handel betreft, werden de meeste problemen voorkomen door een gedetailleerd classificatiesysteem. Dit schema omvatte ruim 240 rubrieken i.v.m. de nijverheid en een honderdtal commerciële branches. Merkwaardig is wel dat hierin ook de visserij als een industrietak werd beschouwd, terwijl het transport als een handelsactiviteit voorkwam⁷⁶.

Niettegenstaande deze vrij volledige lijst, rezen in sommige gevallen problemen, zodat bijkomende instructies nodig waren⁷⁷. Uit deze richtlijnen kan geconcludeerd worden dat het niet de bedoeling was de uit de hoofdactiviteit afgeleide en/of occasionele prestaties in de telling op te nemen. Hierbij komt ook een duidelijker bepaling van de exploitant voor, nl. „Est considéré comme maître, patron ou chef d'entreprise, celui ou celle qui travaille pour son propre compte et qui se trouve en relations directes avec le consommateur. On peut donc fort bien être chef d'entreprise sans employer

⁷³ *Ibid.*, blz. XXXVII.

⁷⁴ Vgl. *ibid.*, blz. XXII-XXIV met blz. XXXVII.

⁷⁵ *Ibid.*, blz. XXXVII.

⁷⁶ *Ibid.*, blz. XXVII-XXXVI.

⁷⁷ *Ibid.*, blz. LV-LXII.

aucune personne salariée, ou en occupant seulement des membres de sa famille”⁷⁸. Tevens wordt expliciet gesteld dat beheerders van een naamloze vennootschap wél het bedrijfsformulier dienen in te vullen, doch als beheerder niet aan de telling onderworpen zijn⁷⁹.

Een andere verduidelijking betreft de ruimtelijke dimensie. De bedrijfsformulieren dienen alle in België gevestigde bedrijven te omvatten, ook als de eigenaars of beheerders in het buitenland gedomicilieerd zijn⁸⁰. Dit impliceert enerzijds dat de bij dit tellingsonderdeel betrokken actieve bevolking naar werkplaats wordt opgevat en dus ook de in het buitenland residerende maar in België arbeidende werknemers insluit. Anderzijds houdt dit in dat de in het buitenland tewerkgestelde Belgen niet in de industrietelling in de stricte zin zijn opgenomen, wel echter in de hieraan gekoppelde beroepstelling. Deze tegenstelling wordt overigens voldoende geïllustreerd door het feit dat afzonderlijke bedrijfs- en werknemersformulieren (resp. „groot” en „klein” formaat in de terminologie van de telling) werden gebruikt.

Ook wat het bedrijfskarakter betreft, waren aanvullende instructies nodig. In verband met weeshuizen, kloosters en beroepsscholen werd vooral het criterium van het winstoogmerk vooropgesteld en het al dan niet bijkomstig zijn van het verschaffen van enige opleiding. Bijgevolg werden de weeshuizen en de meeste beroepsscholen niet bij de telling betrokken, de kloosters waar voor rekening

⁷⁸ *Ibid.*, blz. LVIII. Dit lijkt wat vreemd in vergelijking met de tekst van het K.B. dd. 15 december 1910, waaruit men immers kan concluderen dat als „patron ou chef d’entreprise” moet beschouwd worden „tout producteur, même s’il travaille pour sa propre consommation” (*ibid.*, blz. XLII). Uit de aangehaalde voorbeelden blijkt echter dat de producerende afdelingen van instellingen waren bedoeld, wier produkten geheel door die instellingen werden geconsumeerd. In dat geval verkeerden o.m. de brouwerijen van sommige kloosters en de hospitaalbakkerijen. Het blijkt echter dat ook deze instructie uiteindelijk niet gevolgd is: „Un certain nombre d’entreprises privées ont aussi été laissées en dehors du recensement: ce sont celles exploitées en général par des communautés qui travaillent pour leur propre consommation...”, cfr. *Recensement de l’industrie et du commerce (31 décembre 1910, volume VIII*, Brussel, 1921, blz. 63 (afgekort *IT 10, VIII*). Ook werd gesteld dat „Les entreprises publiques ne travaillant pas pour le consommateur, n’y sont pas comprises”, *ibid.*, blz. 63. Beide elementen verhogen overigens de vergelijkbaarheid met de I.T. 96.

⁷⁹ *IT. 10, I*, blz. LIX.

⁸⁰ *Ibid.*, blz. LIX.

van privé personen confectiewerk e.d. werd gedaan daarentegen wel⁸¹.

1.2.5.3 De vraagstelling

Daar we vooral geïnteresseerd zijn in de actieve bevolking naar plaats van tewerkstelling m.b.t. de nijverheid, spitsen we de aandacht toe op het industriële deel van het bedrijfsformulier⁸².

Aan de exploitant werd in de eerste plaats en in aansluiting met de V.T. gevraagd wat zijn hoofd- en bijberoepen waren. Verduidelijkingen en correcties t.o.v. het V.T.-formulier werden echter allesbehalve uitgesloten. De eigenlijke vragen werden dan als volgt geformuleerd:

- „1. I — Pour les patrons: Quelle industrie (ou quelles industries) ou quel métier exercez-vous?
- II — Pour les administrateurs-délégués ou, à leur défaut, les directeurs-gérants de sociétés industrielles: Quelle est la raison sociale de votre société? Quelle est la forme de votre société (...)? Quelle industrie (ou quelles industries) votre société exerce-t-elle?
2. I — a) Si vous n'avez qu'une seule entreprise (usine, fabrique, chantier, mine, etc.) où est-elle située?
- b) Si l'entreprise comprend des subdivisions où s'exercent des industries différentes, indiquez le nom et la nature de la subdivision à laquelle le présent bulletin se rapporte.
- II — a) Si vous avez plusieurs entreprises: où sont-elles situées?
- b) A laquelle de ces entreprises le présent bulletin se rapporte-t-il et où est-elle située?
- c) Si cette entreprise comprend des subdivisions où s'exercent des industries différentes, indiquez le nom et la nature de la subdivision à laquelle le présent bulletin se rapporte.
3. Si l'on chôme actuellement, est-ce partiellement ou totalement?
4. (...)

⁸¹ *Ibid.*, blz. LVII.

⁸² *Ibid.*, blz. XXII.

5. Combien occupez-vous actuellement:
- a) de membres de votre famille?
  - b) d'employés (y compris ingénieurs, comptables, voyageurs de commerce, chefs d'équipes, contremaîtres, surveillants, etc.)?
  - c) d'ouvriers { travaillant chez vous?
travaillant chez eux?''⁸³.

In de instructies voor de tellingsagenten werd vraag per vraag een bijkomende verduidelijking gegeven, die de betekenis van de inhoud der I.T. in verstrekkende mate bepaalt⁸⁴.

De vragen 1 en 2 horen duidelijk bij elkaar. Zij hebben tot doel een zo groot mogelijke desaggregatie van de gegevens te bekomen in functie van drie criteria tegelijk, nl.

- (i) het type van industriële activiteit en
- (ii) daarmee parallel de eventuele bedrijfsafdelingen, en tenslotte
- (iii) de ruimtelijke spreiding van de bedrijven.

Voor (i) en (ii) vormt het gedetailleerde classificatieschema, waar we sub 1.2.5.2 naar verwezen, een duidelijk richtsnoer. Wat (iii) betreft, moet bedrijf (d.i. „entreprise'') verstaan worden als een fysische eenheid, dus als een gebouw, een arbeidsomgeving, een vestiging.

Niettegenstaande de vragen 3, 4 en 5 slechts betrekking hadden op het kleinste onderdeel van de industriële activiteit, het bedrijf en/of de afdeling, dienden de antwoorden op 1 en 2 steeds het totaal van de (hoofd-)activiteit te omvatten. Het ligt voor de hand dat dit de controle op de volledigheid (of de uiterst consequente onvolledigheid) ten zeerste vergemakkelijkte. De patroon of verantwoordelijke beheerder diende immers alle bedrijfsformulieren tegelijk en in zijn woonplaats aan de tellingsagent te overhandigen.

De derde vraag is van belang voor de interpretatie van de gegevens over de werknemers. De omschrijvingen in de instructie zijn zo duidelijk, dat ze zonder commentaar kunnen overgenomen worden. Het begrip „chômage'' is vrij genuanceerd opgevat. Daarbij

⁸³ Vraag 4 I en 4 II had betrekking op de motoren en hun aantal P.K. en is dus voor ons zonder belang, cfr. *ibid.*, blz. XXII.

⁸⁴ Omwille van de dubbelzinnigheid bij sommige objectdefinities, cfr. noot 78 en subsectie 1.3.5.2, lijkt dit de belangrijkste bron voor de interpretatie. We zullen ons er in wat volgt steeds op baseren. De volledige tekst ervan is te vinden in *ibid.*, blz. XLII-XLIV.

stelt men o.m. dat „Il serait certes exagéré de considérer comme se trouvant en état de chômage un établissement industriel en non-activité le jour même du recensement, et ce à raison d'une circonstance fortuite: accident au moteur, à l'outillage, fête locale, travaux de nettoyage, etc... Ce qu'on a voulu entendre ici, c'est le chômage provoqué par des causes économiques ou, tout au moins, celui qui, provoqué par d'autres causes, aurait une durée suffisante pour exercer une répercussion sensible sur le budget des ouvriers privés de besogne.

Entendu dans ce sens, le chômage, pour être pris en considération, doit être d'une certaine durée''⁸⁵. Deze duur werd gesteld op minimum 4 dagen. Het onderscheid tussen totale en gedeeltelijke werkloosheid is daarbij evident. In het eerstgenoemde geval is er totaal geen activiteit in het bedrijf, in het tweede werkt een deel van het personeel of is er een arbeidstijdverkortung per dag of per week.

In het licht hiervan dient vraag 5 begrepen te worden. Principieel omschrijft het antwoord de situatie op 31 december zelf, dus in toestand van volledige, gedeeltelijke of niet-activiteit. Indien de activiteit echter door toevallige omstandigheden minder dan vier dagen stil ligt of verminderd is, dan omvat het antwoord het activiteitspeil van de recentste dag van normale activiteit (dus ten vroegste 28 december).

Belangrijk zijn ook de bepalingen van de verschillende types arbeiders. De familieleden worden gedefinieerd als „les personnes unies au chef d'entreprise par un lien de parenté et constituant avec lui un ménage. Le lien de parenté ne suffit pas, il faut de plus qu'il y ait vie commune''⁸⁶. In verband met de bedienden is erop gewezen dat het niet enkel gaat om bureaubedienden, maar ook om ingenieurs, boekhouders, handelsreizigers enz. Met betrekking tot de twee groepen handarbeiders wordt verduidelijkt dat het gaat om enerzijds zij die in het atelier of op de werf van de werkgever hun taak uitvoeren en anderzijds om thuisarbeiders.

Uit de vragenlijst blijkt dat nergens gevraagd is naar de gepresteerde arbeidsduur. Hieruit volgt dat noch over de gedeeltelijke

⁸⁵ *Ibid.*, blz. XLIV.

⁸⁶ Daar het gaat om de situatie op een bepaalde dag is een frequentie-aanduiding overbodig. Of het gaat om voltijdse of deeltijdse arbeid is bijgevolg steeds onduidelijk, te meer daar nergens een aanduiding van het gepresteerd aantal uren voorkomt; cfr. *ibid.*, blz. XLIV.

werkloosheid noch i.v.m. de familiale hulp geweten is welke de verhouding t.o.v. voltijdse arbeid zou zijn. Zowel het insluiten als het uitsluiten van dergelijke arbeidsvormen betekent bijgevolg een zekere vertekening van de werkgelegenheidsmatrix.

1.2.5.4 De controle

Juist in verband met de hulparbeiders is bovendien de controle van de telling onmogelijk geweest. Onduidelijke instructies in verband met de werknemersformulieren hadden tot gevolg dat dit tellingsonderdeel op biezonder slechte wijze werd uitgevoerd. In vele gevallen werd aan de helpers gewoon geen formulier overhandigd. Als gevolg hiervan kwam men tot het besluit dat „Tous les bulletins dressés spécialement pour des aides ont donc été uniformément écartés. Leur nombre est considérable”⁸⁷.

In verband met de mogelijkheid tot externe controle van de eigenlijke I.T. door confrontatie met de beroepstelling, m.a.w. door vergelijking van de bedrijfs- met de werknemersformulieren, zijn er verder nog heel wat beperkingen. Deze berusten in eerste instantie op de gebreken van de beroepstelling zelf. Gebleken is namelijk dat heel wat beroepslozen toch een werknemersformulier invulden, zodat een overschatting van de actieve bevolking nauwelijks te vermijden was⁸⁸. Ook op de vraag naar het bedrijf waar de respondent tewerkgesteld was, is in zeer veel gevallen een verkeerd of onvolledig antwoord gegeven⁸⁹. Ook werd vastgesteld dat in een niet onbelangrijke groep van gemeenten de beroepstelling op zeer onvolledige wijze werd uitgevoerd en in een bepaald geval zelfs helemaal niet⁹⁰. Al deze gebreken werden zo goed mogelijk opgespoord en hersteld. Op een totaal van ca. 2.200.000 werknemersformulieren werden er niet minder dan 348.000 (bijna 16%) voor correctie terug gestuurd, terwijl bovendien wegens dubbeltelling en uitsluiting van de hulparbeid nog ongeveer 96.000 (ruim 4%) geannuleerd werden⁹¹. Toch lijkt het ons weinig waarschijnlijk dat alle fouten konden gecorrigeerd en alle leemten aangevuld worden.

⁸⁷ *Ibid.*, blz. LXVII.

⁸⁸ *Ibid.*, blz. LXVI-LXVII.

⁸⁹ *Ibid.*, blz. LXXII-LXXIII.

⁹⁰ *Ibid.*, blz. LXVIII-LXIX.

⁹¹ *Ibid.*, blz. LXXV-LXXVI.

Het is dan ook de vraag in welke mate de externe controle op een ernstige manier kan worden doorgevoerd. Immers, ongelijkheden tussen de eigenlijke I.T. en de gegevens van de beroepstelling georganiseerd naar plaats van tewerkstelling kunnen niet alleen verklaard worden door gebreken van de I.T. maar evenzeer door leemten in de beroepstelling. We stellen echter vast dat, hoewel nog in 1913 de bedoeling van zo'n confrontatie werd geformuleerd⁹², er in de gepubliceerde delen van de telling verder nauwelijks sprake van is. Het lijkt dan ook weinig aannemelijk dat een dergelijke externe controle van de I.T. op een ernstige wijze werd doorgevoerd. Ook het feit dat bijna drie jaar na de tellingsdatum een dergelijke controle nog moest aangevangen worden, maakt een hoge kwaliteit ervan zowat onmogelijk⁹³. Bijgevolg moet besloten worden dat niet zozeer de externe dan wel de interne controle belangrijk was. Reeds in de vorige subsectie hebben we in dit verband gewezen op bepaalde mogelijkheden, met name in verband met de verschillende industrieën, afdelingen en vestigingen die telkens opnieuw moesten vermeld worden. Uit de tellingspublicatie blijkt dat van deze mogelijkheden in niet geringe mate is gebruik gemaakt⁹⁴.

Een tweede mogelijkheid tot interne controle bestond in de vergelijking van het gedeelte over commerciële activiteiten en dat m.b.t. de industrie. Wanneer met „ja” werd geantwoord op de vraag „Fabrique-t-on chez vous ou faites-vous fabriquer au dehors, par des ouvriers travaillant pour votre compte, certaines marchandises que vous vendez?”, dan diende naast het onderdeel over de handel ook dat over de nijverheid te worden ingevuld. Bij controle bleek dat dit herhaaldelijk niet het geval was en bijgevolg aanvullingen noodzakelijk waren⁹⁵.

Dergelijke vormen van controle resulteerden in de terugzending voor correctie en/of aanvulling van bijna 35.000 formulieren. Op een totaal van meer dan 560.000 bedrijven betekent dit ruim 6%.

⁹² *Ibid.*, blz. LXXVII.

⁹³ Als bijkomende moeilijkheid kan nog vermeld worden dat voor de beroepstelling de in het buitenland residerende werknemers niet achterhaalbaar zijn. Dit is echter slechts voor een beperkt aantal gemeenten van belang, zodat dit verschijnsel normaliter geen fundamentele afwijkingen tussen I.T. en beroepstelling kan verklaren.

⁹⁴ *IT. 10, I*, blz. LXIX-LXX.

⁹⁵ *Ibid.*, blz. LXX-LXXI.

Er moet aangenomen worden dat dit percentage bijna volledig betrekking had op de lacunes en fouten i.v.m. de activiteitssoorten en de vestigingen, aangezien de interne controle vooral in dat verband mogelijkheden bood. Het aantal werknemers op zich kon echter moeilijk op basis van de interne controle worden bekritiseerd, zodat i.v.m. dit aantal wel een grotere onzekerheidsmarge bestaat dan m.b.t. de wellicht zeer volledige inventarisatie van de bedrijven.

1.2.5.5 De resultaten

De volledigheid in verband met de bedrijven en hun afdelingen steunt m.i. op twee pijlers. De relatie met de volkstelling vormt een eerste. Deze zorgde ervoor dat overal waar nodig I.T.-formulieren werden overhandigd. Het aantal geannuleerde formulieren toont zelfs aan dat de tellingsagenten eerder te gul dan te spaarzaam optraden. De mogelijkheden tot interne controle, die resulteerde in ca. 35.000 correcties en aanvullingen op het centrale niveau, vormt de tweede pijler. Er mag bijgevolg aangenomen worden dat het aantal in werking zijnde industriële bedrijven per eind 1910 zeer dicht het tellingstotaal van ruim 251.000 benaderde⁹⁶.

Dezelfde grote mate van zekerheid bestaat niet in verband met het aantal arbeidskrachten. Zowel interne als externe controle waren hierbij zo niet onmogelijk, dan toch bijzonder moeilijk uitvoerbaar. De gebreken van de beroepstelling speelden hierbij een essentiële rol. Niettegenstaande het indrukwekkend aantal terugzendingen voor correctie moet aangenomen worden dat de perfectie lang niet werd bereikt. Het baart dan ook geen verwondering dat de gegevens van de beide tellingen in niet geringe mate van elkaar afwijken⁹⁷. Naast het verschil in de kwaliteit van de uitvoering, speelt ook het verschil in object een zekere rol. Het niet opnemen in de I.T. van in het buitenland tewerkgestelden bv. impliceert reeds een afwijking van bijna 47.000 eenheden⁹⁸. De reële afwijking is dus eerder beperkt,

⁹⁶ Dit getal betreft de fabrieken en werven, en sluit bijgevolg de openbare ateliers (1284 exploitaties) en de bedrijven op basis van thuisarbeid (140.917) uit; cfr. *IT 10, VIII*, blz. 64 en blz. 72.

⁹⁷ Het bruto-totaal van de per eind 1910 in de industrie actieven bedraagt volgens de I.T. 1.420.885 en volgens de beroepstelling 1.623.897; cfr. *ibid.*, blz. 19 en blz. 66-67.

⁹⁸ Een ander verschil heeft betrekking op de Rijksspoorwegen en zou ongeveer 55.600 eenheden inhouden (*ibid.*, blz. 67). Het reële verschil zou dus niet 203.000 maar ca. 100.000 bedragen, hetzij 7 pct. van het bruto-I.T.-totaal.

nl. 7%. Naar analogie met de commentaar over de I.T. 46 wordt in de tellingspublicatie over deze van 1910 gewezen op de neiging van de exploitanten een lager aantal werknemers op te geven dan het werkelijke⁹⁹. Dit zou de lagere score van de I.T. kunnen verklaren, ware het niet dat de situatie in 1910 anders was dan in 1846. Reeds in verband met de telling van 1896 hebben we gesteld dat het patentrecht de economische evolutie niet volgde. De laatste aanpassing van de belastingstarieven dateerde immers van 1849¹⁰⁰. Behalve voor de zeer marginale bedrijven, was het patentrecht omstreeks 1900 zo goed als zonder betekenis. Er bestond voor de werkgevers bijgevolg geen directe, fiscale reden om een lager aantal arbeiders dan het werkelijke aan te geven.

De verklaring van de afwijking tussen beide tellingen moet dan ook, zoals we hoger stelden, gezocht worden in de fundamentele zwakte van de beroepstelling. Niet alleen was de controle hierbij erg moeilijk, maar bovendien liet de vraagstelling ook heel wat te wensen over. Overigens wordt dit in de commentaar uitdrukkelijk toegegeven, waar i.v.m. de beroepstelling geschreven werd „Si la question avait été posée d'une façon plus précise, une notable partie de ces inconvénients auraient pu être évités; ceci montre une fois de plus combien les questions des bulletins statistiques doivent être rédigées avec soin, et même minutie”¹⁰¹.

1.2.5.6 Conclusie

De commentaar over de gebrekkige formulering van de vraag naar het beroep verwijst direct naar dé zwakke plek van deze telling. Ze werd overhaast, bijgevolg te weinig overdacht en met te weinig zorg om precisie, kortom zonder de nodige voorbereiding georganiseerd.

De gevolgen hiervan zijn echter vooral te merken bij de beroepstelling. Voor wat de eigenlijke I.T. betreft, menen we dat er dank zij o.m. de mogelijkheden tot interne controle wel garanties bestaan voor de juistheid en de volledigheid. Dit geldt niet alleen voor de aard en het aantal der bedrijven, maar grotendeels ook voor de werknemers. In verband met deze laatsten bestond immers voor bijna alle

⁹⁹ *IT 10, I*, blz. LXXVII.

¹⁰⁰ J. HANNES, (1975) *o.c.*, blz. 34.

¹⁰¹ *IT 10, I*, blz. XCI.

bedrijven geen reden om het aantal te minimaliseren. Alleen de slordigheden i.v.m. de helpers werpen een schaduw op deze telling. Er mag bijgevolg besloten worden dat de eigenlijke I.T. over 1910 vrij goed voldoet aan de eisen die ons onderzoek stelt.

1.2.6 De vergelijkbaarheid der industrietellingen

De meest fundamentele conclusie die uit de subsecties 1.2.1 t/m 1.2.5 getrokken kan worden, is dat de I.T. van 1866 en deze van 1880 voor ons doel onbruikbaar zijn en dat we ons bijgevolg bij de verdere studie moeten beperken tot de jaren 1846, 1896 en 1910. De vraag is echter in welke mate de gegevens over deze drie jaren vergelijkbaar zijn. Het essentiële hieruit afgeleide probleem wordt dan gevormd door de corrigeerbaarheid van de afwijkingen tussen de tellingen. We zullen dit in twee etappes pogen te benaderen. Een eerste confronteert de I.T. 46 enerzijds met de homogenerere tellingen van 1896 en 1910 anderzijds. Een tweede gaat na wat voor verschillen eventueel tussen de beide laatstgenoemden zouden bestaan.

1.2.6.1 De I.T. 46 versus de I.T. 96 en de I.T. 10

Het meest fundamentele onderscheid tussen de oudste Belgische telling en deze van 1896 en 1910 is uiteraard dat laatstgenoemden een momentopname vormen van de industriële activiteit terwijl de eerste een (niet gespecificeerd) gemiddelde citeert. Dit gebrek aan specificatie is des te frappanter, beschouwd in het licht van de latere explicitering i.v.m. tijdelijke en toevallige niet-activiteit van de bedrijven. De minimaliseringstendens die volgens de meeste publicaties bij de I.T. 46 zou voorkomen, doch die naar aanleiding van ons onderzoek als sterk overdreven voorkomen (cfr. 1.2.1), staat in tegenstelling tot de tellingen van 1896 en 1910. Zij moet in functie van hetzelfde gebrek aan duidelijkheid beschouwd worden. Dit is des te meer het geval daar het fiscaal systeem, m.n. het patentrecht, wel een zware druk betekende in 1846 doch niet meer rond de eeuwwisseling. Het motief voor minimalisering verdween bijgevolg. Bij gebrek aan alternatieve bronnen¹⁰² kan echter het precieze volume van de mini-

¹⁰² De patentregisters vormen geen volstrekt valabel alternatief, niet alleen omdat zij m.b.t. de werkgelegenheid onvolledig zijn, maar vooral omdat zij uiteraard betrekking hebben op de aangegeven basis voor de fiscale aanslag.

malisering niet achterhaald worden. Aantonen hoe groot of hoe klein de onderschatting in 1846 wel zou geweest zijn, is dus onmogelijk.

Een tweede fundamenteel verschil betreft de conceptie van de industrie. De thuisarbeid en de transportbranche, die wel in de tellingen van 1896 en 1910¹⁰³ opgenomen zijn, behoren niet tot het object van de I.T. 46. De enige mogelijkheid om tot vergelijkbare data te komen, bestaat in de uitsluiting van beide categorieën ook uit de I.T. 96 en de I.T. 10. In verband met de thuisarbeid vormt dit wellicht een meer consequente toepassing van wat in het vorige hoofdstuk over produktieve arbeid en verdoken werkloosheid is gesteld. In verband met de wijzigingen in de classificatie vormt de transportbranche weliswaar het belangrijkste geval, doch er moet tevens op gewezen worden dat in het algemeen de taxonomische schema's niet met elkaar overeenstemmen, zodat een herclassificatie voor de drie tellingen noodzakelijk is (cfr. het vorige hoofdstuk en bijlage A).

Naast het transport zijn echter nog enkele branches aanwezig in de I.T. 96 die in 1846 ontbraken. In de publicaties over eerstgenoemde telling wordt via een erg grove schatting een totaalcijfer van 40.000 vooropgesteld, dat betrekking zou hebben op „couturières, lingères, modistes, etc., recensées au recensement de la population... et omises à celui de l'industrie”¹⁰⁴.

Over de schatting zijn niet meer details verstrekt dan dat „cette évaluation a été obtenue par diverses comparaisons et défalcation faite des 'lavandières'”¹⁰⁵. Niettegenstaande het geraamde aantal niet zonder kritiek mag overgenomen worden — de beroepstelling is als bron niet erg betrouwbaar — is duidelijk dat genoemde categorie bij de resultaten van de I.T. 46 moet gevoegd worden, wil men vergelijkbaar cijfermateriaal bekomen.

Anderzijds wordt in dezelfde tellingspublicatie gepleit voor het aftrekken van drie categorieën arbeiders, nl.

„a) 20.000 filles qui sont visiblement des élèves des écoles dentellières;

¹⁰³ Zoals reeds vermeld, werd in de type-classificatie voor de telling van 1910 de transportactiviteit bij de handelsbranches gerekend, cfr. *IT 10, I*, blz. XXXV. Bij de gepubliceerde resultaten is deze activiteit echter bij de industrie vermeld, zoals blijkt uit *IT 10, VIII*, blz. 68 e.v.

¹⁰⁴ *IT 96, I-II*, blz. 41.

¹⁰⁵ *Ibid.*, blz. 41.

- b) 4.000 détenus, reclus ou pensionnaires des prisons, dépôts de mendicité, etc.;
- c) 6.000 contremaîtres et surveillants, évaluations faites d'après la statistique des salaires et le nombre d'établissements industriels''¹⁰⁶.

Wat de groep sub a) betreft, is een correctie mogelijk door de 20.000 proportioneel aan de regionale subtotalen van de bedrijfstak „dentellerie” af te trekken. Daar alle gegevens per branche bekend zijn voor de groep sub b) is een dergelijke correctie hier eenvoudig. De aanpassing onder c) stelt geen probleem. De in 1846 opgenomen ploegbazen e.d. zijn immers regionaal-sectorieel opgeteld als arbeiders, wat ook kan geschieden met de afzonderlijke gegevens van de I.T. 96. Het is overigens voor ons onderzoek weinig zinvol van afzonderlijk matrices voor de diverse arbeidsoorten op te stellen, daar de cijfers toch op het geheel van de (productieve) actieve bevolking betrekking dienen te hebben.

1.2.6.2 De I.T. 96 versus de I.T. 10

De tellingen van 1896 en 1910 kunnen goeddeels als analoog beschouwd worden. Wel bestaan kwalitatieve verschillen op het vlak van de voorbereiding en de controle, dit ten nadele van de I.T. 10. Ook op het vlak van het object bestaat een sterke gelijkaardigheid, zo bv. i.v.m. de definities van de soorten arbeidskrachten, het rekening houden met de op non-actief gestelde bedrijven e.d.m. Zoals blijkt uit noot 78 is het meest fundamentele verschil m.b.t. de definities, nl. dat in verband met de bedrijven, bij de verwerking van de tellingsformulieren weggewerkt.

Het essentiële verschil tussen de twee tellingen vormt uiteraard de verruiming van het sectorieel object via het incorporeren van de commerciële activiteiten. Maar zelfs zonder deze verruiming betekent de telling van 1910 een verbreding van de ‘scope’. De volgende als industrieel beschouwde bedrijven werden nl. toegevoegd:

- „a) Celles où s'effectuent les opérations industrielles (ou bien les métiers) s'exerçant accessoirement à une commerce, comme: atelier de réparation de chaussures;
- b) Celles qui ont pour objet la préparation des plantes industrielles qui, suivant l'interprétation du statisticien de 1896 'apparaissant

¹⁰⁶ *Ibid.*, blz. 41.

comme le prolongement d'opérations agricoles proprement dites';

c) ...

d) L'industrie de la pêche (pêche maritime et pêche en eau douce);

e) La préparation du lait (sauf celle du lait maternisé);

f) Le tissage et la manipulation des chiffons, etc."¹⁰⁷.

Tabel 2-1 Werkgelegenheid per 31-10-1910 in de nieuwe rubrieken der industrietelling

<i>Branche</i>	<i>werkgelegenheidstotaal</i>
visvangst	2.475
mijnbouw	5
steengroeven	633
metaal	4.088
bouwmaterialen	725
chemie	6.148
voeding	7.894
textiel	20.452
kleding	1.845
bouw	119
hout	435
huiden en leder	319
papier	251
boek	106
transport	4.948
diverse	1.822
totaal	52.265

Bron: *IT 10, VIII*, blz. 237-247.

Alle rubrieken die wel in 1910 doch niet in 1896 voorkwamen, werden samengebracht in een gedetailleerde lijst, waarvan een samenvatting is opgenomen in tabel 2-1. Het is natuurlijk onjuist het totaal van deze tabel te beschouwen als de onderschatting van het tellingstotaal in 1896. Er moet immers rekening worden gehouden met:

- (i) de economische groei tussen 1896 en 1910;
- (ii) het feit dat de visserij en het transport als behorend resp. tot de primaire en de tertiaire sector worden beschouwd;

¹⁰⁷ *IT 10, VIII*, blz. 236. Punt c) betreft de handel. Sub f) komt een drukfout voor. Uit de gegevens (*ibid.*, blz. 243) blijkt dat het gaat om 'trriage' i.p.v. 'tissage'.

- (iii) ook de thuisarbeid, met inbegrip van de arbeid in de publieke ateliers, voorlopig niet als produktieve arbeid wordt gerekend of althans niet bij de vergelijking kan worden betrokken;
- (iv) in de periode nieuwe types van bedrijvigheid ontstaan — men denke aan de chemische sector en de automobielnijverheid — die in 1896 niet voorkwamen.

De punten (ii) en (iii) herleiden het totaal van ruim 52.000 tot iets minder dan 45.000. Rekening houdend met de gemiddelde groei moet hiervan nog een vijfde worden afgetrokken, zodat de reële onderschatting wellicht op ca. 36.000 moet worden geraamd¹⁰⁸. Men kan hierbij wel wijzen op rubrieken die niet voorkomen in 1910 doch wel in 1896, doch het gaat daarbij klaarblijkelijk om bedrijven die in deze periode hebben opgehouden te bestaan (vnl. door mijnsluitingen) en waarin het aantal actieven zeer beperkt was¹⁰⁹, nl. 1.727. De afwijking moet bijgevolg bepaald blijven op ca. 36.000¹¹⁰. Merkwaardig is wel dat een vrij belangrijk deel hiervan naar alle waarschijnlijkheid te wijten is aan het ontbreken van slechts één rubriek. Het gaat om de „Rouissage et teillage du lin” die in 1910 een totaal actief van niet minder dan 13.978 scoort. Behalve deze branche en die genoemd sub e) en f), die een werkgelegenheid kenden van resp. 2.053 en 2.022, kunnen geen in 1896 bestaande en ontbrekende branches geïdentificeerd worden¹¹¹. Minimaal¹¹² 19.000 arbeidsplaatsen blijven dus onverklaard. Zoals ook in de tellingspublicatie geconcludeerd werd kan er dan ook niet aan gedacht worden de telling van 1896 aan te passen voor deze lacune. Enerzijds kunnen we de leemte onvoldoende identificeren wat de branches betreft, terwijl anderzijds te weinig bronnenmateriaal ter beschikking staat om de betrokken actieve bevolking te schatten. Bijgevolg dient men zich bij de beoordeling van de cijferresultaten over de periode

¹⁰⁸ *Ibid.*, blz. 253.

¹⁰⁹ *Ibid.*, blz. 247-251.

¹¹⁰ Hierin zijn ook de nieuw ontstane activiteiten begrepen, waarover we immers onvoldoende gegevens tot identificatie hebben om tot een aftrek te komen. Ook dit totaal is met de gemiddelde industriële groei tussen 1896 en 1910 verminderd.

¹¹¹ *IT 10, VIII*, blz. 242-243.

¹¹² Dit in de hypothese dat geen nieuwe bedrijfstakken voorkomen en dat het activiteitspeil in de geïdentificeerde bedrijfstakken (de voorbewerking van melk, het roten van vlas, de sortering en behandeling van vossen en afval) in 1896 gelijk is aan dat van 1910.

1896-1910 steeds bewust te zijn van een mogelijke foutenmarge, die echter in de eerste plaats betrekking heeft op de textielsector (waarschijnlijk ca. 40% van de totale afwijking). Deze foutenmarge is voor de andere bedrijfstakken zeer gering, daar de afwijking minder dan vier percent van de globale industrieel actieve bevolking bedraagt.

Een andere, zeer duidelijke lacune betreft de baksteennijverheid in de Rupelstreek in 1896. Toen zijn wel de bedrijven geteld, doch arbeiders waren er op de tellingsdatum schijnbaar niet aan het werk. Het ligt voor de hand dat dit een vertekening van het economisch profiel met zich mee brengt, zodat een correctie op basis van alternatief bronnenmateriaal¹¹³ zich hier opdringt.

1.2.6.3 Conclusie

De vergelijkbaarheid tussen de I.T. 46 en deze van 1896 en 1910 is heel wat kleiner dan tussen beide laatstgenoemden. Gelukkig kunnen, behoudens de conceptuele afwijkingen, heel wat verschillen aangepast worden, hetzij door correctie (bv. de leerlingen van kant-scholen), hetzij door herclassificatie (overheveling van de transport-branchen)¹¹⁴, hetzij door uitsluiting (in de eerste plaats de thuisarbeid).

In tegenstelling hiermee bestaat wel een grote conceptuele eenheid bij de I.T. 96 en de I.T. 10, doch de, weliswaar relatief beperkte afwijking ontstaan door het niet opnemen van zekere subbranches in 1896 en de leemte i.v.m. de hulparbeiders in 1910 blijkt niet voor een ernstige correctie vatbaar te zijn.

1.3 Bronnen voor de aanvulling van de werkgelegenheidsmatrix

Hoe interessant en belangrijk de negentiende eeuwse industrie ook is, toch volstaat een beeld hiervan niet om een zelfs maar min

¹¹³ Zie R. BAETENS, „Omvang en produktie van de baksteennijverheid in de Rupelstreek (16°-20° eeuw)”, *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1979, nr. 1-2, blz. 103-183.

¹¹⁴ Een vergelijking van de afwezige branches in 1846 t.o.v. 1896 is niet relevant omwille van o.m. de hergroeperingen die in 1846 binnen de branches en hun namen t.a.v. de originele telresultaten werden uitgevoerd, cfr. J. HANNES, (1975) *o.c.*, passim. Daar kan aan toegevoegd worden dat het quasi onmogelijk is na te gaan welke bedrijfstakken nieuw waren sinds 1846 en welke reeds bestonden, mede door de geciteerde naamsverwarring. Tenslotte speelt het gebrek aan valabel alternatief bronnenmateriaal uiteraard ook hier mee.

of meer globaal beeld van de economie te krijgen. Vooral de primaire sector is hierbij van belang, niet in het minst omdat de landbouw t.o.v. de industrie dé leverancier was van arbeidskrachten. De tertiaire sector vervulde daarbij een veeleer complementaire rol. In deze sectie zal dan ook nagegaan worden welke bronnen ons ter beschikking staan om over beide sectoren een zo exact mogelijk beeld van hun omvang en spreiding te construeren.

1.3.1 De landbouw

In tegenstelling tot de industrietellingen, waaraan — op het artikel van Kruithof en het werk van Hannes na — weinig kritische studies besteed werden, vormden de gegevens over de landbouw wel het onderwerp van talrijker kritische teksten. De behandeling van de tellingen zelf kan dan ook wat beknopter zijn dan bij de I.T. het geval was. Iets meer aandacht zal dan besteed worden aan de verschillende vormen van kritiek en de daarbij voorgestelde correcties.

1.3.1.1 Beknopt overzicht van de landbouwtellingen

Vóór de eerste wereldoorlog werden een vijftal landbouwtellingen (L.T.) georganiseerd, nl. in 1846, 1866, 1880, 1895 en 1910. Daar de werkgelegenheid in deze sector niet werd nagegaan in 1866 en in 1910, zijn deze tellingen voor ons niet van direct belang en zal er voorlopig geen aandacht aan besteed worden. Voor de L.T. van 1880 bestaat geen bruikbare industriële pendant, zodat ook deze telling van minder betekenis is. Ze wordt dan ook slechts aangewend als vergelijkingsbasis t.o.v. de tellingen van 1846 en 1895.

Een overzicht van de nationale resultaten van de drie weerhouden L.T. vindt men in tabel 2-2. Uit dit cijfermateriaal zou blijken dat de landbouwtewerkstelling tussen 1846 en 1895 nauwelijks is gedaald, en er tussen 1880 en 1895 zelfs een lichte toeneming is geweest. Welnu, tussen 1880 en 1895 situeert zich een belangrijke landbouwcrisis, zodat eerder een daling van de werkgelegenheid zou kunnen worden verwacht. Anderzijds was 1846 zelf nog een crisisjaar, terwijl van ca. 1850 tot 1878/80 de landbouw vrij voorspoedig was¹¹⁵. Op basis hiervan kon verwacht worden dat de landbouwte-

¹¹⁵ Cfr. E. VLIBERGH, *Le développement agricole de la Belgique depuis 1830*, Luik, 1906, passim; J. VANDER VAEREN, *Les faits principaux de l'histoire de l'agriculture belge durant un siècle, 1830-1930*, Brussel, 1930, blz. 7-72.

werkstelling tussen 1846 en 1880 eerder stabiel was, of zelfs een zekere toeneming vertoonde, terwijl de L.T. 80 een daling t.o.v. 1846 aangaf. Bronkritisch onderzoek is in dit verband uiteraard noodzakelijk. Nochtans nemen verschillende auteurs — bv. Vliebergh en Vander Vaeren — gewoon de resultaten van de landbouwtellingen over ¹¹⁶. Het is duidelijk dat dit eenvoudigweg onaanvaardbaar is. Daarom pogen we in wat volgt de basis voor over- of onderschatting in de L.T. beter te onderkennen en wordt nagegaan op welke wijze deze afwijkingen kunnen gecorrigeerd worden.

Tabel 2-2 Overzicht van de resultaten der landbouwtellingen in de negentiende eeuw

<i>Groep</i>	<i>Teljaar</i>	1846	1880	1895
— Landbouwers en leden van de familie gewoonlijk in de landbouw tewerkgesteld		906.575	982.124	1.015.799
— betaalde bedienden en permanente dagloners ^a		177.026	217.195	187.106
— dagloners ^b		140.636	—	—
Totaal		1.224.237	1.199.319	1.202.905

^a In de L.T. 46 werd alleen het aantal betaalde bedienden, d.i. „domestiques à gages” gevraagd.

^b In de L.T. 46 werd het aantal door dagloners gewerkte dagen gedurende het laatste jaar gevraagd. Dit cijfer werd gedeeld door 300 om het aantal voltijdse dagloners (=manjaren) te bekomen.

Bronnen: — *Agriculture, Recensement Général (15 octobre 1846)*, Brussel, 1850, blz. X (afgekort: *LT 46*).

— *Agriculture, Recensement Général de 1880*, Brussel, 1885, blz. IC (afgekort: *LT 85*).

— *Agriculture, Recensement Général de 1895, Partie Analytique*, Brussel, 1900, passim (afgekort: *LT 95,A*).

1.3.1.2 De landbouwtelling van 1846

Over de resultaten i.v.m. de actieve bevolking is de officiële publicatie over de L.T. 46 bijzonder on-kritisch. Er wordt o.m.

¹¹⁶ In andere gevallen worden de beroepstellingen vrijwel kritiekloos aanvaard, zie bv. G. BUBLOT. *La Production Agricole Belge, Etude Economique Séculaire 1846-1955*, Leuven-Parijs, 1957, blz. 55-56.

verwezen naar de grote overeenkomst tussen de totalen volgens de beroepstelling en deze volgens de L.T. ¹¹⁷, waarbij gesteld wordt dat „Des coïncidences pareilles ne peuvent être dues au hasard: leur existence doit être admise comme une preuve de l'exactitude des renseignements recueillis...” ¹¹⁸.

Deze overeenstemming is echter volkomen bedrieglijk. Uit subsectie 1.1 weten we dat de V.T. onbetrouwbaar is. Bovendien zijn in de ca. 1.075.000 tewerkgestelden in de landbouw volgens de V.T. ruim 466.000 „journaliers et ouvriers sans profession déterminée” opgenomen, een groep die zeker niet exclusief in de landbouw werd tewerkgesteld en vermoedelijk — omwille van de crisisperiode en de wijze waarop naar het beroep gevraagd werd — zelfs voor een deel uit werklozen bestond. Ook geeft het totaalcijfer van de L.T. 46 ruim 1.224.000 aan, d.w.z. bijna 150.000 méér dan het geciteerde V.T.-resultaat. Slechts indien de dagloners worden afgetrokken, bekomt men een op 10.000 na gelijk resultaat.

Al deze „bewerkingen” zijn echter noch min noch meer kunstgrepen. Er wordt daarbij geen rekening gehouden met het feit dat in de V.T. slechts het hoofdberoep werd gevraagd, terwijl in de landbouwtelling een systematische dubbeltelling is opgenomen. Dit laatste wordt duidelijk uit de omzendbrief van 31 oktober 1846, die ook door B. Verhaegen wordt geciteerd, waarbij de vraag „Les personnes qui cultivent par elles-mêmes un jardin ou une petite étendue de terre doivent-elles figurer au n° 1, ou bien au n° 3, en déterminant les journées qu'elles auront employées pendant l'année?” werd beantwoord met: „Elles doivent figurer au n° 1, et si ces mêmes personnes travaillent pour autrui, le nombre de journées qu'elles auront ainsi employées sera porté au n° 3 par le déclarant pour le compte duquel les journées auront été faites” ¹¹⁹. Hieruit volgt dat het aantal bedrijfshoofden in de L.T. 46 niet mag geïnterpreteerd worden als een aantal voltijdse arbeidskrachten in de landbouwsector.

Anderzijds werd voor de dagloners wel een correctie ingevoerd

¹¹⁷ *LT 46*, blz. XV-XVI.

¹¹⁸ *Ibid.*, blz. XVI.

¹¹⁹ *Bulletin de la Commission Centrale de la Statistique, o.c.*, vol. 2, blz. 148; vgl. B. VERHAEGEN, *Contribution à l'Histoire Economique des Flandres*, Leuven-Parijs, 1961, vol. I, blz. 113.

— nl. via de 300 arbeidsdagen per jaar — om zo tot cijfers van voltijdse tewerkstelling te komen.

Ook wat de familieleden betreft, werd in zekere zin een correctief ingevoerd. In de instructies was immers bepaald dat slechts familieleden boven de 12 jaar die *gewoonlijk* landbouwarbeid verrichtten mochten worden geteld, en wel met uitsluiting van dezen die slechts occasioneel dergelijke arbeid presteerden en gewoonlijk in de huishouding waren tewerkgesteld¹²⁰. Dit wordt echter wel vertoebeld omdat (i) het begrip familie vrij vaag blijft, en (ii) er geen afzonderlijke categorie van helpers is opgenomen.

Men kan dus concluderen dat wat de eerste groep in de L.T. 46 betreft, nl. de exploitanten en hun helpers-familieleden, er een systematische overschatting is gebeurd.

Er bestaat m.i. geen reden om te veronderstellen dat het aantal bezoldigde werknemers in vast verband („domestiques”) aan hetzelfde euvel lijdt of zelfs fout is in het algemeen. De vraag was vrij precies, en er bestond m.i. geen reden voor de exploitanten om verkeerde (d.i. te lage) getallen op te geven. Toch meent B. Verhaegen dat een correctie moet aangebracht worden¹²¹. Hij gaat daarbij uit van de observatie dat in sommige provincies het aantal „domestiques” volgens de L.T. 46 groter is dan dezelfde categorie in de V.T. Dit zou volgens hem moeten impliceren dat in die provincies geen „domestiques” buiten de landbouw tewerkgesteld waren, wat „bewijst” dat de L.T. 46 „verkeerd” is. M.i. is een dergelijke redenering fout of alleszins toch aanvechtbaar: (i) er wordt geen rekening gehouden met de tegenstelling woonplaats-werkplaats, begrippen die resp. van toepassing waren op de V.T. en de L.T.; (ii) de L.T. geeft effectief tewerkgestelden aan, de V.T. omvat ook werklozen; (iii) de V.T. is zeker onnauwkeurig en onjuist wat de beroepsaanduiding betreft (cfr. subsectie 1.1), controle was daarbij overigens quasi-onmogelijk; (iv) bovendien is er m.i. geen reden waarom de exploitanten een te groot aantal betaalde arbeidskrachten in vast verband zouden opgeven¹²².

¹²⁰ *Bulletin de la Commission Centrale de la Statistique, o.c.*, vol. 1, blz. 44.

¹²¹ B. VERHAEGEN, *o.c.*, vol. II, blz. 33-35.

¹²² Mogelijks moet hierbij uitzondering gemaakt worden voor een invloed van het verkiezingssysteem, waarbij, om de toelatingsdrempel te kunnen bereiken, meer dan het reële aantal tewerkgestelden zouden kunnen aangegeven zijn. Logischerwijze zou deze invloed echter niet in de telling van 1846, maar in deze van 1880 moeten

De tegenstelling, die Verhaegen aanhaalt, wordt m.i. dan ook veeleer veroorzaakt door en illustreert meer de zwakheid van de beroepstelling dan wel de onjuistheid van de L.T.

Het in de L.T. opgegeven aantal dagloners „ne semble pas sujet à caution”¹²³. Dit geldt zeer zeker in de optiek van de spreiding van de economische activiteit, omdat de benadering via manjaren een beter beeld verschaft van de geleverde produktieve prestaties. Een telling van het aantal betrokken personen zou een veel minder goede benadering zijn, omdat deze activiteiten veelal slechts gedurende een beperkt gedeelte van het jaar werden uitgevoerd. Een dergelijke benadering leidt aldus tot een overschatting van de economische d.w.z. produktieve betekenis van het geleverde werk.

1.3.1.3 De landbouwtelling van 1880

In de landbouwtelling van 1880 werd, wat de actieve bevolking betreft, een dubbele vraag gesteld, nl. naar het aantal „membres de la famille occupés habituellement aux travaux agricoles”¹²⁴ en de „domestiques à gages et ouvriers journaliers permanents”¹²⁵.

Het aantal arbeidsdagen gepresteerd door (niet permanente) dagloners werd niet gevraagd. Verschillende redenen worden daarvoor aangehaald: het cijfer zou ook buitenlanders omvatten, ze behoren niet tot de zogenaamde „population agricole”, „leur nombre peut, tout au plus, donner une idée de la grande importance des travaux de la culture, à certains moments de l'année. Ces personnes sont d'ailleurs recensées dans d'autres catégories de la population générale”¹²⁶. Deze kritiek houdt echter geen rekening met het feit dat:

naar voor treden, wat inderdaad het geval is volgens tabel 2-2. Meer over „fraude” i.v.m. verkiezingen vindt men bij J. BARTELEMY, *L'organisation du suffrage et l'expérience belge*, Parijs, 1912, blz. 134-173. Interessante overzichten van het recent onderzoek in verband met verkiezingen in België vindt men in het thema-nummer over ‘Kiesstelsels en stemgedrag’ van *Tijdschrift voor geschiedenis*, 1979, nr. 3. Van bijzondere betekenis zijn daarbij „Verkiezingsonderzoek in België” van E. WITTE (blz. 293-312) en „De evolutie van de kieswetgeving in België van 1830 tot 1919” door R. VAN EENOO (blz. 333-352).

¹²³ B. VERHAEGEN, *o.c.*, vol. I, blz. 111.

¹²⁴ De hieraan verbonden cijfers houden ook de uitbaters in.

¹²⁵ *LT 80*, blz. CXXX.

¹²⁶ *Ibid.*, blz. IC.

- (i) het gaat om de plaats van tewerkstelling, zodat buitenlanders die in België werken normaal inbegrepen moeten zijn,
- (ii) de tijdelijke arbeid evenzeer produktief is, en een zekere afhankelijkheid van de landbouweconomische ontwikkeling impliceert;
- (iii) de waarde van de aanduidingen in de beroepstelling gering is.

De „kritiek” op de L.T. 46 bereikt een dieptepunt waar gesteld wordt dat „Le nombre des journées des ouvriers a été estimé, en 1846, à 42 millions environ, représentant, à raison de 300 journées par ouvrier, le travail de 1.400 mille hommes et femmes, c’est à dire à un nombre plus élevé que celui des personnes habituellement occupées aux travaux de la culture”¹²⁷. Niet alleen is de berekening fout — 42 mln. gedeeld door 300 is immers 140.000 — doch deze toont aan dat de kritiek niet berust op een reële basis, en dat bovendien de juist berekende cijfers van de L.T. 46 blijkbaar niet zijn geraadpleegd. Het lijkt eerder een gechargeerde rationalisatie a posteriori te zijn dan wel een beredeneerde optie bij het ontwerpen van de telling!

Wat de kritiek op de L.T. 80 zelf betreft, blijft m.i. de systematische dubbeltelling bij de landbouwers die ook nog een klein stukje grond bewerkten voor eigen rekening en bijgevolg als uitbaters geteld werden (vgl. 1.3.1.2) het belangrijkste. Volgens Gadisseur moet hier nog aan toegevoegd worden dat het aantal tewerkgestelde familieleden schromelijk werd overdreven omdat „on s’est contenté de reprendre tous les membres de la famille âgés de plus de 12 ans”¹²⁸. Dit lijkt ons echter sterk overdreven. Er werd immers gevraagd naar „la population qui s’occupe exclusivement et d’une manière permanente des travaux de la culture”¹²⁹. De afkeuring van Gadisseurs stelling wordt bevestigd door Klep, die stelt dat „Enkele testen met zeer agrarische gemeenten hebben mij echter aangetoond dat vergeleken met 1846 er geen sprake kan zijn van overdrijving”¹³⁰. Wel kan

¹²⁷ *Ibid.*, blz. IC.

¹²⁸ J. GADISSEUR, „Contribution à l’étude de la production agricole en Belgique de 1846 à 1913”, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1973, blz. 26.

¹²⁹ *LT 80*, blz. CXXVIII.

¹³⁰ P.M.M.KLEP, „De agrarische beroepsbevolking van de provincies Antwerpen en Brabant en van het Koninkrijk België, 1846-1910. Nieuwe evaluaties van kwantitatief-historisch materiaal”, *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1976, blz. 33.

men stellen dat de omschrijving van familiale hulparbeid niet voldoende precies is en dus te veel ruimte laat voor appreciatie, doch wat dit betreft wijkt de telling van 1880 niet af van deze van 1846.

1.3.1.4 De landbouwtelling van 1895

Het vragenpatroon was in 1895, wat de actieve bevolking betreft, grotendeels gelijkaardig aan de L.T. 80. Weer werden de categorieën „membres de la famille occupés habituellement aux travaux agricoles” en „domestiques à gages et ouvriers journaliers permanents” onderscheiden¹³¹. Een biezonderheid vormt wel het formuleren van de vraag, waarbij „employés de ferme et de culture” worden vermeld, en deze groep onderscheiden werd in „chefs de culture” en „chefs de brigade”¹³². In de resultaten vindt men echter globale gegevens over deze groepen in de categorie „domestiques à gages...”. Hoewel mogelijks enige reserve moet aangetekend worden bij de groep „employés de ferme”, die wellicht ook enkele huisbedienden omvat, geldt in het algemeen dat het om produktieve arbeid binnen de landbouwsector gaat. Er is dan ook wellicht geen bezwaar tegen deze uitwerking aan te voeren, daar ze geen vertekening in het activiteitenpatroon brengt.

Het volgend element is in onze optiek wel relevant. In de L.T. 95 wordt gesteld dat „Les chiffres... comprennent la partie de la population ouvrière rurale des Flandres, du Limbourg et du nord du Brabant qui, chaque année, soit dans le pays, soit à l'étranger, va effectuer les travaux d'entretien des cultures industrielles et les travaux de récolte... ces ouvriers ont été recensés dans la commune de leur domicile...”¹³³. In het algemeen vormt deze groep seizoenarbeiders, ook wanneer ze in België tewerkgesteld waren, een probleem, daar ze in aantal arbeidskrachten werd gemeten, en dus niet gecorrigeerd werden voor het (beperkt) aantal arbeidsdagen, zoals dat in de landbouwtelling van 1846 wél het geval was. Het resultaat is een evidente, doch niet achterhaalbare overschatting. Meer problemen stelt de opnemings van de in het buitenland tewerkgestelde seizoenarbeiders. Deze dragen uiteraard niet bij tot het binnenlands

¹³¹ *LT 95, A*, blz. 429-434 en blz. 528.

¹³² *Ibid.*, blz. 434-436 en blz. 528.

¹³³ *Ibid.*, blz. 425. Hoewel dit citaat verwijst naar een algemene overzichtstabel, geldt de uitspraak ook voor de tabellen met meer gedetailleerde gegevens.

produkt, en vertekenen op die wijze het beeld van de economische activiteit. Hun totaal aantal mag overigens niet onderschat worden: het bereikte wellicht tussen de 50 en de 60 duizend eenheden, d.i. ca. 5% van de totale landbouwbevolking volgens de L.T. 95¹³⁴. Op het ogenblik van de telling moeten, gezien de seizoenschommelingen, echter tamelijk weinig landbouwarbeiders in het buitenland tewerkgesteld zijn en dus in de L.T. voorkomen (cfr. infra).

Naast het feit dat ook in het buitenland actieve landbouwarbeiders in de „population agricole” werden opgenomen, moeten als elementen van kritiek de opmerkingen bij de L.T. 80 herhaald worden. Ook hier was er een systematische dubbeltelling (cfr. 1.3.1.2 en 1.3.1.3) in de tellingswijze vervat, terwijl weerom het criterium van de feitelijke tewerkstelling in de landbouw voor familieleden van de uitbater nogal losjes werd gehanteerd.

1.3.1.5 Vergelijkbaarheid en correcties van de landbouwtellingen

Voor de schatting van het aantal landbouwactieven gaan de meeste auteurs uit van de beroepstellingen, waarop dikwijls al te simplistische correcties worden toegepast¹³⁵. Daarbij is veelal met de aard van de tellingsvragen onvoldoende rekening gehouden. We gaan er dan ook niet verder op in.

Een eerste ernstiger benadering vinden we bij Verhaegen. Sub 1.3.1.2 is uiteengezet waarom zijn correctie van de inderdaad weinig aanvaardbare cijfers over 1846 niet kan geaccepteerd worden¹³⁶.

1.3.1.5.1 De benadering van Klep

Een meer doordachte en systematische poging tot correctie treffen we aan bij Klep. Hoewel ook hij zich vooral om de volkstelling-

¹³⁴ Merkwaardig genoeg zijn vooral cijfers over 1897 bekend. G. Eylenbosch die zich wellicht via priester Daens baseerde op de op last van de regering opgestelde doch niet gepubliceerde maandelijkse tellingen van de in het buitenland verblijvende arbeiders, geeft als totaalcijfer 57.262 op. Volgens E. Vandervelde is het echter 59.200, hoewel de afwijking tussen beide totalen niet erg significant is; zie verder L. SCHEPENS, *Van Vlaskutser tot Franschman, Bijdrage tot de geschiedenis van de Westvlaamse plattelandsbevolking in de negentiende eeuw*, Brugge, 1973, blz. 216-219 (Reeks van het W.E.S., nr. XXII).

¹³⁵ Een kritisch overzicht hiervan vindt men bij P.M.M. KLEP (1976), *o.c.*, blz. 47.

¹³⁶ Vergelijk *ibid.*, blz. 48-51.

gen bekommert, geeft hij enkele niet onbelangrijke beschouwingen over de landbouwtellingen. In verband met de L.T. 46, moet opgemerkt worden dat Klep bij de vergelijking met de gecorrigeerde V.T. de totale groep dagloners uit de L.T.-resultaten sluit¹³⁷. Anderzijds stelt hij dat het gehanteerd criterium (300 dagen per jaar) onjuist is. Veeleer zou sprake zijn van landarbeiders die 60 tot 90 dagen per jaar in loondienst zijn en slechts de helft van het in de L.T. genoteerde aantal dagen totaliseren¹³⁸. Op die manier zou het aantal dagloners niet ruim 140.000 bedragen, maar 234.000 tot 352.000, hetzij maximaal 76% van de in de V.T. opgenomen „journaliers”. Het moet gezegd dat niettegenstaande het erg arbitrair karakter van de werkhypotheses en de bijgevolg zeer grote „onbetrouwbaarheidsmarge” van de resultaten, de benaderingswijze acceptabel is in het perspectief van de beroepstelling en de sectorafhankelijkheid, zonder rekening te houden met de mate van (on-)volledigheid van de job¹³⁹. Dit is echter veel minder het geval wanneer het gaat over de produktieve prestaties en zeker niet in het perspectief van de „full time equivalent workers” zoals deze door Perloff et al. werden omschreven. In deze optiek betekent immers juist een benadering via manjaren de optimale, zij het zelden mogelijke benadering.

Een tweede punt van kritiek betreft de mannelijke landbouwactieven volgens de L.T. 95. Een vergelijking met het gemiddelde van de V.T. van 1880 en 1910 leert dat het totaal in L.T. 95 niet minder dan 56.000 te hoog zou zijn. Dit moet wellicht beschouwd worden als een minimum, daar beide beroepstellingen betrekking hadden op aantallen beroepen en niet op personen. Over de interpretatie van dit overtal stelt Klep „het betreft hier waarschijnlijk fabrieksarbeiders die tevens een klein perceel grond bewerken, doch het (meeste) werk

¹³⁷ *Ibid.*, blz. 60.

¹³⁸ Deze helft zou worden verklaard door niet-agrarische beroepspersonen, zoals industrie-arbeiders en marginale ambachtslui, „die elders in de beroepstelling reeds genoemd zijn”, *ibid.*, blz. 48.

¹³⁹ Er kan evenwel opgemerkt worden dat in werkelijkheid het totaal wellicht dichter de 234.000 dan de 352.000 zal benaderen. Er moet immers rekening gehouden worden met een zeer groot aantal werklozen die in de VT 46 als beroepsbevolking is opgenomen. Dit geldt juist voor de „journaliers et ouvriers sans profession déterminée” in biezonder sterke mate. Bovendien speelt in 1846 ook de landbouwcrisis een niet onbelangrijke rol. In die zin lijkt een percentage van ca. 76 wel overdreven.

aan hun vrouw overlaten''¹⁴⁰. Deze opmerking bevestigt de reeds herhaaldelijk genoemde stelling i.v.m. de systematische dubbeltelling. De schattingsmethode kan echter niet naar een verder verleden doorgetrokken worden omwille van de geringere kwaliteit van de beroepstellingen.

Als besluit meent Klep dat de landbouwtellingen goed met elkaar vergelijkbaar zijn (mits voornoemde uitsluiting in de L.T. 46), doch dat de erin opgenomen vrouwen allesbehalve permanent tewerkgesteld waren. De afwijkingen tussen de resultaten van de L.T. en de V.T. moeten dan ook verklaard worden door het fundamenteel verschil in optiek. Terwijl eerstgenoemden de vrouwen zeer gemakkelijk opnamen, zou dat bij de V.T. helemaal niet het geval zijn. Met name zouden de part-time actieven, zeker indien ze gehuwd waren met een niet-agrarische beroepsuitoefenaar, niet in de V.T. zijn opgenomen¹⁴¹. Hieruit moet geconcludeerd worden dat enerzijds de L.T. een overschatting geeft van de produktieve activiteit, de V.T. anderzijds een onderschatting. Deze over- en onderschattingen zijn regionaal niet gelijk. Klep wijst vooral op de zeer grote verschillen in de vrouwelijke participatiegraden, die binnen de agrarische sector vooral aan statistische fouten zouden te wijten zijn¹⁴². Die ruimtelijke ongelijke foutenmarge zou het grootst zijn bij de volkstellingen. Bij de herschattingen worden overigens ook de deeltijds-actieven betrokken, en voor zover het geen „marginaal actieven'' betreft, als gelijkaardig aan de voltijds-actieven meegerekend¹⁴³. Het spreekt vanzelf dat dit wel in sociografisch, maar niet in economisch perspectief te rechtvaardigen valt.

Overigens gaat, zoals we reeds stelden, de grootste aandacht naar de correctie van de V.T. Kleps werkwijze komt daarbij in essentie neer op twee reeksen van tussenkomsten. Eerst worden de definities van de landbouwberoepen in zo groot mogelijke mate aan elkaar gelijk gemaakt door het hergroeperen van beroepsklassen (of deeltotalen ervan)¹⁴⁴. Vervolgens wordt door een combinatie van

¹⁴⁰ P.M.M. KLEP, (1976) *o.c.*, blz. 34.

¹⁴¹ *Ibid.*, blz. 34.

¹⁴² Cf. P.M.M. KLEP, *Bevolking en arbeid in transformatie*, Nijmegen, 1981, blz. 175-188.

¹⁴³ Zie *ibid.*, o.m. blz. 180.

¹⁴⁴ P.M.M. KLEP, (1976) *o.c.*, blz. 52.

gissingen, interpolaties en vergelijkingen van participatiegraden per geslacht en per beroepsklasse een aanpassing van de tellingsscores doorgevoerd¹⁴⁵. Ter vergelijking met de L.T. zijn de resultaten van de correcties samengevat in tabel 2-3. Daarbij moet opgemerkt worden dat de cijfers i.v.m. de V.T. 80, V.T. 90 en de V.T. van 1900 betrekking hebben op aantallen beroepen, zodat zij het aantal personen met 2 tot 3% overschatten¹⁴⁶.

Tabel 2-3 De correcties van Klep op de beroepstellingen vs. de resultaten van de landbouwtellingen (in duizendtallen)

<i>Jaar</i>	<i>V.T.</i>	<i>Gecorrigeerde V.T.</i>	<i>L.T.</i>
1846	1.075	854	1.084 ^a
1880	808 ^b	953	1.199
1890	649 ^b	858	—
1895	—	—	1.203
1900	697 ^b	836	—

^a Exclusief dagloners

^b Exclusief „ouvriers divers” en „domestiques”

Bronnen: tabel 2-2 en P.M.M. KLEP (1976), *o.c.*, blz. 29 en blz. 59.

1.3.1.5.2 *De correcties van Gadisseur*

Zowel bij Klep als bij Verhaegen vormde het overschatten van de landbouwactieven door het incorporeren van mini-bedrijfjes en occasionele arbeid het uitgangspunt voor de kritiek. Dit is ook het geval bij Gadisseur. Ook bij hem wordt de basis voor een correctie gevormd door het opnemen van een groot aantal bedrijfjes die een zodanig kleine oppervlakte bewerken dat deze niet voldoende is om voor een persoon een meer dan marginale inkomensbron te vormen. Als nu een bepaald oppervlak kan vastgesteld worden dat bij normale

¹⁴⁵ *Ibid.*, blz. 53-60. Met „gissingen” wordt bedoeld het aannemen van percentages die weliswaar een niet geringe graad van waarschijnlijkheid hebben, maar toch gekenmerkt worden door een zeker gebrek aan precisie waardoor mogelijks afwijkingen van een zeker belang kunnen ontstaan. Klep zelf stelt hierover dat „De soms nogal moeizaam geschatte toevoegingen rechtvaardigen een fout van 5% bij de mannen en iets meer bij de vrouwen”, *ibid.*, blz. 59.

¹⁴⁶ Dit percentage is gebaseerd op de afzonderlijke cijfers over hoofd- en nevenberoepen die zijn opgenomen in de V.T. van 1910.

bezetting (o.m. verband houdend met het aantal dieren) een persoon full time werk verschaft, dan kan deze de basis voor een correctie vormen. Gadisseur stelt, zonder veel argumentering, zowel voor 1846 als voor 1895 drie ha voor. Dit betekent dat de 442.869 bedrijven van minder dan 3 ha en met een totale oppervlakte van 371.000 ha in 1846 in feite slechts 123.667 personen konden tewerkstellen. Voor 1895 zijn de cijfers resp. 682.929 bedrijven met 496.000 ha en dus slechts 165.333 voltijdse arbeidsplaatsen¹⁴⁷. Deze correctieven worden door Gadisseur toegepast op de beroepstellingen, wat ons minder aangevoelen lijkt¹⁴⁸.

Ze kunnen echter ook toegepast worden op de landbouwtellingen. Het verschil tussen het aantal bedrijven met minder dan drie ha en het berekende aantal voltijdse arbeidsgelegenheden is dan de overschatting van het aantal exploitanten in het algemeen door het opnemen van zij die de landbouw als nevenberoep hebben als exploitanten, en in het bijzonder door de dubbeltelling met het aantal permanente bezoldigde arbeiders. Een dergelijke correctie impliceert dat in 1846 slechts 486.373 landbouwers en familieleden mogen worden gerekend i.p.v. 906.575, terwijl voor 1895 de overeenkomstige getallen resp. 498.203 en 1.015.799 zijn. Dit betekent dat, indien alle overige gegevens uit de L.T. aanvaard worden, de actieve bevolking in deze sector daalde van 804.035 in 1846 tot 685.309 in 1895. Een dergelijke daling van ca. 15% der produktiekrachten lijkt in het licht van de industrialisering en de landbouwconjunctuur (cfr. 1.3.1.1) niet helemaal uitgesloten. Toch dienen i.v.m. deze correctie enkele kritische opmerkingen te worden gemaakt.

Enerzijds is het werken met een kritische oppervlakte van 3 ha per bedrijf voor negentiende eeuws België wel verdedigbaar, doch anderzijds dient een dergelijk criterium m.i. voor het totale produktieve oppervlak te worden gebruikt¹⁴⁹. Een andere vraag is of wel

¹⁴⁷ J. GADISSEUR, *o.c.*, blz. 25. Hij rondt echter af tot resp. 120.000 en 165.000, wat nog een extra-verschil van ruim 3.000 oplevert.

¹⁴⁸ Hiervoor bestaan verschillende argumenten, o.m. het dooreenhalen van personen en beroepen, het verschil in type overschatting tussen V.T. en L.T., het feit dat een overschatting van het door Gadisseur omschreven soort op het eind van de negentiende eeuw bij de V.T. nauwelijks voorkwam enz. Bovendien moet opgemerkt worden dat de auteur het voor 1895 bekomen getal toepast op de V.T. 10, zonder een andere verklaring te geven dan dat voor 1910 geen voldoende gegevens over de bedrijfsgrootte verzameld zijn.

¹⁴⁹ Afwezigheid van schaalvoordelen mag worden verondersteld.

één enkele voltijdse tewerkgestelde per 3 ha mag worden verondersteld. De overdreven cijfers van de L.T. 46 wijzen eerder op 1,5, wat als reëel cijfer een grootte-orde van 1,25 tot 1,30 doet veronderstellen. Bovendien houdt Gadisseur het kritische oppervlak constant in de tijd, terwijl de fysieke produktie per ha toch met meer dan een vijfde toenam. Daar de reële prijzen echter met zo'n 20% daalden, is de stabiliteit van het kritische oppervlak slechts verdedigbaar¹⁵⁰ mits men het inkomen als stabiel mag beschouwen (cfr. infra). Een lichte toeneming lijkt ons evenwel meer verantwoord.

Op al deze aspecten wordt door Gadisseur niet ingegaan. Het ligt dan ook voor de hand dat de door hem bekomen resultaten niet richtinggevend zijn voor een correctie. Wel lijkt zijn uitgangspunt ons voldoende belangwekkend om via een meer consequente toepassing van een variabel kritisch landbouwoppervlak te pogen in sectie 2 tot een alternatieve schatting van de produktieve landbouwarbeid te komen.

1.3.1.6 De landbouw in 1910

We vermeldden reeds dat in de L.T. 10 geen vraag i.v.m. de landbouwbevolking werd opgenomen. Bijgevolg moet de werkgelegenheidsmatrix op basis van andere gegevens aangevuld worden.

Een eerste mogelijkheid bestaat erin gebruik te maken van de beroepstelling opgenomen in de volkstelling van dat jaar. Overigens wordt deze telling door Klep blijkbaar als de best mogelijke benadering beschouwd, daar hij bij zijn vergelijkend onderzoek niet alleen nauwelijks correcties uitvoert, maar bovendien deze tellingsresultaten als belangrijkste referentiepunt gebruikt o.m. met betrekking tot de activiteitsgraden van de verschillende deelgroepen.

De algemene karakteristieken van de V.T. blijven echter gelden. Van belang kan daarbij zijn dat deeltijdse arbeid niet op full-time basis kan herrekend worden. De V.T. 10 kende wel als belangrijkste innovatie het onderscheid tussen hoofd- en nevenberoep, maar het blijft niet bijzonder waarschijnlijk dat de echtgenote van een industriearbeider als exploitante van een mini-bedrijf deze activiteit als

¹⁵⁰ Dit geldt echter niet voor de autoconsumptie, die bij de kleine bedrijfjes juist erg groot was.

beroep zou vermelden¹⁵¹. In die zin zou de V.T. een onderschatting t.a.v. de L.T. opleveren.

Een andere verbetering in de V.T. is vooral van belang voor de landbouw. Het betreft de invoering van de groep hulparbeiders, hierbij omschreven als „Membres de la famille qui aident habituellement le chef de ménage dans sa profession”¹⁵². Niettegenstaande de relatieve vaagheid — wat is „habituellement”? — sloot deze bepaling in elk geval een niet onbelangrijk deel van de verwarring uit die bij vorige tellingen in dit verband ontstond. Uit het onderzoek van Klep blijkt dat de norm eerder streng werd geïnterpreteerd, waarbij rekening werd gehouden met de reële plaatselijke omstandigheden: „In de Nijvelse regio kan maar liefst 65% van de vrouwelijke agrarische activiteit de kritische toets der tellers van 1910 niet doorstaan; in het Turnhoutse valt slechts 21% af”¹⁵³. Vanuit een economische optiek is de strenge interpretatie van de reële produktieve prestaties uiteraard een pluspunt voor de telling in 1910.

Hetzelfde geldt in mindere mate voor de werkloosheid. Deze was niet expliciet in de vraag voorzien, zodat de gerecenseerde slechts kon antwoorden dat hij beroepsloos was¹⁵⁴. Het lijkt me niet onwaarschijnlijk dat sommige werklozen een vroeger uitgeoefend beroep opgaven, zodat in de tellingsresultaten een zekere mate van overschatting mogelijk is. Dit lijkt des te waarschijnlijker daar de subgroep waarin de werklozen zouden moeten voorkomen, nl. „Femmes s’occupant de leur propre ménage, enfants, écoliers, étudiants et autres personnes sans profession” slechts 273.584 eenheden telt¹⁵⁵.

Onder deze reserves zou de totale landbouwbevolking op basis van het hoofdberoep per 31 december 1910 als volgt samengesteld zijn:

¹⁵¹ P.M.M. KLEP, (1976) *o.c.*, passim.

¹⁵² *Population. Recensement Général du 31 décembre 1910, vol. I*, Brussel, 1916, blz. 43 (afgekort *VT 10, I*).

¹⁵³ P.M.M.KLEP, (1981) *o.c.*, blz. 172.

¹⁵⁴ De vraag luidde immers „Indiquer la profession ou fonction principale exercée par le recensé; à défaut de profession ou fonction, indiquer la situation qui lui assure ses principaux moyens d’existence (propriétaire, rentier ou pensionné). Celui qui est sans profession, fonction ou situation, le mentionnera par le mot ‘aucune.’”, cfr. *ibid.*, blz. 43.

¹⁵⁵ Hierin zijn niet begrepen de beroepslozen afhankelijk van en gewoonlijk wonend bij een gezinshoofd dat wel een beroep uitoefent; zie *VT 10, IV*, blz. 237.

exploitanten :	244.957
bedienden :	1.164
arbeiders :	270.696
helpers :	263.706
totaal :	780.523 ¹⁵⁶

Men dient er zich evenwel van bewust te zijn dat het zowel om permanente als om deeltijdse exploitanten gaat, en dat ook de helpers niet als voltijdse arbeidskrachten beschouwd kunnen worden. Dit hoeft echter niet te impliceren dat de V.T. onbruikbaar is. Integendeel, juist in 1910 vormt de V.T. wel een vrij behoorlijke benadering van de landbouwactieven, wat niet kan gezegd worden van elke voorgaande V.T. De V.T. 10 is des te waardevoller daar de L.T. geen directe informatie verschaft over de bij de sector betrokken arbeidskrachten. Gebruik maken van een veralgemeende schatting 'à la Gadisseur' lijkt in die zin minder verantwoord voor 1910 dan voor de andere jaren. De situatie is immers zowel m.b.t. de V.T. als m.b.t. de L.T. precies omgekeerd.

1.3.2 De visvangst

Omwille van de volledigheid moet bij de primaire sector naast de bij de L.T. betrokken categorieën ook de visvangst geteld worden. Dit vormt geen probleem in 1910, omdat deze subsector dan in de I.T. is opgenomen. Voor de andere tellingsjaren is dit echter niet het geval, zodat een beroep gedaan moet worden op de V.T. Er is zelfs een interpolatie nodig om de cijfers voor 1896 te kennen. Men kan zich de vraag stellen of dit eigenlijk wel de moeite loont. Immers, het gaat om een subsector die slechts enkele duizenden personen bezigt en waarover de V.T. gegevens in niet geringe mate fouten vertonen. Deze argumentatie lijkt ons slechts zeer gedeeltelijk op te gaan, ook voor 1846 en 1896. Daar de bedrijfstak voor meer dan 90% in één provincie is gelocaliseerd, zijn de fouten voor andere provincies verwaarloosbaar klein ¹⁵⁷. Voor West-Vlaanderen is de branche

¹⁵⁶ *Ibid.*, blz. 210. Indien de „industrie laitière et fromagère” wordt uitgesloten (1.439 eenheden) wordt het nieuwe totaal 779.084. Deze uitsluiting ligt voor de hand gezien de bedrijfstak voorheen niet in het landbouwcijfer werd ingecalculeerd en overigens in de I.T. 10 is opgenomen (cfr. supra).

¹⁵⁷ *Ibid.*, blz. 211 en blz. 236. Het cijfer over de visvangst in de I.T. 10 bevestigt de relatieve onbelangrijkheid van deze branche.

echter wel degelijk van belang¹⁵⁸, juist door de concentratie. Slechts indien de V.T.-gegevens minstens dubbel zo groot zouden zijn dan de werkelijkheid — hetgeen onaannemelijk is — zou de fout bij toevoeging groter zijn dan bij weglating.

1.3.3 De tertiaire sector

Ook voor de tertiaire sector staan geen min of meer volledige en correcte gegevens ter beschikking. Toch wordt het keuzeprobleem hier scherper gesteld dan sub 1.3.2. Het hoeft geen betoog dat het relatieve belang van deze sector heel wat groter was dan de visserij. De gegevens van de V.T. laten vermoeden dat het aandeel van de tertiaire in de totale werkgelegenheid ca. 12 pct. bedroeg in 1846 en in 1890 reeds was toegenomen tot ca. 29 pct.¹⁵⁹. Uitgaande hiervan kan natuurlijk niet overwogen worden de sector buiten de werkgelegenheidsmatrix te houden. De keuzeproblematiek is dan dubbel. Eerst moet men beslissen of de V.T.-gegevens kunnen gebruikt worden, daarna of en welke correcties of aanpassingen nodig en mogelijk zijn.

Het gebruik van de V.T. zonder meer biedt het voordeel van de eenvoud: de cijfers kunnen direct overgenomen worden. Er is echter in het voorgaande reeds herhaaldelijk gesteld dat deze gegevens niet erg betrouwbaar zijn. Wel kan de sector als één vector van de werkgelegenheidsmatrix beschouwd worden. Op die manier neemt de fout een minimale waarde aan. Verkeerde toewijzingen tussen de tertiaire bedrijfstakken zijn dan immers onmogelijk. Een belangrijk probleem blijft echter bestaan. Door het verschil tussen beroep en sector — men denke bv. aan een transportarbeider die in een industrieel dan wel in een specifiek vervoersbedrijf tewerkgesteld is — wordt een niet corrigeerbare fout ingesloten. Bovendien is de oriëntatie naar de woonplaats in de V.T. uiteraard tegengesteld aan deze naar de plaats van tewerkstelling, die bij een onderzoek naar de ruimtelijke verdeling van de economische activiteit (én bij de industrietellingen) centraal staat.

¹⁵⁸ De gegevens over 1910, waar de fout ongetwijfeld minimaal is, tonen aan dat deze branche ca. 3% van de primaire werkgelegenheid in West-Vlaanderen voor zijn rekening nam.

¹⁵⁹ P. BAIROCH et al., *La Population active et sa structure — The Working Population and its Structure*. Brussel, 1968, blz. 148.

Mede in het licht van deze fouten en van de hoger beschreven overschattingen lijkt het ons aangewezen een zekere correctie in te bouwen. Uitgaande van een gereduceerd nationaal totaalcijfer op basis van de V.T. kan bv. een ruimtelijke verdeling worden opgesteld. In het licht van de theorie der centrale plaatsen zou de Christalleriaanse hypothese kunnen gevolgd worden, en de verdeling geschieden op basis van de spreiding van de woonbevolking. Anderzijds leeft een deel van de dienstensector van de intermediaire d.w.z. vooral industriële vraag. Een verdeling volgens de spreiding van de industrie en de woonbevolking lijkt dus verantwoord¹⁶⁰. Een probleem is echter dat het aandeel van de intermediaire en de finale vraag in het totaal onbekend is. Daar echter ook de lokalisatie van de industrie een zeker verband houdt met de bevolkingsspreiding¹⁶¹, mag aangenomen worden dat het effect van verschillen in het vraag-aandeel op de spreiding niet zeer groot zal zijn. Dit blijft echter wel een te toetsen hypothese.

Ook de mogelijkheid dat de verdeling op basis van een economisch-historisch verantwoorde hypothese grotendeels gelijk zou zijn aan de verdeling volgens de V.T. mag niet uitgesloten worden. Wanneer de mobiliteit van de werknemers in de tertiaire sector zeer gering zou zijn — met name veel geringer dan in de industrie — zal een spreidingspatroon volgens de V.T. weinig verschillen van de theoretisch gefundeerde verdeling. Ook hier is het uitvoeren der bewerking de enige toets die werkelijk verhelderend kan zijn.

Op één mogelijkheid is hier niet ingegaan. Het betreft de meting van het aantal bedrijven via jaar- of adresboeken, waarbij door bedrijfshistorisch onderzoek, bv. aan de hand van loon- of personeelslijsten, de gemiddelde tewerkstelling per bedrijf zou worden geschat. Het is wel duidelijk dat voor een dergelijke benadering de bedrijfsgeschiedenis nog onvoldoende voorstudies heeft gemaakt om op korte termijn globale resultaten te kunnen presenteren.

¹⁶⁰ De tertiaire activiteit die niet met dit patroon is verbonden, dit is vnl. het op het toerisme betrokken deel, was in de negentiende eeuw relatief zo onbelangrijk dat er geen rekening mee dient gehouden te worden.

¹⁶¹ Dit geldt uiteraard vooral voor de marktgerichte (en de zgn. foot-loose) industrieën, doch ook voor de materiaalgerichte, zoals ook reeds in de Weberiaanse theorie naar voor komt. Voor een overzicht van de desbetreffende theorieën kan verwezen worden naar bv. P.E. LLOYD en P. DICKEN, *Location in Space: A Theoretical Approach to Economic Geography*, Londen, 1977², of G.L. DE BRABANDER, *Economische Aardrijkskunde*, Antwerpen, 1983.

2 DE CONSTRUCTIE VAN DE WERKGELEGENHEIDSMATRICES

De vorige sectie heeft geleid tot het vaststellen van een reeks direct kwantificeerbare correcties en aanpassingen i.v.m. de industrie. Voor de primaire en tertiaire sector blijken de gebreken van de bronnen moeilijker te kunnen ondervangen worden en zijn slechts schetsen van methodes voor een herschatting van de produktieve arbeid geboden.

Vooraleer te worden uitgevoerd, zullen de noodzakelijke correcties en aanpassingen in deze sectie meer in detail worden bestudeerd. Hetzelfde geldt voor de genoemde herschattingmethodes. Het doel is te komen tot verantwoordbare werkgelegenheidsmatrices, waarvan de meest kritische aspecten — men denke aan alternatieve schattingen — zodanig belicht zijn dat een reëel inzicht in de eventuele foutenmarge bekomen wordt.

2.1 De industrie

Het belangrijkste probleem voor de industrie behelst vooral, naast de aanpassing van de gedetailleerde classificatieschema's, de interne adaptatie van de statistieken uit 1846 aan de vollediger en kwalitatief betere gegevens over 1896 en 1910. De uit de vorige sectie afgeleide en realiseerbare aanpassingen kunnen als volgt samengevat worden:

- de uitsluiting van enkele bedrijfstakken, waaronder het transport;
- de homogenisering van de textiel- en de kledingssector m.b.t. de leerlingen van de kantscholen en de naaisters en modistes;
- de uitsluiting van de thuisarbeid en de tewerkgestelde gevangenen, en
- de aanvulling van de baksteennijverheid in 1896.

Deze aanpassingen resulteren niet in intern perfect vergelijkbare cijfers (cfr. 1.2.6), wél in zo homogeen mogelijke reeksen. In wat volgt, worden deze aanpassingen één per één besproken om daarna het industriële deel van de gecorrigeerde matrix der actieve bevolking te construeren.

2.1.1 *Correcties en aanpassingen*

2.1.1.1 De transportsector

De uitsluiting van de transportactiviteiten kan uiteraard gemotiveerd worden door de afbakening van de industriële sector zelf (vgl. het eerste hoofdstuk, subsectie 2.2). Maar er is meer. In de eerste plaats is het transport niet opgenomen in de industrietelling van 1846. Dit impliceert dat slechts de onbetrouwbare en met de industrietelling niet te vergelijken statistieken van de V.T. ter beschikking staan. In de industrietelling van 1896¹⁶² bestaat overigens ook onduidelijkheid over het belang van de eventuele aanpassing. Refererend naar de beroepstelling van 1846 is enerzijds sprake van het optellen van 6.000 „voituriers, messagers, etc.” en anderzijds van het toevoegen van 15.000 eenheden „pour tenir compte de l’industrie des transports et des ommissions possibles...”. Hieruit blijkt m.i. voldoende welke vaagheid en onzekerheid in verband met zo’n aanvulling bestaat. Daar kan nog aan toegevoegd worden dat de cijfers naar woonplaats uit 1846 helemaal niet kunnen aangepast worden aan de cijfers naar plaats van tewerkstelling uit 1896.

Hierbij zijn nog enkele opmerkingen op hun plaats. Ten eerste is in 1896 en 1910 voor enkele subbranches, vnl. met betrekking tot de binnenscheepvaart, een ondoorzichtige regionale toewijzing geschied voor de verschillende interprovinciale verbindingen. Ten tweede is in de gegevens van 1846 de werkgelegenheid in de transportafdelingen van bedrijven die tot andere branches behoorden volgens de tellingsregels bij die bedrijfstakken geteld, wat in 1896 niet het geval was. In die zin impliceert het weglaten van het transport uit de industrie een lichte onderschatting van de cijfers uit 1896 ten aanzien van deze uit 1846. De onderschatting is waarschijnlijk zeer bescheiden, daar aan de uitvoering van het tellingsreglement van 1846, zeker wat dit punt betreft, sterke twijfels kleven.

Ook kan men opmerken dat de technologische evolutie een sterk impact moet gehad hebben op de structuur van de transportsector. De uitbreiding van het spoorwegennet en de daarmee gepaard gaande veralgemening van het goederenvervoer per spoor laat immers veronderstellen dat het transport in veel mindere mate in de bedrijfstakken geïncorporeerd was rond de eeuwwisseling dan in 1846. Hierbij moet

¹⁶² *IT 96, I-II*, blz. 41.

echter opgemerkt worden dat, gezien de aard van de vragen en de fiscale situatie, het weinig waarschijnlijk is dat alle bedrijfsvervoer in de tellingscijfers van 1846 is vervat. Bovendien worden in de latere tellingen zowel het transport verzorgd door de transportafdelingen van de industriële bedrijven als dat gepresteerd door gespecialiseerde ondernemingen in de transportbranche opgenomen. De enige uitzondering hierop vormt echter juist het departement van de rijksspoorwegen, dat in 1896 en 1910 niet bij de I.T. was betrokken. In dit licht beschouwd, zou de toevoeging van de transportbranche in laatstgenoemde jaren de vertekening verhogen i.p.v. verlagen.

2.1.1.2 Gas, electriciteit en water

Over de branche 'gas, electriciteit en water', die o.m. de productie en distributie door openbare en semi-openbare bedrijven zou moeten omvatten, bestaat geen volledige informatie.

Zo zijn in 1896 de openbare instellingen uit de gewone telling gelicht, waarbij herhaaldelijk verwezen wordt naar een biezonder volume dat aan dergelijke bedrijven zou worden gewijd¹⁶³. We hebben dit deel echter nergens kunnen terugvinden en ook in de catalogus van het N.I.S. wordt het niet vermeld. Daar een vergelijking in de tijd bijgevolg onmogelijk wordt en er argumenten zijn om deze branche als tertiair te beschouwen — vnl. het distributie-aspect — zullen we deze bedrijfstak behandelen zoals het transport en in de tertiaire sector opnemen.

2.1.1.3 Textiel en kleding

Volgens een later commentaar op de I.T. 46¹⁶⁴ waren ongeveer 20.000 „arbeidsters” uit de subbranche kant van 1846 in werkelijkheid leerling van een kantschool. Een voor de hand liggende methode om deze fout te corrigeren is de tewerkstelling herleiden van 24.328 tot 4.300 eenheden, en deze laatste te verdelen volgens de provinciale aandelen in de globale werkgelegenheid in de kant-branche (zie tabel 2-4, kolom 1 tot 3).

Indien echter de gegevens van naderbij bekeken worden, blijkt dat slechts 17.351 eenheden in aanmerking komen als kantwerkleer-

¹⁶³ Dergelijke verwijzingen komen o.m. voor in *IT 96*, volumes I, II en IV.

¹⁶⁴ *IT 96*, I-II, blz. 41.

ling. Er werden immers slechts zoveel jongeren (minder dan 16 jaar) geteld. Dit betekent dat het gecorrigeerd totaal ca. 7.000 bedraagt i.p.v. 4.300. Overigens is de regionale spreiding van deze jongeren niet volledig gelijk aan de spreiding van de volwassenen. Een correctie op basis van deze twee elementen (tabel 2-4, kolom 4 tot 6) leidt dan ook tot soms erg verschillende cijfers t.a.v. de eerste, ruwere verbetering. Het is dan ook duidelijk dat de tweede methode wordt toegepast bij de berekening van de tewerkstellingsmatrices.

Tabel 2-4 Correctie van de kantnijverheid in 1846

<i>Provincie</i>	<i>Totaal absoluut %</i>		<i>Correctie op basis van (1)</i> (3)	<i>Jongeren absoluut %</i>		<i>Correctie op basis van (4)</i> (6) = (1) - (4)
	(1)	(2)		(4)	(5)	
Antwerpen	724	3,0	128	472	2,7	252
Brabant	1.971	8,1	348	1.333	7,7	638
West-Vlaanderen	7.333	30,1	1.296	6.006	34,6	1.327
Oost-Vlaanderen	12.710	52,2	2.247	8.836	50,9	3.874
Henegouwen	546	2,2	97	464	2,7	82
Luik	2	0	0	0	0	0
Limburg	441	1,8	78	167	1,0	274
Luxemburg	260	1,1	46	0	0	0
Namen	341	1,4	60	73	0,4	268
Totaal	24.328	100	4.300	17.351	100	6.977

Bronnen: (1) en (4): *IT 46*, passim.

(2), (3), (5), (6): berekeningen op basis van (1) en (4).

Toch is deze tweede methode ook niet perfect. Uit de loonstatistieken blijkt dat ongeveer drie kwart van de jongeren een dagloon van minder dan een halve frank ontving. Dit kan wel een nul-loon zijn, maar ook een reële betaling. Die reële betaling zou echter naast een bedrijfsinkomen ook een vergoeding kunnen zijn voor op school ingeleverde (en doorverkochte) werkstukken. Deze beide mogelijkheden bestaan ook voor de jongeren die iets meer dan 0,5 F per dag kregen. Daar een controle van deze veronderstellingen onmogelijk is, zullen we de hypothese dat alle jongeren kantschoolleerlingen zijn aanvaarden, evenwel op basis van de tellingscijfers uit 1846 en niet door aftrek van de 20.000 die door de I. T. 96 werden vooropgesteld.

Tabel 2-5 Spreiding van naaisters, modistes, wassers e.d.m. in 1846

<i>Provincie</i>	<i>Totaal volkstelling</i> (1)	<i>Totaal industrietelling</i> (2)	<i>Spreiding 40.000 additionelen</i> (3)	<i>Gecorrigeerde som</i> (4) = (2) + (3)
Antwerpen	8.284	1.009	4.715	5.724
Brabant	10.596	1.589	6.030	7.619
West-Vlaanderen	11.496	893	6.543	7.436
Oost-Vlaanderen	12.346	1.176	7.026	8.202
Henegouwen	14.813	1.272	8.430	9.702
Luik	7.827	368	4.454	4.822
Limburg	1.185	369	674	1.043
Luxemburg	728	103	414	517
Namen	3.009	469	1.712	2.181
Rijk	70.284	7.248	39.998	47.246

Bronnen en definities:

(1) VT 46, blz. 439-482; def.: „couturières, lingères, modistes, brodeuses, gantières, tricoteuses, blanchisseurs, lavandières, repasseurs”.

(2) IT 46, passim; def.: „couturières, modistes”, „broderies de tulle”, „blanchisseurs de toiles” en „ganterie”.

(3) Berekend op basis van (1).

Bij de vergelijking van de I.T. 46 met deze van 1896 is door de ambtenaren-statistici ook nog opgemerkt dat aan de cijfers van 1846 nog „40.000 couturières, lingères, modistes, etc., recensées au recensement de la population de la même année et omises à celui de l'industrie” zouden moeten worden toegevoegd. Daarbij wordt nog gesteld dat „cette evaluation a été obtenue par diverses comparaisons et défalcation faite des ‘lavandières’ ”¹⁶⁵. Uit de verwijzing naar de beroepstelling leiden we af dat het niet enkel gaat om ‘couturières, lingères, modistes’ maar dat de branche-omschrijving ook ‘brodeuses, gantières, tricoteuses, blanchisseurs, repasseurs’ dient te omvatten. In de V.T. 46 zijn hier evenwel geen afzonderlijke gegevens over vermeld, doch enkel een totaalcijfer, dat bovendien de ‘lavandières’ omvat. Dit totaal overschrijdt de 70.000 (zie tabel 2-5) en bereikt daarmee ongeveer het tienvoud van het aantal personen dat volgens

¹⁶⁵ *Ibid.*, blz. 41.

de industrietelling in deze branche zou tewerkgesteld zijn ¹⁶⁶. Daarbij moet wel opgemerkt worden dat in de I.T. geen sprake is van 'lingères', 'tricotouses', 'repasseurs' of 'lavandières'. Er mag dus wel aangenomen worden dat de I.T. op dit vlak onvolledig is en aan een vrij sterke onderschatting lijdt.

Anderzijds lijkt het wel zo dat het cijfer van de beroepstelling overdreven is. Hiervoor bestaan twee belangrijke argumenten.

In de eerste plaats kan uit de telling van 1896 afgeleid worden dat in de genoemde beroepen nogal wat thuisarbeid voorkwam. Deze is ongetwijfeld ook in de beroepstelling opgenomen, doch viel per definitie buiten het bestek van de I.T. 46. Ook wij laten ze liever buiten beschouwing (cfr. 2.1.1.5).

Een tweede reden vormt het feit dat de recensenten van 1896 zelf spreken van slechts 40.000 additionele eenheden. Spijtig genoeg geven zij geen bronnen aan voor hun berekeningen, noch bieden ze andere verwijzingen dan naar de volkstelling. Een controle van deze schatting is bijgevolg onmogelijk.

Een duidelijke, volkomen verantwoorde oplossing voor de correctie van deze branche kan uit het voorgaande niet worden afgeleid. Wellicht is het nog het beste de additionele 40.000 over de provincies te spreiden volgens de aandelen in het subsectoriële V.T.-totaal, en de aldus bekomen cijfers te tellen bij deze van de I.T. Impliciet betekent dit dat het totaal van de wasvrouwen en de thuisarbeid in de hele branche op ca. 23.000 wordt geschat, wat m.i. niet onredelijk is.

In tegenstelling tot de I.T. 46 waarvoor de kwantificering van de beschreven correcties relatief eenvoudig was, kan zo iets niet over de I.T. 96 worden gesteld. De leemtes die laatstgenoemde telling kenmerken, zijn voor een groot deel niet identificeerbaar. Gezien de beperkte relevantie van de volkstellingen over 1890 en 1900 ¹⁶⁷ kan een interpolatie voor de wel geïdentificeerde bedrijfstakken (cfr.

¹⁶⁶ Hierbij is één bedrijf uit de provincie Antwerpen, met een totale werkverschaffing van 1.031 eenheden, niet inbegrepen. Weliswaar wordt bij de branche-omschrijving wel 'ganterie' vermeld, doch daarnaast komen nog verschillende andere elementen (nl. 'tisseranderie, filature, passementerie, menuiserie, serrurerie') waarvan het aandeel niet kan geschat worden, zo dat we dit bedrijf niet wensten in deze branche op te nemen.

¹⁶⁷ De kwaliteit van deze tellingen was heel wat geringer dan de V.T. 10, zoals al bleek uit 2.2.3 en P.M.M. KLEP (1976), *o.c.*, *passim*.

1.2.6.2) niet overwogen worden. Alternatief materiaal van enige kwaliteit staat nauwelijks ter beschikking. Van correctie moet bijgevolg worden afgezien.

We moeten overwegen hierop een uitzondering te maken voor de vlasroot. Dubois vermeldt voor deze branche immers 12.000 eenheden als schatting voor 1897¹⁶⁸. Hoe hij tot dit cijfer komt, verklaart hij echter niet. Overigens is ook niet duidelijk of het hier de werkgelegenheid in beide Vlaanderen betreft, dan wel in het Rijk. Het verschil tussen beide totalen bedraagt echter volgens de I.T. 10 slechts tien procent. Vanuit onze optiek is het dan ook veel belangrijker dat deze arbeidskrachten voor een belangrijk deel — Benoit laat uitschijnen voor de helft van het jaar — in de thuisarbeid betrokken waren. Op basis hiervan kan men verwachten dat de werkgelegenheid in de textielbranche met minimaal 3.000 en maximaal 6.000 is onderschat in West-Vlaanderen. Voor Oost-Vlaanderen zouden analoge cijfers resp. 2.500 en 5.000 bedragen, terwijl ze in de overige provincies verwaarloosbaar klein zijn. Veiligheidshalve zullen we bij de correctie van de I.T.-gegevens uitgaan van de minimale cijfers voor de beide Vlaanderen. Slechts op die manier wordt zowel de onderschatting van de bruto I.T.-gegevens als de mogelijke overschatting van Benoit's totaalcijfers vermeden.

2.1.1.4 De gevangenen

De I.T. 46 stelt daarentegen nog een overschattingsprobleem. Hierin zijn immers tewerkgestelde gevangenen, landlopers e.d. opgenomen, wat bij latere tellingen niet het geval is. De vergelijkbaarheid herstellen vormt echter geen groot probleem. Een reeks weliswaar minuscule voetnootjes duidt in de tellingspublicatie aan waar en hoeveel dergelijke werknemers opgenomen zijn. Hieruit blijkt dat het om 4.605 eenheden gaat, die op 700 na alle bij de textielbranche zijn opgeteld. Bijgevolg is het opnieuw deze subsector die het sterkst aan de correctie onderhevig is.

2.1.1.5 De huisnijverheid

De huisarbeid kan niet opgenomen worden in de regionaal-sectoriële tewerkstellingsmatrices om de eenvoudige reden dat hierover

¹⁶⁸ E. DUBOIS, „L'industrie du tissage à lin dans les Flandres” in *Les industries à domicile en Belgique*, Brussel, 1900, vol. II, blz. 38.

geen gegevens beschikbaar zijn voor 1846. Deze activiteit werd toen immers buiten de I.T. gehouden. Ook de beroepstelling geeft geen aanwijzing in dit verband, daar slechts totaalcijfers van de huisarbeid en de ambachtelijke en/of fabrieksarbeid geboden worden. Deze problematiek werd onlangs nog eens in alle scherpste gesteld in een publicatie van E. Gubin. In haar artikel spitst zij zich toe op de linnennijverheid in de jaren veertig¹⁶⁹. De crisis in die sector zorgde toen voor een verhoogde aandacht en dus voor een ruimere informatie over deze belangrijke vorm van huisnijverheid. De conclusie blijft nochtans dat de diverse bronnen geen betrouwbaar statistisch beeld opleveren. Om uit deze impasse te geraken stelt Gubin voor te vertrekken van detailstudies per gemeente, waarbij gebruik kan worden gemaakt van het bevolkingsregister, de kieslijsten, de kadastrale atlanten, het patentregister e.d.m. Op die weg zijn echter nog maar de eerste passen gezet. Het ziet er dus naar uit dat slechts na veel moeizaam en tijdsintensief onderzoek een min of meer globaal beeld van de huisnijverheid in het midden van de negentiende eeuw zal kunnen worden geconstrueerd.

Om toch enig idee te hebben over het belang en de spreiding van de huisarbeid zijn in tabel 2-6 de gegevens uit 1896 samen gebracht. In de I.T. van dat jaar werd de huisarbeid immers wel afzonderlijk opgenomen. Uit deze gegevens blijkt dat op het einde van de negentiende eeuw nog ruim 130.000 personen via dit soort activiteit iets (bij-)verdienden. Hoewel dit aantal ongeveer 15% van de ambachtelijke en fabrieksarbeid uitmaakte, moet worden aangenomen dat het belang qua produktie slechts een fractie van dit percentage bedroeg. De technologie was relatief verouderd terwijl er veelal helemaal geen sprake was van voltijdse arbeid.

Wanneer echter rekening wordt gehouden met de concentratie van de huisarbeid, moet geconcludeerd worden dat in enkele subsectoren een zekere uitzondering op het algemeen karakter van de huisnijverheid wordt gevormd. Dit is het geval voor de metaalverwerking, waar de vervaardiging van wapens in het Luikse het zwaartepunt vormt. Belangrijker nog is het aantal thuiswerkers in de branche kleding en schoeisel. Het sterkst komt de huisarbeid echter naar voor in de textiel, die overigens bijna 65% van dit soort activiteit omvat.

¹⁶⁹ E. GUBIN, „L'industrie linière à domicile dans les Flandres en 1840-1850. Problèmes de méthode”, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1983, nr. 3-4, blz. 369-401.

Tabel 2-6 De thuisarbeid in 1896

<i>Bedrijfstak</i>	<i>Provincie</i>	<i>Antwerpen</i>	<i>Brabant</i>	<i>West-Vlaand.</i>	<i>Oost-Vlaand.</i>	<i>Henegouwen</i>	<i>Luik</i>	<i>Limburg</i>	<i>Luxemburg</i>	<i>Namen</i>	<i>Totaal</i>
Extractieve nijverheid		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Voeding		61	92	0	287	1	52	0	2	0	495
Textiel		3.601	4.648	38.912	31.861	1.756	1.926	112	344	218	83.378
Kleding en schoeisel		2.609	9.764	4.922	5.783	3.449	3.805	185	85	312	30.914
Hout en meubel		1.659	455	90	467	665	124	42	117	110	3.729
Papier, druk en uitgeverij		4	120	0	79	0	11	0	0	0	214
Chemie		0	0	0	47	0	0	0	0	0	47
Klei, ceramiek e.d.		0	33	3	13	461	10	0	9	12	541
IJzer en staal		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Metaalbewerking		21	11	0	6	589	8.319	2	0	360	9.308
Diverse industrie		89	369	255	99	133	1.416	1.333	17	12	3.723
Bouw		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Totaal		8.044	15.492	44.182	38.642	7.054	15.663	1.674	574	1.024	132.349

Bron: berekend op basis van *IT 96*, vols. I & II.

De concentratie van deze branche in de beide Vlaanderen is bovendien bijzonder opvallend. De aanwezigheid van vele kleine, marginale boerderijen, waar de weverij e.d.m. als nevenbedrijvigheid bijna alomtegenwoordig was, vormt de belangrijkste verklaring. Overigens halen de twee Vlaanderen samen een aandeel van ruim 60% van de totale huisarbeid.

Al bij al blijkt de huisarbeid ook in 1896 nog voor enkele branches niet onbelangrijk te zijn geweest. Hoe groot dit belang was in 1846 is niet meer te achterhalen. We weten alleen dat het relatief belang nog heel wat meer moet zijn geweest dan in 1896. Wel kunnen we uit het cijfermateriaal afleiden dat de teloorgang van de huisarbeid niet zo snel verliep als velen sinds lang hebben aangenomen. Dit wordt bevestigd door de cijfers over 1910 die met een totaal van 161.722 de score van 1896 nog ruim overtreffen¹⁷⁰. Hoewel deze toeneming waarschijnlijk voor een deel te wijten is aan de tellings-techniek¹⁷¹, kan er in elk geval uit besloten worden dat van een snel wegwijnen geen sprake was. Dit is merkwaardig omdat de binnen- en de buitenlandse concurrentie niet minder reëel was¹⁷² en een verklaring moet dan ook evenzeer via de socio-culturele als via economische omstandigheden geschieden¹⁷³.

Hierbij rijst ook de vraag in welke mate de weglating van de huisnijverheid het beeld van de werkgelegenheidsmatrices kan vertekenen. Daar we nog niet al het materiaal voor deze matrices geconstrueerd hebben, kan deze vraag hier nog niet beantwoord worden. We komen er dan ook verder op terug. Voorlopig moet volstaan worden met het verwijzen naar de beperkingen in de economische betekenis van de huisarbeid. Het gaat immers om produktieve activiteiten die slechts een beperkt deel van de normale arbeidstijd werden uitgeoefend en waarvan de produktiviteit gewoonlijk veel lager was dan bij de gewone ambachtelijke en fabrieksarbeid. Hoewel laatstge-

¹⁷⁰ Totaal exclusief 3.485 arbeidsplaatsen in de publieke ateliers; cfr. *IT 10, VIII*, blz. 64 en 172-174.

¹⁷¹ *Ibid.*, blz. 336-346.

¹⁷² A. JULIN, *Les industries à domicile en Belgique vis-à-vis de la concurrence étrangère*, Luik, 1908.

¹⁷³ D.S. LANDES, *Prometheus Unbound. Technical Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Londen, 1969. Zie ook: K. VAN ISACKER, *Mijn land in de kering*, deel 1, Antwerpen-Amsterdam, 1978, blz. 191-194 en blz. 216-217.

noemd verschil veel kleiner was in 1846 dan rond de eeuwwisseling, en het vertekening effect bijgevolg groter moet zijn bij het begin dan op het einde van de periode, lijkt het aannemelijk dat deze vertekening relatief bescheiden blijft, althans wat betreft het nationale totaal. Omwille van de concentratie van de huisarbeid in slechts enkele sectoren en provincies moet echter aangenomen worden dat zowel het interprovinciaal als het intersectorieel beeld grondiger gestoord wordt. Alleen indien de interpretatie en de conclusies op basis van de (gecorrigeerde) gegevens beperkt worden tot de industriële en ambachtelijke bedrijvigheid kan, in deze fase van het onderzoek, sprake zijn van grote betrouwbaarheid en afwezigheid van vertekening.

2.1.1.6 De baksteennijverheid

Vertekening kan ook ontstaan door het karakter van momentopname in de tellingen van 1896 en 1910. Seizoensgebonden variaties in de activiteit kunnen dan een invloed hebben. In het algemeen wordt dit echter verkozen boven een of ander gemiddelde, dat bijna noodzakelijkerwijze in vage aanduidingen uitmondt. Dat ook momentopnamen nadelen kunnen hebben is het meest duidelijk in de telling van 1896. Daar zijn geen cijfers opgenomen voor de baksteennijverheid in de Rupelstreek. Het feit dat het hier om een ruimtelijk geconcentreerde activiteit gaat, verergert natuurlijk de lacune en de vertekening die eruit voortspruit.

Gelukkig bestaat de mogelijkheid deze lacune aan te vullen. Het onderzoek van R. Baetens geeft immers ook cijfers voor de werkgelegenheid. Zij tekenen het volgend verloop:

1874	7.120
1890	6.683
1913	6.632 ¹⁷⁴ .

Deze data hebben echter betrekking op het zomerseizoen. Tijdens de winter is er natuurlijk minder werk. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de I.T. in 1910 slechts 3.862 arbeidsplaatsen in de baksteennijverheid van de Rupelstreek noteert. De cijfers van R. Baetens suggereren bovendien een zekere stabiliteit van de werkgelegenheid tussen 1890 en het begin van de eerste wereldoorlog. Een daling zou tussen 1874 en 1890 hebben plaatsgevonden. Er is dus geen

¹⁷⁴ R. BAETENS, *o.c.*, blz. 152.

reden om in 1896 niet ongeveer hetzelfde getal te gebruiken als in 1910. Om de vergelijkbaarheid tussen beide tellingsjaren niet te verstoren is het bijgevolg aangewezen de data-matrix met ca. 3.900 eenheden aan te vullen.

2.1.1.7 Kritische kanttekeningen

De correcties sub 2.1.1.3, 2.1.1.4 en 2.1.1.6 zowel als de weglatingen sub 2.1.1.1, 2.1.1.2 en 2.1.1.5 mogen geen aanleiding zijn tot overdreven optimisme. Deze aanpassingen leiden *niet* tot volmaakt vergelijkbare cijfers. Er is in de voorgaande paragrafen voldoende op gewezen dat in 1846 werd uitgegaan van bedrijfseenheden, terwijl de latere tellingen de bedrijfsafdelingen als teleenheid gebruikten. Enkele andere factoren hebben echter ook een blijvende divergentie tussen de I.T. 46 enerzijds en die van 1896 en 1910 anderzijds tot resultaat.

De verschillende gehanteerde definities van het activiteitspeil vormen zo'n factor. In 1846 was sprake van een overigens vaag omschreven „gemiddelde” bezetting, terwijl in 1896 en 1910 eerder een momentopname werd gemaakt. Hoewel het voorbeeld van de baksteennijverheid in de Rupelstreek niet representatief is voor het geheel, illustreert het duidelijk tot welke verschillen beide benaderingen in extreme gevallen kunnen leiden.

Een tweede dergelijke factor vormt de fiscus. Veranderingen in het fiscaal regime betekenen veelal een wijziging in de motivering van de respondenten. Om die reden kan het patentrecht aanleiding hebben gegeven om in 1846 de tewerkstellingscijfers althans in sommige bedrijfstakken eerder minimaal voor te stellen. Bij de latere tellingen is dat zo goed als uitgesloten omdat de economische en financiële betekenis van deze belastingvorm tot het verwaarloosbare herleid was.

Misschien is het niet helemaal overbodig te wijzen op enige rekenfouten in de regionaal-sectoriële cijfers van de tellingspublicaties over 1896. Omdat geen archiefmateriaal ter beschikking staat kan men slechts vaststellen dat het totaal van de provincies en arrondissementen niet perfect overeenstemt met het nationaal cijfer. Aangezien niet kan uitgemaakt worden welk cijfer fout is, kan de fout niet verbeterd worden. De fouten hebben echter slechts een bescheiden omvang (globaal ongeveer 0,2%), zodat ze praktisch verwaarloosd mogen worden.

Tabel 2-7 Industriële werkgelegenheid in 1846

<i>Bedrijfstak</i>	<i>Provincie</i>	<i>Antwerpen</i>	<i>Brabant</i>	<i>West-Vlaand.</i>	<i>Oost-Vlaand.</i>	<i>Henegouwen</i>	<i>Luik</i>	<i>Limburg</i>	<i>Luxemburg</i>	<i>Namen</i>	<i>Totaal</i>
Extractieve nijverheid		0	936	0	83	38.880	16.550	0	680	3.458	60.587
Voeding, drank, tabak		5.890	8.536	8.995	9.693	9.611	3.608	2.620	1.253	2.131	52.337
Textiel		5.469	6.046	32.263	24.691	7.392	15.311	1.096	1.316	917	94.501
Kleding en schoeisel		9.961	14.883	14.311	15.159	15.522	7.798	2.883	2.326	3.963	86.806
Hout en meubel		5.234	6.579	6.706	9.521	6.031	3.070	2.263	2.114	2.302	43.820
Papier, druk en uitgeverij		696	2.884	287	522	365	904	82	69	355	6.164
Chemie		373	699	482	735	842	340	97	21	169	3.758
Klei, ceramiek, glas en cement		3.459	1.910	1.651	1.895	6.891	1.883	596	398	1.329	20.012
IJzer, staal en non-ferro		279	564	229	496	4.413	4.272	20	150	3.727	14.150
Metaalverwerking		2.404	4.718	2.662	3.756	7.866	9.590	1.017	1.197	1.755	34.965
Diverse nijverheid		1.198	1.884	1.022	924	859	912	1.400	283	249	8.731
Bouw		2.160	3.651	2.683	3.098	3.084	2.433	956	1.453	1.512	21.030
Totaal		37.123	53.290	71.291	70.573	101.756	66.671	13.030	11.260	21.867	446.861

Bron: berekend op basis van *IT 46*, passim.

Tabel 2-8 Industriële werkgelegenheid in 1896

<i>Bedrijfstak</i>	<i>Provincie</i>	<i>Antwerpen</i>	<i>Brabant</i>	<i>West-Vlaand.</i>	<i>Oost-Vlaand.</i>	<i>Henegouwen</i>	<i>Luik</i>	<i>Limburg</i>	<i>Luxemburg</i>	<i>Namen</i>	<i>Totaal</i>
Extractieve nijverheid		629	3.549	14	27	100.773	38.785	415	1.675	9.142	155.009
Voeding, drank, tabak		14.864	19.526	11.021	17.094	19.193	12.456	3.670	1.605	4.655	104.084
Textiel		4.217	9.536	10.545	45.182	5.695	19.037	166	217	1.382	95.977
Kleding en schoeisel		15.767	37.418	14.084	19.837	29.604	20.923	4.559	4.839	10.087	157.118
Hout en meubel		10.805	19.288	9.745	16.915	13.261	8.085	2.959	3.379	5.314	89.751
Papier, druk en uitgeverij		5.108	9.272	1.149	1.795	2.115	3.065	241	139	896	23.780
Chemie		2.255	5.683	684	4.450	5.440	2.365	384	242	830	22.333
Klei, ceramiek, glas en cement		5.121	625	309	868	24.447	6.481	255	232	5.417	43.755
IJzer, staal en non-ferro		2.826	5.243	2.681	3.201	15.981	21.723	1.184	1.474	1.868	56.181
Metaalverwerking		5.224	15.265	1.828	3.896	19.683	20.077	289	497	2.448	69.207
Diverse industrie		5.449	9.024	2.399	3.361	2.145	2.875	205	298	383	26.139
Bouw		10.663	24.925	8.347	9.961	15.500	11.044	1.631	2.909	8.951	93.931
Totaal		82.928	159.354	62.806	126.587	253.837	166.916	15.958	17.506	51.373	937.265

Bron: berekend op basis van *IT 96, I en II*, passim.

Tabel 2-9 Industriële werkgelegenheid in 1910

<i>Bedrijfstak</i>	<i>Provincie</i> <i>Antwerpen</i>	<i>Brabant</i>	<i>West-Vlaand.</i>	<i>Oost-Vlaand.</i>	<i>Hene-gouwen</i>	<i>Luik</i>	<i>Limburg</i>	<i>Luxemburg</i>	<i>Namen</i>	<i>Totaal</i>
Extractieve nijverheid	339	4.610	10	13	113.931	46.783	251	1.490	10.613	178.040
Voeding, drank, tabak	20.912	24.151	15.104	20.452	14.692	11.308	4.977	2.209	4.522	118.327
Textiel	5.643	12.774	25.447	67.016	7.122	19.083	272	185	1.776	139.318
Kleding en schoeisel	19.384	50.204	18.313	24.349	29.871	23.813	4.824	4.824	9.117	184.699
Hout en meubel	14.927	23.149	13.393	21.214	11.932	9.791	3.269	3.759	5.462	106.896
Papier, druk en uitgeverij	6.220	12.301	1.860	2.379	2.705	2.610	319	148	1.111	29.653
Chemie	4.077	11.894	1.519	6.623	7.171	6.111	640	325	1.936	40.296
Klei, ceramiek, glas en cement	8.172	4.159	2.118	3.222	28.457	7.747	718	351	8.750	63.694
IJzer, staal en non-ferro	5.747	6.681	3.100	3.055	21.332	26.885	2.746	1.590	3.828	74.964
Metaalverwerking	9.795	21.564	3.912	6.369	28.166	29.950	392	722	3.872	104.742
Diverse industrie	10.382	10.960	923	3.452	2.463	2.453	272	295	544	31.744
Bouw	14.351	27.657	11.472	12.994	15.549	12.779	2.700	2.542	5.907	105.951
Totaal	119.949	210.104	97.171	171.138	283.391	199.313	21.380	18.440	57.438	1.178.324

Bron: berekend op basis van *IT 10, VI, passim.*

2.1.2 *De industriële submatrices*

De submatrices van de industriële werkgelegenheid, die in tabellen 2-7, 2-8 en 2-9 gepresenteerd worden, zijn het resultaat van de toepassing van de in 2.1.1 beschreven correcties. De bedrijfstakken werden hierbij gehergroepeerd volgens de rubrieken van de hedendaagse regionale boekhouding.

Bij de interpretatie van die submatrices moet natuurlijk rekening gehouden worden met alle reserves en uitsluitingen die in dit hoofdstuk werden besproken. Het ligt echter voor de hand dat dit cijfermateriaal het beste (of minst slechte) is dat bij de huidige stand van het historisch bronnenonderzoek kan bekomen worden. De vraag rijst natuurlijk of we moeten verwachten dat bijkomend onderzoek en de daaruit voortvloeiende correcties zullen leiden tot sterk verschillende conclusies. Met uitzondering van de huisnijverheid in 1846, zijn we geneigd deze vraag eerder negatief te beantwoorden. Alleen voor de textielsector zouden we iets meer reserves willen maken. Indien de maximalistische hypothese i.v.m. de cijfers van Dubois wordt doorgetrokken (cfr. 2.1.1.3), dan zou deze sector niet ongeveer stabiel zijn doch een lichte groei kennen qua werkgelegenheid. De sterk negatieve evolutie in West-Vlaanderen echter zou nauwelijks aangetast worden (-58% in plaats van -67%), de achterstand op Oost-Vlaanderen in 1896 zou met ca. 500 eenheden (of 1% van het Oostvlaams totaal) verminderen. Ook de conclusie i.v.m. de slechte prestatie van deze bedrijfstak in vergelijking met zowat alle andere industrietakken blijft behouden.

Bijgevolg mag men concluderen dat de reserves in verband met de kwaliteit van het cijfermateriaal hoewel reëel toch niet zo fundamenteel gebleven zijn dat de interpretatie leidt tot essentiële fouten, althans niet op het vlak van de ambachtelijke en fabrieksarbeid zelf.

2.2 **De landbouw**

Zoals reeds sub 1.3.1 werd gesteld, is het probleem van de kwaliteit en beschikbaarheid van bronnenmateriaal voor de landbouw fundamenteel verschillend in 1910 t.o.v. 1846 en 1895. Daarom worden deze ook afzonderlijk behandeld. Eerst wordt een generalisering van Gadiisseurs correctie uitgewerkt voor 1846 en 1895. Daarbij ligt de nadruk ook op het adstrueren van de argumenten die in 1.3.1.5.2 werden samengevat. Daarnaast wordt ook verder ingegaan

op de regionale verdeling van de landbouwactieven. Voor wat 1910 betreft, wordt vooral gesteund op het materiaal van de volkstelling.

2.2.1 *Het kritische landbouwoppervlak*

De correcties van Gadisseur steunen op het begrip „kritisch landbouwoppervlak”. Hiervan zijn twee definities gebruikelijk. De eerste stelt het vast als het oppervlak dat nodig is om één persoon full-time arbeid te verschaffen. Een tweede definitie kan omschreven worden als het oppervlak dat een bedrijfshoofd moet uitbaten om een gemiddeld gezin in leven te kunnen houden. Waar in het eerste geval het criterium blijkbaar de (voltijdse) werkgelegenheid is, wordt dit in het tweede het inkomen en wel op de grens van de subsistentie.

Voor de vaststelling van het oppervlak, beschikken we zowel over directe als over indirecte indicaties.

2.2.1.1 Directe indicaties

Een directe indicatie van het kritisch oppervlak volgens de eerste definitie vinden we bij Gadisseur. Hij stelt dit zowel in 1846 als in 1895 op 3 ha. De landbouwtelling wijst eveneens in de richting van 3 ha voor 1846, maar dan volgens de tweede definitie. Volgens dezelfde definitie geeft Kervijn¹⁷⁵ voor de beide Vlaanderen 2 ha op, wat omwille van de hogere bodemproductiviteit in Vlaanderen een nationaal gemiddelde van ca. 3 ha laat vermoeden.

Deze aanduidingen zijn vrij vaag en missen wel wat overtuigingskracht. Door gebrek aan alternatief bronnenmateriaal is het onmogelijk de cijfers rechtstreeks te toetsen. Daarom kan en moet een indirecte toetsing gebeuren. Beperken we ons tot 1846. Uit de landbouwtelling kennen we enerzijds de totale bedrijfsoppervlakte en anderzijds de werkgelegenheid. Deze laatste is echter overschat, vooral omwille van een systematische dubbeltelling van arbeiders met uitbaters. Deling van beide elementen geeft als resultaat 2 ha per landbouwactieve, of 3 ha voor een bedrijf met een arbeidsinput van 1,5 manjaar. In het licht van de overschatting moet dit laatste wellicht herleid worden tot 1,25 of 1,3 manjaar. Dit impliceert dat het kritisch oppervlak per actieve (volgens de eerste definitie) ca. 2,3 ha wordt.

¹⁷⁵ H. KERVYN, geciteerd door G. BRAINE, „Le monde paysan belge de 1830 à 1870”, *B.T.N.G.-R.B.H.C.*, 1973, blz. 171-190.

Indien deze bepaling aanvaard wordt, wat m.i. het geval mag zijn, dan is het de vraag hoe de kritische oppervlakte evolueerde en in het bijzonder hoe groot deze was in 1895. Hierover zijn mij geen directe indicaties bekend.

Wel kan verondersteld worden dat het aantal manjaar per ha een weinig afnam, bv. tot een verhouding 1,15 per 3 ha. Daarvoor zouden volgende factoren als verklaring kunnen gelden:

- (i) technische verbeteringen;
- (ii) verhoging van de produktiviteit;
- (iii) toeneming van het landbouwinkomen.

Deze indirecte indicaties worden hierna stuk voor stuk onderzocht. Voorafgaandelijk zij echter opgemerkt dat, althans volgens de neo-klassieke economische theorie, een sterke binding (proportioneel) bestaat tussen de arbeidsproduktiviteit (ii) en het loonniveau (iii).

2.2.1.2 Indirecte indicaties

2.2.1.2.1 De techniek

In 1846 was de technische uitrusting van de landbouwbedrijven zeer beperkt. In de loop van de negentiende eeuw werden echter heel wat machines geïntroduceerd¹⁷⁶ en vrij snel door de grotere bedrijven geaccepteerd. Mogelijks werden deze technieken minder noodzakelijk geacht in de kleine uitbatingen, doch waarschijnlijk hadden deze gewoon niet de middelen om deze machines te kopen.

Tabel 2-10 Machinekapitaal in de landbouw, in Fr.

Jaar	Nominaal	Gedefleerd (prijs 1846)	
		absoluut	index
1846	35.086	35.086	100
1880	67.372	64.003	182
1895	71.082	83.877	239

Bron: G. BUBLLOT, *La production agricole belge, étude économique séculaire 1846-1955*. Leuven, 1957, blz. 28 + berekeningen.

¹⁷⁶ Zie bv. J. MOERMAN, „Ontstaan en evolutie van de mechanisatie in de Belgische landbouw”, overdruk uit *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1959, blz. 5-9.

Toch resulteerde deze introductiefase in een verdubbeling van het nominale technisch kapitaal (cfr. tabel 2-10). In reële termen bedroeg de toeneming tussen 1846 en 1895 zelfs bijna 140%. Merkwaardig is daarbij dat ook tijdens de crisis van 1880-1895 dit kapitaal in gedefleerde termen nog vrij behoorlijk steeg.

Overigens dienen we er ons van bewust te zijn dat ook buiten het machinekapitaal om, technische verbeteringen werden gerealiseerd. Een voorbeeld hiervan vormt de perfectionering van het teeltplan, die zorgde voor een verminderde uitputting van de bodem en dus voor een verhoging van de fysische produktiviteit, die ook voor kleine bedrijven haalbaar was.

2.2.1.2.2 *De produktiviteit*

Volgens Bublot verloopt de fysische produktiviteit van de bodem als volgt:

1846	index 100
1880	112
1895	133
1910	142

Gadisseur merkt daarbij op dat een reeks gewassen, waarvoor de produktiviteit in deze periode nauwelijks steeg, niet in de index werden opgenomen, terwijl bovendien geen rekening werd gehouden met boomgaarden en weiden. Hieruit zou dan volgen dat de indexstijging overschat werd en in 1910 slechts ca. 130 bedroeg. Proportionele aanpassing brengt voor 1895 een cijfer van ca. 124 naar voor.

Dit betekent echter niet dat het rendement met een kwart zou zijn toegenomen. De prijsevolutie was immers erg ongunstig. En over de winstevolutie weten we erg weinig af. Globaal beschouwd daalden de landbouwprijzen met ca. 21% zodat de toeneming van de fysische produktiviteit bijna volledig werd gecompenseerd. Voor de cultuurgewassen was de prijsdaling zelfs nog scherper, doch daarvoor was de produktiviteit ook meer toegenomen (zie tabellen 2-11 en 2-12).

De stijging van de landbouwinkomsten bleef echter niet beperkt tot de enkele percenten die resulteerden uit de vergelijking van de fysische produktiviteit met de prijsevolutie. Het teeltoppervlak nam tussen 1846 en 1895 immers in niet onbelangrijke mate toe, nl. van 1,74 tot 1,85 miljoen ha. Deze groei van 6,4% gevoegd bij voornoemde evolutie van prijs en produktiviteit geeft als totaal een toeneming van de geproduceerde waarden van 9 tot 10%.

Tabel 2-11 Ontwikkeling van de kleinhandelsprijzen en deflator

<i>Jaar</i>	<i>Index der detailprijzen</i>	<i>Deflator</i>
1846	98	100
1880	103	95
1895	83	118

Bron: F. MICHOTTE, „L'évolution des prix de détail en Belgique de 1830 à 1913”, *Bulletin de l'Institut des Sciences Economiques*, 1937, blz. 353 + berekeningen.

Tabel 2-12 Prijsindex landbouwprodukten

<i>Jaar</i>	<i>Cultuurgewassen</i>	<i>Globaal</i>
1846	100	100
1880	107	120
1895	62	79
1910	82	104

Bron: berekend op basis van M. PEETERS, „Les prix et les rendements de l'agriculture belge de 1791 à 1935”, *Bulletin de l'Institut des Sciences Economiques*, 1936, blz. 364 + berekeningen.

Het is echter niet mogelijk om hieruit zelfs maar de evolutie van de (schijnbare) arbeidsproductiviteit af te leiden. Ook indien de overgang van produktiewaarde naar toegevoegde waarde eenvoudig was — wat zeker niet het geval is — weten we immers te weinig over de fluctuatie van de arbeidsinput. De bedoeling van het schatten van het kritisch oppervlak is juist het evalueren van de arbeidsinput te vergemakkelijken.

2.2.1.2.3 De lonen

Volgens de neo-klassieke economische theorie bestaat er een directe, proportionele relatie tussen de evolutie van de arbeidsproductiviteit en de wijzigingen in het loonpeil. Bovendien wordt nogal gemakkelijk een hoge graad van perfectie verondersteld wanneer het probleem van de arbeidsmobiliteit gesteld wordt. Zowel uit de praktijk als uit de recentere theorie blijkt dat dit echter slechts zeer ten dele het geval is en dat aanpassingen normaliter moeizamer verlopen.

Indien deze problematiek geprojecteerd wordt op de negentiende-eeuwse landbouw, stellen we vast dat de lonen nominaal met 75

à 100% toenemen. Reëel betekent dit een aangroei van 100 tot 140% (zie tabel 2-13). Hieruit afleiden dat de arbeidsproductiviteit in de landbouw tussen 1846 en 1895 ongeveer verdubbeld is, lijkt ons sterk overdreven.

Tabel 2-13 Nominale en reële loonniveaus in de landbouw

Jaar	Zonder voeding		Met voeding		Loontype
	M	V	M	V	
1846	1,18	0,72	0,60	0,40	nominale daglonen (in fr.)
1880	2,04	1,25	1,21	0,71	
1895	1,98	1,22	1,21	0,74	
1846	1,18	0,72	0,60	0,40	reële daglonen (prijzen van 1846)
1880	1,94	1,19	1,15	0,68	
1895	2,34	1,44	1,43	0,87	
1846	100	100	100	100	indexcijfers reële daglonen
1880	164	165	192	170	
1895	198	200	238	218	

Bronnen: L.T. 46, L.T. 80, L.T. 95 en berekeningen op basis van A. von CHLAPOWO CHLAPOWSKI, *Die Belgische Land-Wirtschaft im 19. Jahrhundert*, Stuttgart, 1900, blz. 141-142 en F. MICHOTTE, *o.c.*, blz. 353.

Waarschijnlijk moet de evolutie van dit loonpeil gezien worden als een resultante van de loondruk uit de industrie. Hier lag immers het niveau in 1846 heel wat hoger dan bij de landbouw. Bovendien kende het reëel industrieel dagloon in deze periode ook praktisch een verdubbeling (cfr. tabellen 2-14 en 2-15).

Tabel 2-14 Gemiddeld dagloon in de industrie (1846)

Arbeidstype	Totaal	Totaal, exclusief linnennijverheid
Mannen	1,49	1,56
Vrouwen	0,71	0,89
Jongens 16 j.	0,54	0,56
Meisjes 16 j.	0,39	0,55

Bron: *IT 46*, blz. XXI.

Tabel 2-15 Industriële loonindex

<i>jaar</i>	<i>nominaal loon</i>	<i>reëel loon</i>
1846	93,3	100
1880	151,6	154,4
1895	156,7	198,2

Bron: M. NEIRYNCK, *De loonen in België sedert 1846*, Antwerpen, 1944, blz. 182.

Indien de landbouwlonen sneller stegen dan de arbeidsproductiviteit, dan zou het slechts logisch zijn dat de bedrijven die over de middelen beschikten, arbeidsbesparende technieken invoerden. Normaliter zullen dit de grotere bedrijven zijn, die immers over een ruimere kapitaalvoorraad beschikken. De kleinere bedrijven, die op minder middelen een beroep kunnen doen zullen, indien ze de loonkost niet kunnen drukken, onrendabel worden en uiteindelijk verdwijnen. Er bestond echter een minder pijnlijk alternatief, nl. de verkleining van het teeltoppervlak. Op die wijze kon immers de arbeid volledig door de exploitant en zijn familie geleverd worden, en was het eventueel zelfs mogelijk de landbouwactiviteit aanvullend bij een industriële werknemersfunctie uit te oefenen.

Dat deze argumentatie wel iets meer is dan een stel hypothesen en (on-)waarschijnlijkheden wordt m.i. aangetoond door het volgende. Volgens de landbouwellingen daalde het aantal bezoldigde loonarbeiders tussen 1880 en 1895, periode waarin de situatie door de prijsval juist het moeilijkst was. Het aandeel van de loonkost in de totale kost bedroeg volgens Bublot¹⁷⁷ 55,2% in 1846, 50,4% in 1880 en 43,8% in 1895. De bedrijven van minder dan 5 ha namen met ongeveer de helft toe tussen 1846 en 1880 (vervanging van loonarbeid door familiale hulp) terwijl ze tussen 1880 en 1895 met een vijfde verminderden (uitstoting). Dit althans volgens de landbouwellingen en Bublot¹⁷⁸. Analoog komt Gadisseur tot de vaststelling dat in 1846 de helft van het landbouwooppervlak werd ingenomen door bedrijven van minder dan 14 ha, in 1880 door deze kleiner dan 8,5 ha, om in 1895 terug naar 10 ha te evolueren.

¹⁷⁷ G. BUBLOT, *o.c.*, blz. 33.

¹⁷⁸ *Ibid.*, blz. 121.

2.2.1.2.4 Conclusie

Uit het voorgaande blijkt dat een stijging van de arbeidsproductiviteit en van het landbouwinkomen zowel door de fysische productiviteit, ook gecorrigeerd voor de prijsevolutie, wordt gesuggereerd als door het toenemen van het landbouwoppervlak en het technisch kapitaal. Hoewel de stijgingsvoet van de lonen niet als criterium voor de toeneming van produktiviteit en globaal landbouwinkomen kan gelden, geeft ze wel een analoge indicatie.

Hieruit mag m.i. geconcludeerd worden dat de kritische oppervlakte daalde. Een combinatie van de best meetbare en meest directe indicatoren, nl. de fysische produktiviteit en de prijsevolutie, resulteert in een daling met ca. 4%. Hoewel de stijging van het reële landbouwinkomen per gezin ongetwijfeld veel geringer was dan de stijging van de lonen in de landbouw, moet men aannemen dat zich tussen 1846 en 1895 een toeneming met verschillende procenten heeft voorgedaan. Bijgevolg mag men vooropstellen dat het kritisch landbouwoppervlak met minstens 10% daalde in die periode. Indien wordt uitgegaan van een bepaald aantal manjaar per oppervlakte-eenheid, zou die verhouding in deze redenering evolueren van 1,3 naar 1,5 manjaar per 3 ha.

2.2.1.3 Regionale verdeling

2.2.1.3.1 Grondrente en grondprijs

Dank zij de kritische oppervlakten kan het nationaal totaal van de produktieve landbouwbevolking berekend worden. De vraag is nu hoe dit totaal over de provincies moet worden gespreid. Parallel aan de voorgaande werkwijze kan uitgegaan worden van het landbouwoppervlak, m.a.w. van het aantal ha dat voor de landbouw wordt gebruikt. Het is echter zo dat de produktiviteiten in de verschillende gewesten sterk varieerden. Om hiermee rekening te houden, dient een index van de provinciale landbouwproductiviteiten als correctiefactor ingebouwd te worden. Indien een dergelijke factor wordt toegepast op het geheel van alle provinciale oppervlakten, impliceert dit het aanvaarden van homogene produktiestandaarden voor alle provincies, m.a.w. het opheffen van de heterogeniteit van de landbouwinkomsten. Dit betekent in feite niet meer dan dat het criterium van de produktieve bevolking tot op het niveau van de provincies wordt doorgetrokken.

Hoe kan dit gebeuren? We beschikken slechts over weinig indicaties. De, in neo-klassiek opzicht, meest voor de hand liggende, nl. de lonen, is moeilijk te hanteren. Er werden in de L.T. immers vier loontypes nagegaan, zonder een gewogen gemiddelde te berekenen (zie tabel 2-13). Door het ontbreken van de nodige gegevens is een dergelijke weging vandaag niet meer mogelijk. Belangrijker is m.i. echter nog dat de relatie tussen loon en produktiviteit qua niveau bepaald twijfelachtig is (cfr. supra, sub 2.2.1.2.3), en dat veeleer de loondruk vanuit de industrie als determinerend beschouwd moet worden.

Over de fysische produktiviteit bestaan geen provinciale gegevens, zodat deze mogelijkheid praktisch vervalt. Wel is het mogelijk gebruik te maken van huur- en verkoopprijsindices. Dank zij de enge relatie tussen de grondprijs en de grondrente kan voor het theoretisch kader een beroep gedaan worden op dit laatste element. Bovendien is de ruimtelijke versie van de grondrentetheorie gefundeerd op de studie van de agrarische rente door von Thünen¹⁷⁹. De latere uitbouw door Alonso¹⁸⁰, Muth en Mills wordt overigens ook door de moderne kritische school rond Harvey¹⁸¹ en het Amerikaanse geografische tijdschrift „Antipode” als uitgangspunt en fundament aanvaard.

In voornoemde theorie wordt de prijs geconstrueerd enerzijds door vraag-aanbodrelaties via de zgn. „bid-rent curves” en anderzijds op basis van de opbrengst van de grond. Wat de landbouw betreft is naast de determinatie van de prijs door de bodemproduktiviteit vooral de vraag naar grond voor andere toepassingen en met name naar bouwgrond belangrijk. De gegevens voor 1846 en 1896 zijn echter gelukkig gecorrigeerd voor deze urbanische factor. Anderzijds wordt de prijs beïnvloed door een reeks factoren met meer beperkte invloed, zoals de ligging, de toegankelijkheid en de grootte van het perceel, het statuut (huur- of koopgrond) e.d.m.¹⁸². Wat het

¹⁷⁹ J. VON THÜNEN, *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*, Hamburg, 1826 (1), Jena, 1930 (3).

¹⁸⁰ W. ALONSO, *Location and Land Use*, Cambridge (Mass.), 1964.

¹⁸¹ D. HARVEY, *Society, the City and the Space-Economy of Urbanism*, Washington, 1972, en id., *Social Justice and the City*, Londen, 1973, legde de basis voor een kritische, radicale en neo-marxistische stadsgeografie.

¹⁸² A. VERKINDEREN en J. VIANE, *Onderzoek naar de variatie van de landbouwgrondprijzen in Vlaanderen*, Gent, 1970.

statuut betreft, hebben we vroeger¹⁸³ kunnen aantonen dat, althans in 1895, zowel voor het bouwland als voor het grasland, de structurele prijsverschillen verwaarloosbaar zijn. Wat de andere residuele elementen (ligging, toegankelijkheid e.d.m.) betreft, kan en mag intraprovinciale compensatie worden verondersteld. Bijgevolg mogen de provinciale prijsindices als een vrij juiste benadering van de produktiviteitsverschillen worden beschouwd¹⁸⁴.

Zoals gezegd, resulteert de beschreven methode in een verdeling van de produktieve bevolking. Deze is ongeveer gelijk te stellen met het aantal produktieve manjaren per provincie. Indien men echter meer geïnteresseerd is in de feitelijke gepresteerde manjaren dient een andere methode te worden gevolgd. Hiervoor bestaan theoretisch verschillende alternatieven.

2.2.1.3.2 *Op zoek naar alternatieven*

In de eerste plaats zou een poging gewaagd kunnen worden om de volkstellingen te corrigeren. Dit lijkt ons een vrij hachelijke bezigheid. In de eerste plaats is de kwaliteit van deze tellingen erg bedroevend. Een groot aantal werklozen werd opgenomen. Bovendien is een belangrijk percentage van de tewerkgestelden genoteerd voor ofwel een nevenberoep ofwel een beroep dat zij helemaal niet uitoefenen (telling van 1846). In andere gevallen (1890 en 1900) zijn hoofd- en nevenberoepen op voet van gelijkheid gesteld. Tenslotte is het wooncriterium, dat steeds in de B.T. werd gevolgd, onverenigbaar met het doel van ons onderzoek, dat immers gericht is op de spreiding van de economische activiteiten naar de plaats waar de produktieve prestaties gerealiseerd worden. Dit criterium houdt o.m. in dat alle seizoenarbeid in het buitenland en in andere dan de woonprovincie samengeteld wordt bij de intraprovinciale arbeid van de woonbevolking. Het is duidelijk dat op een dergelijke basis, met

¹⁸³ Cfr. G.L. DE BRABANDER, *De constructie van regionaal-sectoriële werkgelegenheidsmatrices voor België (1846-1896)*, Antwerpen, 1976, (SESO-werknota 7657).

¹⁸⁴ Ook P.M.M. KLEP (1981) *o.c.*, blz. 28-31, maakt gebruik van prijsgegevens als kwantitatieve benadering van de kwaliteitsverschillen van de bodem. De enige echte reserve die hij hierbij aantekent, betreft de invloed van de perceelsgrootte op de prijs. Die perceelsgrootte hangt echter samen met de bedrijfseconomische organisatie en reflecteert produktiviteitselementen buiten de zuiver bodemfysische aspecten. Vanuit een landbouweconomisch perspectief betekent dit echter dat de reële produktiviteit beter benaderd wordt.

welke correcties ook (er is immers nauwelijks statistische informatie over de te corrigeren feiten), geen relevante „min of meer” juiste cijfers verwacht kunnen worden. In die zin blijken ook de correcties van Klep te arbitrair en (met betrekking tot de interprovinciale arbeidsstromen) te weinig fundamenteel om voor ons bruikbaar te zijn, te meer daar hij zich richt op de globale bij de landbouw betrokken actieve bevolking. Hij definieert die overigens als elkeen die normaal gesproken bijdraagt tot de economische produktie, los van de vraag of dit full-time dan wel part-time geschiedt¹⁸⁵. Het ligt voor de hand dat deze omschrijving fundamenteel verschilt van onze definitie en in die optiek bijgevolg onbruikbaar is.

Een tweede mogelijkheid bestaat in het gebruik maken van de gegevens over de actieve bevolking uit de landbouwtellingen. Hierbij bestaan echter drie belangrijke m.i. moeilijk, zometer onmogelijk, op te lossen problemen. Ten eerste is er het feit van de reeds vernoemde dubbeltellingen. Ten tweede werden de gepresteerde dagen van occasionele landarbeiders in 1846 wèl doch in 1895 niet meegedeeld. Ten derde is seizoenarbeid in het buitenland meegerekend in 1895, doch niet in 1846. Het bekomen van homogene reeksen op basis van dergelijke gegevens is vrijwel uitgesloten.

Wel is het m.i. zo dat de (zelfs ongecorrigeerde) reeksen de spreiding van de arbeidskrachten vrij nauwkeurig weergeven. De fouten zijn immers systematisch en zullen in alle provincies wel ongeveer even groot zijn. De wellicht enige belangrijke uitzondering hierop vormt West-Vlaanderen (en ook wel Oost-Vlaanderen) in 1895, omwille van de seizoenarbeid in het buitenland.

Bijgevolg zouden de aandeelcijfers volgens de L.T. toegepast kunnen worden op een geschat nationaal totaal, bv. dat wat resulteert uit de toepassing van het kritisch oppervlak. In dit geval zou per provincie een soort gemengd cijfer ontstaan dat enerzijds rekening houdt met de produktieve prestatie en anderzijds met de reële arbeidsinput. Anders geformuleerd: het totaal van de produktieve arbeid zou gepondereerd zijn met de werkelijke participatie aan de landbouwactiviteit.

De vraag is echter of zo'n cijfer zinvol is. We menen van wel. Feit is in elk geval dat zo'n cijfer enkele belangrijke eigenschappen

¹⁸⁵ Dit is in onze optiek de kern van zijn lange bespreking van het concept economisch actieve bevolking, (1981) o.c., blz. 105-142, en de toepassing ervan in *ibid.*, blz. 143-204.

bezit. In de eerste plaats is er niet die enorme overschatting van de nationale landbouwsector (wellicht 40 à 50%). Dit is van groot belang voor het onderzoek van regionale structuurveranderingen. De intra-nationale structuur van de sector wordt uiteraard even goed weergegeven als in de L.T., maar er ontstaat m.i. ook een betere vergelijkbaarheid met de industrietellingen. In de industrie vallen nominale arbeidsinput en produktieve prestatie immers praktisch samen. Tenslotte worden de noodzakelijkerwijze zeer rudimentaire correcties van de L.T. en de nog slechtere V.T. overbodig.

Om deze redenen vormt het gemengd cijfer m.i. een valabel alternatief. Men dient er zich wel van bewust te zijn dat, niettegenstaande de gemeenschappelijke stam, de hier beschreven werkwijze fundamenteel een ander objectief heeft en ook iets anders meet dan de methode beschreven sub 2.2.1.3.1 maar dat hadden de bovenstaande definities hopelijk al duidelijk gemaakt. Overigens kan met weinig moeite overgegaan worden van structuurcoëfficiënten volgens de ene werkwijze naar die volgens het alternatief.

2.2.2 De landbouwvector in 1846 en 1895

De resultaten van de berekeningen beschreven in subsectie 2.2.1.3.1 zijn samengebracht in tabel 2-16. Het gaat bijgevolg om de toepassing van het kritisch oppervlak in een verhouding van 1,3 resp. 1,15 manjaar per 3 ha in 1846 en 1895. Het resultaat zoals opgenomen in tabel 2-16 toont duidelijk een langzame daling van het nationaal totaal. Gebruik makend van de grondprijnsindexen houdt dit enerzijds een vrij belangrijke daling in van de landbouwactieven in enkele sterk industrialiserende provincies nl. Brabant en Henegouwen, anderzijds een zekere stabiliteit of zelfs toeneming in de meeste andere provincies. Een vergroting van het geëxploiteerde oppervlak — men denke aan het verder in gebruik nemen van de Kempische gronden bv. — vormt hierbij niet zelden een verklaring.

Zoals sub 2.2.1.3.2 beschreven werd, kan als alternatief voor de grondprijnsindex gebruik worden gemaakt van de provinciale verdeling volgens de landbouwtellingen. Tabel 2-17 toont in dit verband dat de aandelen der provincies op die manier soms wel op een ander niveau kunnen komen, maar dat de belangrijkste evolutie-tendensen parallel verlopen. Dit is bv. het geval voor de dalingen in Brabant en Henegouwen, maar ook voor de groei in Antwerpen, Limburg, Luxemburg e.a.

Tabel 2-16 De berekende tewerkstelling in de landbouw

<i>Provincie</i>	<i>1846</i>	<i>1895</i>
Antwerpen	51.020	56.780
Brabant	139.050	118.000
West-Vlaanderen	107.990	128.800
Oost-Vlaanderen	114.740	117.380
Henegouwen	169.060	122.130
Luik	84.140	87.940
Limburg	35.360	41.920
Luxemburg	17.900	35.740
Namen	57.800	61.470
Rijk	777.040	770.160

Bron: berekend op basis van *LT 46, I, blz. XI en LT 95, partie analytique, blz. 13-15 en blz. 440-447.*

Tabel 2-17 Procentuele verdeling van de landbouwactieven over de provincies
^a volgens de landbouwtellingen, ^b volgens eigen berekeningen

<i>Provincie</i>	<i>1846</i>		<i>1895</i>	
	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>a</i>	<i>b</i>
Antwerpen	9,23	6,56	9,93	7,37
Brabant	16,86	17,89	16,54	15,32
West-Vlaanderen	14,49	13,89	15,18	16,72
Oost-Vlaanderen	18,55	14,76	19,21	15,24
Henegouwen	15,21	21,75	11,65	15,86
Luik	7,14	10,84	7,07	11,42
Limburg	6,07	4,55	6,84	5,44
Luxemburg	5,89	2,30	7,00	4,64
Namen	6,55	7,44	6,58	7,98

Bronnen: ^a berekend op basis van *LT 46 en LT 95.*

^b berekend op basis van tabel 2-16.

2.2.3 De landbouw in 1910

In wat voorafgaat is uitvoerig gewezen op het fundamenteel verschillend karakter van de V.T. 10 en de leemte die erdoor wordt gevuld t.a.v. de informatie over de landbouwactieven in dat jaar (cfr. subsectie 1.3.1.6).

Gebruik maken van deze telling lijkt dus de beste benadering van het dataprobleem. Nochtans verloopt ook dit niet volkomen zonder moeilijkheden. De V.T. 10 is weliswaar van veel betere kwaliteit dan alle voorgaande volkstellingen, maar dit biedt als dusdanig geen oplossing voor de opgenomen deeltijdse arbeid.

De publicaties van de volkstelling maken een onderscheid tussen drie verschillende groepen, nl.

- (i) permanente exploitanten en bezoldigde werknemers (VE);
- (ii) niet permanente exploitanten (DE);
- (iii) niet bezoldigde (familiale) hulparbeiders (FH).

Het is zonder meer duidelijk dat deze drie groepen niet zo maar bij elkaar geteld mogen worden. Indien voltijdse arbeid als uitgangspunt wordt genomen dan moeten, mede in het licht van de arbeidsproductiviteit en de vergelijkbaarheid met de tewerkstelling in de industrie, aan de groepen (ii) en (iii) reducerende gewichten worden gegeven. Omwille van de informatiebeperkingen is het niet mogelijk zeer exacte wegingscoëfficiënten te verantwoorden. Ons mede inspirerend op het werk van Kuznets¹⁸⁶ en Klep¹⁸⁷ kiezen we 0,25 voor de niet permanente exploitanten en 0,10 voor de familiale helpers. De totale agrarische werkgelegenheid is dan gelijk aan

$$VE + 0,25 DE + 0,10 FH.$$

Het op die manier berekende totaal en de verdeling ervan over de provincies is opgenomen in tabel 2-18.

Vergelijking van de verdelingen in tabellen 2-17 en 2-18 toont aan dat de gekozen benadering via de volkstelling in 1910 het evolutie- en aandeelpatroon van de voorgaande periode grotendeels bevestigt. De gekozen gewichten kunnen echter ook vanuit een andere optiek verdedigd, of juist, gerelativeerd worden. Het effect van een verdubbeling van de wegingscoëfficiënten zou immers gering zijn. Indien we de agrarische werkgelegenheid gelijk stellen aan

$$VE + 0,50 DE + 0,20 FH$$

zou de produktieve werkgelegenheid bijna 580.000 bedragen in plaats van ongeveer 548.000. De verdubbeling van de wegingscoëfficiënten

¹⁸⁶ S. KUZNETS, *Economic Growth of Nations*, Cambridge (Mass.), 1971, blz. 225-226.

¹⁸⁷ P.M.M. KLEP, (1981) *o.c.*, blz. 195-198.

zou de tewerkstelling in deze sector dus met minder dan 6% doen stijgen. Omwille van de heterogene agrarische bedrijfsstructuur zouden er wel zekere verschillen optreden tussen de provincies. Het kleinste verschil belooft dan 4% in Henegouwen, terwijl de grootste afwijking in Antwerpen voorkomt, maar toch nog minder dan 9% bedraagt. Het impact op de totale werkgelegenheid zou natuurlijk nog kleiner zijn. Door de toegenomen belangrijkheid van de industriële en de tertiaire sector zou die nationaal niet veel meer dan 1% zijn¹⁸⁸.

Tabel 2-18 De berekende landbouwactieven in 1910

<i>Provincie</i>	<i>Aantal actieven</i>	
	<i>absoluut</i>	<i>in %</i>
Antwerpen	52.753	9,62
Brabant	86.940	15,85
West-Vlaanderen	92.652	16,90
Oost-Vlaanderen	111.634	20,36
Henegouwen	64.986	11,85
Luik	38.299	6,98
Limburg	39.400	7,19
Luxemburg	32.463	5,92
Namen	29.259	5,34
Rijk	548.386	100,01

Bron: berekend op basis van *VT 10, I*, blz. 266-267 en *VT 10, V*, passim.

2.3 De visserij

Ter aanvulling van de primaire sector dient naast de landbouw ook de visserij bij de werkgelegenheidsstatistiek betrokken te worden. Dit stelt geen probleem voor 1910, waar I.T.-gegevens voor handen zijn. Voor 1896 is dat niet het geval. Bijgevolg is alleen een interpolatie tussen de V.T.-gegevens over 1890 en 1900 mogelijk. Het aldus bekomen cijfer (zie tabel 2-19) is wat hoger dan dat voor 1910.

¹⁸⁸ Een meer gedetailleerde bespreking van het belang van deze en soortgelijke veronderstellingen is opgenomen in mijn artikel „Omtrent de invloed van alternatieve werkhypothese bij de kritiek van statistische informatie en foutenreductie: een voorbeeld”, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1980, nr. 3, blz. 439-464.

Tabel 2-19 Spreiding van de werkgelegenheid in de visserij 1846-1896-1910

<i>Provincie</i>	<i>1846</i> <i>a</i>	<i>1896</i> <i>b</i>	<i>1910</i> <i>c</i>
Antwerpen	124	189	107
Brabant	3	16	5
West-Vlaanderen	1.271	2.334	2.208
Oost-Vlaanderen	287	165	110
Henegouwen	16	15	3
Luik	21	15	11
Limburg	3	11	17
Luxemburg	11	28	8
Namen	37	17	6
Rijk	1.773	2.790	2.475

^a VT 46, blz. 440-476.

^b Lineaire interpolatie tussen VT 90, II, blz. 308-309 en VT 1900, II, blz. 380-381.

^c IT 10, V, blz. 3-5.

Dit lijkt niet voort te komen uit een overschatting van de V.T., omdat deze ook reeds een daling in de periode 1890-1900 vooropstellen. Bovendien was de visserij niet zo sterk betrokken bij het fenomeen van de 'multiple job holding'. Tenslotte is ook de definitie in 1910 een weinig verschillend t.o.v. de volkstellingen. Er is bijgevolg geen reden om de geïnterpoleerde gegevens als onrealistisch te bestempen.

Anders is het gesteld met 1846, waarvoor ook alleen V.T.-cijfers ter beschikking staan. Hier mag een onderschatting niet uitgesloten geacht worden. De beroepstelling liet immers toe dat een vierde van de actieve bevolking een onduidelijke beroepsomschrijving gaf. Hoeveel vissers in de groep „sans profession déterminée” voorkomen, is niet te achterhalen. Het opnemen van de cijfers van 1846 kan dus slechts verantwoord worden met argumenten van homogeniteit en volledigheid, en onder de reserve van een voor dat jaar minimale omvang die evenwel in het geheel van de primaire sector niet van doorslaggevende betekenis is.

2.4 De tertiaire sector

In tegenstelling tot de landbouw en de industrie is voor de tertiaire activiteiten nooit een speciale telling gehouden. Het weinig homogene karakter van deze sector is daar mogelijks de oorzaak van.

Omwille van de zeer beperkte informatie die de nijverheidstellingen over tertiaire branches verstrekken, zijn we bijna volledig op de beroepstellingen aangewezen.

2.4.1 Een herschatting voor 1846

De problemen nemen de grootste omvang aan in 1846. De oorzaak hiervan vormt het gebruiken van beroepen in plaats van bedrijfstakken en, meer nog, de relatief zeer geringe kwaliteit van de beroepstelling. Dit laatste blijkt duidelijk uit de opgenomen werklozen en de onnauwkeurige beroepsomschrijvingen. In die optiek is het zinvol de sector als één vector in de werkgelegenheidsmatrix op te nemen. Op die manier kan door intrasectoriële compensatie de fout geminimaliseerd worden. Bovendien vormt de naar hedendaagse normen geringe omvang van de bedrijfstak zeker geen bezwaar.

Uitgaande van de niet gecorrigeerde V.T.-cijfers komt men tot een nationaal totaal van bijna 220.000 personen in de tertiaire branches (zie tabel 2-20). In vergelijking met tabel 2-7 betekent dit dat de tertiaire sector in het midden van de negentiende eeuw reeds half zo groot zou zijn geweest als de industriële bedrijvigheid. Dit resulteert echter vooral uit de verschillende kenmerken van het bronnenmateriaal. Waar de volkstelling eerder breed was opgevat, zodat ook werklozen meegeteld werden, was de nijverheidstelling veel stricter, waarbij overigens het fiscale motief een woordje meesprak.

Tabel 2-20 Tertiaire werkgelegenheid in 1846

Provincie	Beroepstelling		Herleid cijfer
	Absoluut	In %	
Antwerpen	27.052	12,4	23.000
Brabant	37.773	17,3	32.100
West-Vlaanderen	28.092	12,9	23.900
Oost-Vlaanderen	41.039	18,9	35.100
Henegouwen	35.028	16,1	29.900
Luik	23.003	10,6	19.700
Limburg	7.117	3,3	6.100
Luxemburg	7.182	3,3	6.100
Namen	11.569	5,3	9.800
Totaal	217.845	100	185.500 ^a

^a Exclusief afrondingsfout + 200.

Bron: berekend op basis van VT 46, blz. 438-473.

Het tertiaire V.T.-totaal kan echter herschat worden op basis van de verhouding industrie/tertiair. Hierbij zou echter wel rekening moeten worden gehouden met de huisnijverheid. Deze was wèl, althans gedeeltelijk, begrepen in de V.T.-statistieken doch helemaal niet in deze van de I.T. Over deze huisnijverheid hebben we echter geen afzonderlijke informatie in 1846.

De enige volledige en betrouwbare bron vormt de telling van 1896¹⁸⁹. Omwille van de steeds verder gaande expansie van de fabrieksnijverheid tussen 1846 en 1896 tegelijk met de toenemende urbanisatiegraad mag aangenomen worden dat het cijfer van 1896 zeker niet hoger lag dan dat van 1846. In die zin zou het getal van 1896 als een minimaal totaal kunnen beschouwd worden. Dit houdt echter niet in dat het zo maar kan gebruikt worden. Immers, de bij de I.T. betrokkenen mogen als voltijdse arbeidskrachten gerekend worden, terwijl de huisarbeiders zeer dikwijls deze arbeidsvorm als complementaire activiteit (naast het huishouden, de boerderij enz.) uitoefenden¹⁹⁰. Een reductiecoëfficiënt van ca. 0,5 lijkt dan ook verantwoord indien ten minste zo homogeen mogelijke arbeidscategorieën gebruikt moeten worden.

De verhouding tussen tertiaire en industriële arbeid, die volgens de V.T. 36% bedraagt¹⁹¹, bedraagt dan in functie van de I.T. niet bijna 220.000 maar ca. 185.500. Toepassing van de provinciale aandelen volgens de V.T. leidt dan tot de herleide cijfers samengebracht in tabel 2-20.

2.4.2 De tertiaire activiteit in 1896

Voor 1896 vormt het ontbreken van een V.T. een basisprobleem. Wel zijn beroepstellingen opgenomen in de tellingen van 1890

¹⁸⁹ Hierbij behoeft slechts reserve te worden gemaakt voor één afwezige branche, nl. de vlasbewerking. Uit wat sub 2.1.1.3 gesteld werd, kan afgeleid worden dat deze onderschatting mogelijks een zesduizendtal eenheden omvatte. Een aanpassing in die zin kan dan ook worden doorgevoerd.

¹⁹⁰ Vandaar dat ze vermoedelijk slechts gedeeltelijk in de V.T. werden opgenomen. Ook de vrouwelijke participatiegraden wijzen in die richting. Zie ook P.M.M. KLEP (1978), *o.c.*, passim.

¹⁹¹ P. BAIROCH, T. DELDYCKE, J. LIMBORG en G. VANDENABEELE, *The Belgian and International Economy, Synoptical Tables*, Brussel, 1966, blz. 88 en P. BAIROCH, T. DELDYCKE, H. GELDERS, J.M. LIMBORG e.a., *The Working Population and its Structure*, Brussel, 1968, passim.

en 1900. Deze beschouwen echter hoofd- en nevenberoepen als gelijkwaardige eenheden (zie tabel 2-21). Naast de interpolatie voor 1896 is bijgevolg een herleiding noodzakelijk. Bij gebrek aan betere informatie dient hiervoor weer een beroep te worden gedaan op de verhoudingen binnen de volkstelling. Indien rekening wordt gehouden met de omvang en de betekenis van de thuisnijverheid zoals in 1846 bekomt men een herleid tertiair totaal van 754.600 eenheden. Toepassing van de regionale aandelen laat dan opnieuw toe de provinciale tertiaire werkgelegenheid te herrekenen zoals in tabel 2-21 is geschied.

Tabel 2-21 Tertiaire werkgelegenheid in 1896

<i>Provincie</i>	<i>Beroepstelling^a</i>		<i>Herleid cijfer</i>
	<i>Absoluut</i>	<i>In %</i>	
Antwerpen	119.343	13,1	98.800
Brabant	203.522	22,3	168.400
West-Vlaanderen	105.422	11,6	87.300
Oost-Vlaanderen	128.772	14,1	106.500
Henegouwen	141.087	15,5	116.800
Luik	107.204	11,8	88.700
Limburg	30.005	3,3	24.800
Luxemburg	27.338	3,0	22.600
Namen	49.196	5,4	40.700
Totaal	911.891	100	754.600

^a Na lineaire interpolatie tussen 1890 en 1900.

Bronnen: berekend aan de hand van *VT 90, II* en *VT 1900, II*, passim.

In tegenstelling tot 1846, waar geen specifieke moeilijkheden optraden, moet voor 1896 toch iets over de sectoriële afbakening worden gesteld. Dit houdt geen verband met de interpolatieproblematiek. Het classificatieschema was in 1900 praktisch identiek aan dat van 1890. Wel moesten de landbouwtewerkstelling en enkele groepen die reeds in de industrie werden opgenomen uit de 6de en 7de divisie worden gelicht. Een biezonder probleem vormen de houders van prostitutiehuizen en de publieke vrouwen. Volgens de hedendaagse tellingssystemen zouden deze „oude” beroepen niet meer voorkomen, wat o.i. niet zo zeer een kwestie van openbare zedelijkheid is maar wel van de evolutie van het recht¹⁹² en de

¹⁹² Hierbij speelde de invoering in de strafwet van artikel 380bis door de wet van 26 mei 1914, gewijzigd door de wet van 21 augustus 1948, ongetwijfeld een centrale rol. Zie J. MATTHIJS en T. VERSEE, *Strafwetboek en wetboek van strafvordering*,

gewijzigde organisatievormen van deze „bedrijfstaking”. Daarom werd besloten deze activiteiten uit de tertiaire sector te lichten.

2.4.3 De tertiaire activiteit in 1910

In 1910 lijkt de situatie vrij verschillend van deze in de voorgaande decennia. Nu is immers naast de nijverheid ook de handel bij de (zgn.) industrietelling betrokken. Overigens geldt het hier de handel in een wel zeer brede betekenis. Het betreft namelijk bijna de hele tertiaire sector, met uitzondering van de overheidsdiensten.

Uit de cijfers blijkt bovendien dat bij de uitvoering van de telling aan sommige deelrubrieken wel een biezonder brede interpretatie is gegeven. Hoewel ook bij de detailhandel soms verbazend hoge cijfers genoteerd worden, is het toch vooral de „Industrie hôtelière” en met name rubriek 93 „restaurateurs, traiteurs, taverniers, cafetiers, exploitants d'estaminets, etc.” die onze aandacht trekt. De totale daarbij betrokken werkgelegenheid zou immers de 280.000 eenheden overtroffen hebben. Dit betekent dat 1 op 26 inwoners een inkomen zou verworven hebben uit deze activiteit¹⁹³. Rekening houdend met de leeftijdsstructuur impliceert dit 1 betrekking per ca. 15 volwassenen. Uitgaande van het aantal etablissementen, nl. ruim 151.000, betekent dit één uitbating per 48 personen of per 11 gezinnen. Het is zonder meer duidelijk dat het hier gaat om vrij sterk overdreven cijfers. Zelfs in een land dat permanent en volledig lijdt aan alcohol-intoxicatie, kan op basis van dergelijke verhoudingen het gemiddeld bedrijf niet leefbaar zijn door gebrek aan klanten en inkomsten. Dit is nog meer het geval wanneer de regionale spreiding mee in rekening wordt gebracht. In sterk verstedelijkte en geïndustrialiseerde provincies, zoals Henegouwen bv., zou volgens de I.T. 10 de verhouding meer dan een vierde hoger liggen dan het nationaal gemiddelde.

Twee vragen moeten in verband met deze merkwaardige cijfers gesteld worden. In de eerste plaats is het van belang te weten welke de oorzaken zijn van deze onwaarschijnlijke getallen. Ten tweede dienen we te achterhalen in welke mate deze oorzaken ook spelen voor de andere tertiaire bedrijfstakken. Dit vormt immers de basis voor het al dan niet als bruikbaar beoordelen van de in de I.T. 10 opgenomen handelstelling.

Gent, 1968, blz. I/119 en M. RIGAUX en P.E. TROUSSE, *Les crimes et les délits du code pénal*, Brussel-Parijs, 1968, vol. 5, 2de deel, blz. 267-394.

¹⁹³ Cfr. *IT 10, VIII*, blz. 438-447.

Bij het antwoord op de eerste vraag moeten m.i. twee elementen benadrukt worden. Enerzijds is er het probleem van de dubbeltellingen, anderzijds dat van de hulparbeid. Wat de dubbeltellingen betreft, vindt men in de telling twee categorieën, nl. „exploitants cumulant leur exploitation commerciale et l'exercice d'une profession industrielle déjà compris dans le recensement industriel”¹⁹⁴ en de vergelijkbare groep werknemers¹⁹⁵. Voor de „Industrie hôtelière” scoren beide groepen resp. 25.600 en 40.684 eenheden. Indien men deze aftrekt van het hoger genoemde bruto-totaal, dat bijna 290.000 bedroeg, wordt als nieuw (netto) cijfer ca. 222.000 bekomen. Dit is een vermindering met ongeveer 22%. In verband met de enkele alinea's vroeger beschreven verhoudingen betekent dit eigenlijk nauwelijks een verbetering. De waarschijnlijkheid dat 1 op 32 inwoners een inkomen haalde uit de sector lijkt niet zo veel hoger dan de oorspronkelijke 1 per 26 verhouding.

Het aspect hulparbeid is dan ook heel wat belangrijker dan de, overigens wel corrigeerbare, dubbeltelling. Voor de zgn. hotelsector neemt die bijna 126.000 van de ca. 222.000 (netto-) arbeidsplaatsen voor haar rekening. Dit is niet minder dan 56,7%. Nu is juist deze familiale hulparbeid zo vaag omschreven dat aan het min of meer permanent karakter van deze produktieve prestaties biezonder sterk getwijfeld moet worden. Het cijfer spreekt ten andere duidelijke taal: er zouden meer helpers dan exploitanten zijn. Dit kan niets anders betekenen dan dat in een zeer groot aantal gevallen ook de meest occasionele hulparbeiders in het tellingscijfer zijn opgenomen. Er gebeurt bijgevolg een flinke overschatting en de vergelijkbaarheid met de industriële werkgelegenheid — waar de betekenis van de helpers ten andere volkomen verschillend is van deze in de handel en de diensten — gaat geheel verloren.

Het probleem is nu dat een dergelijke overschatting van de hulparbeid niet alleen voorkomt bij de hotelsector, maar typerend is voor de hele handelstelling. Bovendien is een correctie hier vrij moeilijk. Dit betekent, globaal beschouwd, dat het gebruik maken van deze telling nauwelijks verantwoord kan worden. Om die reden hebben we min of meer zoals voor de vroegere tellingsjaren, een beroep gedaan op de volkstelling.

¹⁹⁴ *Ibid.*, blz. 440.

¹⁹⁵ *Ibid.*, blz. 441.

Tabel 2-22 Tertiaire werkgelegenheid in 1910

<i>Provincie</i>	<i>Tertiaire hoofdberoepen volgens V.T.</i>		<i>Herleid cijfer</i>
	<i>Absoluut</i>	<i>In %</i>	
Antwerpen	159.787	16,3	127.900
Brabant	254.128	26,0	203.500
West-Vlaanderen	95.124	9,7	76.200
Oost-Vlaanderen	122.898	12,6	98.400
Henegouwen	137.686	14,1	110.200
Luik	113.864	11,6	91.200
Limburg	24.708	2,5	19.800
Luxemburg	24.424	2,5	19.600
Namen	45.783	4,7	36.700
Totaal	978.402	100	783.400 ^a

^a Exclusief afrondingsfout + 100.

Bron: berekend op basis van *VT 10, V, passim.*

Daarbij is opnieuw gebruik gemaakt van de verhouding tussen industriële en tertiaire beroepen in de volkstelling, waarna deze ratio werd toegepast op de industriële werkgelegenheid bekomen uit de I.T. Een voordeel t.a.v. voorgaande tellingen is wel dat voor 1910 de hoofdberoepen afzonderlijk bij de V.T.-berekeningen betrokken kunnen worden. Op die manier is dan vermeden dat eventuele dubbeltellingen enig effect op de resultaten hebben. Wat de huisarbeid betreft, ontstaat een, weliswaar marginaal, probleem. Het census-resultaat vertoont immers, tegen de logica van het industrialisatie- en verstedelijkingsproces in, een lichte toeneming. Op basis van de gehanteerde tellingsmethode mag echter verwacht worden dat deze tenminste voor een deel op overschatting berust. Omwille van de geringe omvang van het accres enerzijds en de reductiecoëfficiënt anderzijds maakt het echter nauwelijks verschil uit of het totaal van 1896 dan wel dat van 1910 wordt gehanteerd. Bijgevolg is bij de herrekening van het tertiair totaal op basis van de interne V.T.-verhouding en de I.T.-score toch gebruik gemaakt van de resultaten uit 1910. Op die wijze herleiden we het ongecorrigeerde V.T.-totaal van 978.400 tot 783.400 (zie tabel 2-22). Zoals voor 1846 en 1896 wordt dit nationaal totaal over de provincies verdeeld volgens de V.T.-totalen. Dit resulteert voor sommige provincies in een lichte daling van de tertiaire werkgelegenheid. Men kan zich de vraag stellen in welke mate deze negatieve groei statistische dan wel reële oorzaken heeft. Een antwoord hierop is niet eenvoudig. Enerzijds kan het onder-

scheid van hoofd- en nevenactiviteiten in 1910, dat ontbrak in 1896, een rol spelen. Anderzijds is het ongetwijfeld ook zo dat de sterke aangroei van de industriële werkgelegenheid een intersectoriële arbeidsmobiliteit in de hand werkte. De verdoken werkloosheid en in het algemeen de weinig lucratieve arbeidsvormen zowel in de primaire als in de tertiaire sector werden daardoor grotendeels opgeheven. Het vergemakkelijken van de ruimtelijke mobiliteit, o.m. door de bijkomende faciliteiten van het spoorvervoer¹⁹⁶, werkten dit nog meer in de hand. Er is dus alle reden om het zwaartepunt bij het verklaren van de dalende tertiaire werkgelegenheid in bepaalde provincies te leggen op de reële evolutie en niet op de statistische argumenten.

2.5 Een nabeschuiving over de bruikbaarheid van de gecorrigeerde informatie

In de voorgaande subsectie werden de verschillende vectoren van de tewerkstellingsmatrix geconstrueerd. Tabellen 2-23, 2-24 en 2-25 vormen de samenvatting van die resultaten. De vraag die we ons nu moeten stellen is in welke mate deze gegevens bruikbaar zijn. Deze vraag is des te pregnanter daar we voor de landbouw over alternatieve vectoren beschikken en bij de industrie de huisnijverheid hebben wegelaten.

Indien we een compleet beeld wensen te verkrijgen van de Belgische economie in de drie geselecteerde tellingsjaren is de vraag of de weglating van de huisarbeid een fundamentele vertekening inhoudt cruciaal. Laten we voor de beantwoording van deze vraag uitgaan van de volgende werkhypothesen, die de maximumgrenzen van de vertekening traceren:

- de arbeidsproductiviteit van de huisarbeid t.o.v. deze in ambacht en industrie bedraagt 0,75 in 1846, daalt tot 0,5 in 1896 en is slechts 0,4 in 1910; op die manier wordt rekening gehouden met de technische vooruitgang enerzijds en het toenemend aandeel van de fabrieken anderzijds;

¹⁹⁶ Dit blijkt o.m. uit de arbeidsabonnementen waarvoor na 1896 verschillende nieuwe mogelijkheden werden gecreëerd. Het aantal biljetten en reizen kende dan ook in tien jaar tijd meer dan een verdrievoudiging; cfr. E. MAHAÏM, *Les abonnements d'ouvriers sur les lignes de chemins de fer Belges et leur effets sociaux*, Brussel-Leipzig, 1910, blz. 41-49.

Tabel 2-23 Samengevatte werkgelegenheidsmatrix 1846

<i>Provincie</i>	<i>Primaire sector</i>		<i>Industrie</i>	<i>Tertiaire sector</i>	<i>Totaal</i>	
	<i>(a)</i>	<i>(b)</i>			<i>(a)</i>	<i>(b)</i>
Antwerpen	71.844	51.144	37.123	23.000	131.967	111.267
Brabant	131.013	139.053	53.290	32.100	216.403	224.443
West-Vlaanderen	113.861	109.261	71.291	23.900	209.052	204.452
Oost-Vlaanderen	144.427	115.027	70.573	35.100	250.100	220.700
Henegouwen	118.206	169.076	101.756	29.900	249.862	300.732
Luik	55.501	84.161	66.671	19.700	141.872	170.532
Limburg	47.173	35.363	13.030	6.100	66.303	54.493
Luxemburg	45.781	17.911	11.260	6.100	63.141	35.271
Namen	50.937	57.837	21.867	9.800	82.604	89.504
Totaal (c)	778.743	778.833	446.861	185.700	1.411.304	1.411.394

(a) Verdeling van de produktieve werkgelegenheid in de landbouw volgens het L.T.-aandeel.

(b) Verdeling volgens de geëxploiteerde oppervlakte en de grondprijs.

(c) De verschillen tussen de (a)- en (b)-totalen berusten op afrondingen.

Tabel 2-24 Samengevatte werkgelegenheidsmatrix 1896

<i>Provincie</i>	<i>Primaire sector</i>		<i>Industrie</i>	<i>Tertiaire sector</i>	<i>Totaal</i>	
	<i>(a)</i>	<i>(b)</i>			<i>(a)</i>	<i>(b)</i>
Antwerpen	76.669	56.969	82.928	98.800	258.397	238.697
Brabant	127.396	118.016	159.354	168.400	455.150	445.770
West-Vlaanderen	119.244	131.134	62.806	87.300	269.350	281.240
Oost-Vlaanderen	148.115	117.545	126.587	106.500	381.202	350.632
Henegouwen	89.735	122.145	253.837	116.800	460.372	494.782
Luik	54.465	87.955	166.916	88.700	310.081	345.571
Limburg	52.691	41.931	15.958	24.800	93.449	82.689
Luxemburg	53.938	35.768	17.506	22.600	94.044	75.874
Namen	50.697	61.487	51.373	40.700	142.770	153.560
Totaal	772.950	772.950	937.265	754.600	2.464.815	2.464.815

(a) Verdeling van de produktieve werkgelegenheid in de landbouw volgens het L.T.-aandeel.

(b) Verdeling volgens de geëxploiteerde oppervlakte en de grondprijs.

— de arbeidstijdverhouding tussen de huisarbeid en de ambachtelijke en fabrieksarbeid is 0,5.

Omdat we de huisarbeid in 1846 niet kennen stellen we als derde werkhypothese voorop dat het absoluut niveau toen even groot was en gelijk verdeeld als in 1896. Omdat de (ambachtelijke en) fabrieksarbeid in die periode meer dan verdubbelde (vgl. tabellen 2-7 en 2-8) impliceert dit dat de relatieve betekenis van het aantal bij de huisarbeid betrokkenen in 1846 ruim twee keer zo hoog was als in 1896.

We moeten toegeven dat deze werkhypothese weinig verfijnd zijn. Zolang echter het gedetailleerd onderzoek op basis van kritische bronnenvergelijking zoals gesuggereerd door E. Gubin, niet toelaat een ruimtelijk en sectorieel representatieve steekproef samen te stellen, moeten we ons echter van dergelijke ruwe benaderingen bedienen. Maar hierbij moet dan wel onmiddellijk aangetekend worden dat de hier gehanteerde methode slechts gebruikt wordt om de relevantie van de werkgelegenheid in ambacht en industrie t.a.v. de totale werkgelegenheid te toetsen. Bovendien zijn de wegingscoëfficiënten zo gekozen dat zij verwijzen naar een maximale betekenis van de huisnijverheid¹⁹⁷. De cijfers zullen dus in werkelijkheid vermoedelijk een stuk lager zijn dan volgens deze hypothesen het geval is.

Bekijken we dan eerst hoe het aantal arbeidsplaatsen zou evolueren in equivalentie met de andere industriële bedrijfstakken. De totale produktieve werkgelegenheid in de huisarbeid zou dan als volgt verlopen:

49.600 arbeidsplaatsen in 1846

33.100 arbeidsplaatsen in 1896

32.300 arbeidsplaatsen in 1910

Dit betekent dat de verhouding tot de overige industriële werkgelegenheid in 1846 niet meer dan 11% zou bedragen hebben, in 1896 gedaald was tot minder dan 4% om in 1910 nog maar 2,7% van de produktieve, industriële arbeidsplaatsen te bedragen. Ten opzichte van het geheel van de economie is de positie van de thuisarbeid uiteraard nog marginaler, gezien de omvang van de landbouw in 1846 en de groei van de tertiaire sector tegen het einde van de negentiende eeuw.

¹⁹⁷ Dit betekent niet dat geen alternatieven bedacht kunnen worden, zoals blijkt uit *Regional differences in the Belgian labour market*, Antwerpen, 1983 (SESO-rapport 83/144).

Tabel 2-25 Samengevatte werkgelegenheidsmatrix 1910

<i>Provincie</i>	<i>Primaire sector</i>		<i>Industrie</i>	<i>Tertiaire sector</i>	<i>Totaal</i>	
	<i>(a)</i>	<i>(b)</i>			<i>(a)</i>	<i>(b)</i>
Antwerpen	52.860	57.528	119.949	127.900	300.709	305.377
Brabant	86.945	93.208	210.104	203.500	500.549	506.812
West-Vlaanderen	94.860	99.025	97.171	76.200	268.231	272.396
Oost-Vlaanderen	111.744	117.891	171.138	98.400	381.222	387.429
Henegouwen	64.989	67.591	283.391	110.200	458.580	461.182
Luik	38.310	40.082	199.313	91.200	328.823	330.595
Limburg	39.417	41.739	21.380	19.800	80.597	82.919
Luxemburg	32.471	34.479	18.440	19.600	70.511	72.519
Namen	29.265	30.887	57.438	36.700	123.403	125.025
Totaal	550.861	582.430	1.178.324	783.500	2.512.685	2.544.254

(a) De wegingscoëfficiënten in de agrarische sector bedragen 0,25 voor niet permanente exploitanten en 0,1 voor familiale helpers.

(b) De overeenkomstige coëfficiënten bedragen resp. 0,5 en 0,2.

Ken men gerust stellen dat de thuisarbeid in haar geheel zelfs voor 1846 geen indrukwekkende vertekening inhoudt, dan is dit niet langer het geval wanneer alle aspecten van de regionaal-sectoriële verdeling bij de beoordeling betrokken worden. Met name de branches textiel, kleding en schoeisel in de beide Vlaanderen geven aanleiding tot zorg om de betrouwbaarheid. Indien we dezelfde werkhypothesen vooropstellen dan bekomen we voor deze bedrijfstakken de resultaten van tabel 2-26¹⁹⁸. Hieruit blijkt dat:

- (i) de foutenmarge in de kledingsbranche veel kleiner is dan voor de textielsector;
- (ii) de fout in 1896 veel kleiner is dan in 1846, behalve voor de Westvlaamse textielbedrijvigheid;
- (iii) de fout in Oost-Vlaanderen wat groter is dan in West-Vlaanderen in 1846, terwijl zich in 1896 het omgekeerde voordoet.

Men kan hieruit besluiten dat vooral voor de studie van de plaats van de textielsector in de Vlaamse economie het ontbreken van gegevens over de thuisarbeid een ernstige leemte vormt. Dit betekent dat op basis van het in deze bijdrage voorgestelde cijfermateriaal slechts zeer moeizaam tot conclusies kan gekomen worden over de substitutie tussen de fabrieks- en de thuisarbeid in deze sector, al moet het benadrukt worden dat de werkelijke fout wellicht heel wat geringer is dan de maximalistische percentages in tabel 2-26 laten uitschijnen, en dat de fout voor de andere cellen in de industriële deelmatrix klein, verwaarloosbaar of zelfs onbestaande is.

Het is niet mogelijk binnen de context van dit werk dieper op de problemen van de lacune i.v.m. de thuisarbeid in te gaan. Elk gebruik, elk wetenschappelijk onderzoek gericht op een economische interpretatie van bepaalde deelaspecten zal immers gebaseerd zijn op een specifieke methodologie die op zijn beurt de fouten kan vergroten, verkleinen of zelfs uitschakelen¹⁹⁹.

Men dient er zich van bewust te zijn dat de potentiële fout zich niet beperkt tot de thuisarbeid in de Vlaamse textielsector. Ook de primaire en de tertiaire sector roepen zekere problemen op.

¹⁹⁸ Omwille van de geringe omvang van de foutenmarge gaan we niet in op de cijfers over 1910.

¹⁹⁹ Voorbeelden van foutreducerende methodes zijn opgenomen in mijn proefschrift deel I, blz. 75-80 en deel II, blz. 30-32 en blz. 135-136; vgl. mijn artikel „Omtrent de invloed ...”, (1980) *o.c.*, blz. 447-457.

Tabel 2-26 De thuisarbeid in de branches „textiel” en „kleding” in de beide Vlaanderen

		<i>West-Vlaanderen</i>		<i>Oost-Vlaanderen</i>	
		<i>Gereduceerd totaal</i>	<i>In %^a</i>	<i>Gereduceerd totaal</i>	<i>in %^a</i>
		<i>Absoluut</i>		<i>Absoluut</i>	
Textiel	{ 1846	14.600	45,2	11.900	48,4
	{ 1896	9.700	92,3	8.000	17,6
Kleding en schoeisel	{ 1846	1.800	12,9	2.200	14,3
	{ 1896	1.200	8,7	1.400	7,3

^a In pct. van het regionaal branchetotaal der fabrieks- en ambachtelijke arbeidskrachten.

Tabel 2-27 Verschillen tussen de resultaten over de werkgelegenheid in de primaire sector bij alternatieve verdelingshypothese in %

	<i>Primaire sector</i>			<i>Totaal</i>		
	<i>1846</i>	<i>1896</i>	<i>1910</i>	<i>1846</i>	<i>1896</i>	<i>1910</i>
Antwerpen	28,8	25,7	8,8	15,7	7,6	1,6
Brabant	6,1	7,4	7,2	3,7	2,1	1,3
West-Vlaanderen	4,0	10,0	4,4	2,2	4,4	1,6
Oost-Vlaanderen	20,4	20,6	5,5	11,8	8,0	1,6
Henegouwen	43,0	36,1	4,0	20,8	7,0	0,6
Luik	51,6	61,5	4,6	20,2	10,8	0,5
Limburg	25,0	20,4	5,9	17,8	11,5	2,9
Luxemburg	60,8	33,7	6,2	44,1	19,3	2,8
Namen	13,5	21,3	5,5	8,4	7,6	1,3

Bron: berekend aan de hand van tabellen 2-23, 2-24 en 2-25; de percentages drukken de afwijking uit van kolom (b) t.o.v. (a).

Om de betrouwbaarheidsmarges van de provinciale landbouw-cijfers na te kunnen gaan zijn in tabel 2-27 de afwijkende resultaten bij de alternatieve hypothesen tegenover mekaar gesteld. Zoals men zich herinnert, gaat het in 1846 en 1896 om aandelen volgens de landbouwteiling enerzijds en volgens het geëxploiteerde oppervlak en de grondwaarde anderzijds. Vooral in 1846 blijkt de invloed van de hypothesen zeer groot te zijn. Het rekenkundig gemiddelde van de afwijking binnen de sector bedraagt dan weliswaar slechts 28%, doch het neemt in bepaalde gevallen toe tot meer dan 50 en zelfs 60%. Een analoog gemiddelde bereikt op het einde van de negentiende eeuw nog 26%, doch het maximum overtreft opnieuw de 60%. Indien het

effect van de alternatieven op de totale provinciale werkgelegenheid bestudeerd wordt, komen deze afwijkingen vrij sterk gereduceerd naar voor. De gemiddelden dalen tot resp. 16 en 9% terwijl de corresponderende maxima afnemen tot resp. 44 en 19%. Men mag zich overigens niet blind staren op deze gemiddelden. Steeds is voor meer dan de helft van de provincies de waargenomen afwijking kleiner dan het gemiddelde. De betrouwbaarheidsmarge lijkt bijgevolg aanvaardbaar en veelal zelfs onverwacht groot, althans indien men rekening houdt met de relatieve kwaliteit van het oorspronkelijk materiaal. Wat de herschatting in 1910 betreft, blijkt dat de verdubbeling van de wegingscoëfficiënten voor bijberoepen en hulparbeid aanleiding geeft tot een toeneming van de primaire werkgelegenheid met 5,7% en van het totaal met 1,3%. De corresponderende maxima bedragen resp. 8,8 en 2,9%. Hier blijkt de afwijkingsmarge dus wel bijzonder klein te zijn. In feite is het dus slechts voor de data over 1895 en vooral 1846 dat bij de keuze voor één van beide verdelingshypotesen een functionele en verantwoorde keuze van beslissende betekenis kan zijn. Van minstens even groot belang blijven echter de foutvergroten- of -verkleinende eigenschappen van de toe te passen methodes.

Bij de tertiaire sector ligt het probleem helemaal anders. De beroepstellingen bleken weinig geschikt te zijn en zelfs de onderdelen van de I.T. en later van de handels- en nijverheidsstelling, die qua object bruikbaar hoorden te zijn, dienden bij nader toezien verworpen te worden. De in sectie 2.4 doorgevoerde herschattingen op basis van een combinatie der V.T.- en I.T.-gegevens blijven bijgevolg, hoe zorgvuldig ze ook uitgevoerd zijn, onzeker. Controlemateriaal, zelfs indirect, is nauwelijks aanwezig. Het is dan ook duidelijk dat het gebruik van deze data vooral geëigend is wanneer de positie van de sector binnen de gehele economie wordt bestudeerd, en veel minder wanneer de tertiaire sector op zich geanalyseerd zou worden.

3 SYNTHESE

Het is de bedoeling in deze sectie de belangrijkste conclusies en evaluaties uit de analyse van secties 1 en 2 in enkele tabellen samen te brengen. Aldus kunnen op enkele bladzijden de hoofdlijnen van het bronkritisch onderzoek gebundeld worden, wat hopelijk leidt tot een grotere overzichtelijkheid ervan.

Er wordt uitgegaan van de functionaliteit van het bronnenmateriaal als meest fundamenteel aspect. Dit houdt in dat alleen de tellingen waarvan gebruik is gemaakt bij het opstellen van de datamatrices bij deze synthese betrokken worden. Het betekent ook dat de weerhouden tellingen beoordeeld worden in functie van de bij dit onderzoek gestelde doelen. Een negatief oordeel i.v.m. een bepaald criterium, bv. de gehanteerde definitie, impliceert dus niet automatisch dat deze ook op zich afgewezen moet worden doch wel dat deze slecht aangepast is aan de in het eerste hoofdstuk geformuleerde opzet.

Er is bij deze synthese afgezien van het beoordelen der subsectoriële classificatie. Deze wijkt immers steeds af van én het theoretisch én het pragmatisch ideaal, zodat groepering en herclassificatie steeds noodzakelijk is. Wel wordt rekening gehouden met het al dan niet afwezig zijn van bedrijfstakken, m.a.w. met de graad van volledigheid van de classificatie. Deze volledigheid kan ook van belang zijn voor de persoonscategorieën, zoals de werkgevers, helpers, dagloners, leerlingen e.d. Vanzelfsprekend geschiedt de beoordeling hiervan, zoals voor de andere criteria waar dat noodzakelijk zou zijn, op het vlak van de regionale informatie. Dit geldt bv. voor de slordigheden die in de I.T. 10 i.v.m. de helpers werden begaan (cfr. 1.2.5.4).

Tabel 2-28 Synthese bronnenkritiek i.v.m. industrie

<i>Criterion</i>	<i>1846</i>	<i>1896</i>	<i>1910</i>
Telling Definitie	I.T. 0	I.T. +	I.T. +
Aanpassing	onmogelijk	n.v.t.	n.v.t.
Subbranches volledig	0	0	+
Aanpassing	uitsluiten kantleerlingen insluiten naaisters e.d.	onmogelijk	n.v.t.
Arbeidstypes volledig	+	+	0
Aanpassing	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
Controle	-	+	+

Tabel 2-29 Synthese bronnenkritiek i.v.m. primaire sector

<i>Criterion</i>	<i>1846</i>	<i>1895</i>	<i>1910</i>
Telling Definitie	L.T. -	L.T. -	V.T. 0
Aanpassing	herrekening via oppervlaktecriterium		weging
Subbranches volledig	0	0	0
Aanpassing	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
Arbeidstypes volledig	+	-	+
Aanpassing	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
Controle	-	0	+

Tabel 2-30 Synthese bronnenkritiek i.v.m. tertiaire sector¹

<i>Criterion</i>	<i>1846</i>	<i>1896</i>	<i>1910</i>
Telling Definitie	V.T. -	V.T. -	V.T. -
Aanpassing	herrekening via verhouding industriële t.a.v. tertiaire werkgelegenheid		
Subbranches volledig	0	+	+
Aanpassing	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
Arbeidstypes volledig	0	+	+
Aanpassing	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
Controle	-	+	+

¹ Voor de onderdelen overgenomen uit de I.T., met name in 1896, wordt verwezen naar tabel 2-28.

Naast de reeds genoemde kenmerken speelt ook de mate waarin de tellingsoperaties gecontroleerd werden een essentiële rol. In tegenstelling tot de andere criteria is hierbij echter geen aanpassing of correctie mogelijk. Deze zijn voor de definities, de subsectoriële en de arbeids-type klassen wel van grote betekenis. Daarom is in de bijgaande synthese-tabellen 2-28, 2-29 en 2-30 ruimte gelaten om bij

een negatieve of middelmatige evaluatie de mogelijkheid van een correctie en het type ervan aan te duiden. De daarbij gehanteerde graduele beoordeling der criteria dient als volgt geïnterpreteerd te worden:

- + grote of zelfs volkomen overeenkomst met de gestelde doelen;
- 0 geringe overeenkomst met voornoemde doelen, de afwijking blijft echter binnen aanvaardbare en/of corrigeerbare grenzen;
- principieel onverenigbaar met de gestelde doelen.

Wat de industrietellingen betreft, blijkt uit tabel 2-28 dat de kwaliteit eerder in stijgende lijn gaat. Dat impliceert eigenlijk al dat ze kwalitatief niet helemaal vergelijkbaar zijn. Deze ongelijkheid volgt enerzijds uit een te vage definitie van de betrokken arbeid in 1846, die mogelijks leidde tot een zekere minimaliseringstendens, en anderzijds uit de onvolledigheid van de subbranches, die echter zowel in 1846 als in 1896 grotendeels corrigeerbaar is. Merkwaardig is daarbij wel dat in 1846 ook groepen te veel zijn opgenomen. Een lacune vormt het ontbreken van elk ernstig gegeven over de huisnijverheid vóór 1896. Dit kan echter slechts tot echte interpretatiemoeilijkheden aanleiding geven in de textielbranche van West- en Oost-Vlaanderen. Overigens kan de huisarbeid in de overgrote meerderheid van de gevallen beschouwd worden als een complementair beroep met een lage produktiviteit. In de optiek van de in het eerste hoofdstuk geciteerde economische definities van de arbeid en gezien de onmogelijkheid van een ernstige aanvulling werd in sectie twee besloten de huisarbeid uit de werkgelegenheidsmatrices te sluiten.

Er moet ook gewezen worden op de slordigheden die in 1910 t.a.v. de helpers begaan zijn. Daar dit samen gaat met hét zwakke punt in de controle van de tellingswerkzaamheden, hebben we voor beide punten een middelmatige beoordeling moeten geven. Omdat er verder geen echt zwakke deelaspecten aan de I.T. 10 verbonden zijn, menen we ze als evenwaardig aan de telling van 1896 te mogen beschouwen.

Men kan moeilijk stellen dat de kwaliteit van de negentiende eeuwse landbouwtellingen een stijgende lijn vertoont. De voor de landbouwbedrijvigheid toch essentiële dagloners werden in 1895 niet bij de telling betrokken en in 1910 werd zelfs het hele luik over de werkgelegenheid geschrapt. De verdere gebreken i.v.m. de definities maken een fundamentele correctie nodig. Daarbij is voor 1846 en

1895 uitgegaan van de geëxploiteerde oppervlakte en de hypothese dat de fouten homogeen verdeeld waren over de provincies. Voor 1910 moest zelfs gebruik gemaakt worden van de volkstelling. Waar de landbouw als nevenberoep werd uitgeoefend en voor de helpers is via wegingscoëfficiënten een herleiding tot voltijdse arbeidsplaatsen gebeurd. Omwille van de volledigheid is het nodig de landbouwgegevens aan te vullen met de visserijbedrijvigheid. Voor 1846 en 1896 is hiervoor een beroep gedaan op de volkstellingen. Daar de nijverheidstelling van 1910 ook deze branche omvat, zijn de aldaar gepubliceerde gegevens in de vector opgenomen.

Het gebruik maken van de volkstellingen, zowel bij de primaire als bij de tertiaire sector, heeft als onverzoenbaarheden met ons opzet (i) het groeperen van de arbeidskrachten volgens woonprovincie i.p.v. werkprovincie en (ii) het klasseren volgens beroepen i.p.v. bedrijfstakken. Daarbij komt nog dat in 1896 geen V.T. plaats greep, zodat interpolatie tussen de tellingen van 1890 en 1900 noodzakelijk is. Als bijkomende problemen zijn er nog het ontbreken van een voldoende onderscheid tussen hoofd- en nevenactiviteiten in 1846 en 1890/1900 en het opnemen van zeer onduidelijk omschreven beroepen en ook van werklozen, vooral in 1846. Door gebrek aan alternatieve statistieken is het voor de tertiaire sector onmogelijk om tot zeer betrouwbare correcties over te gaan. Ook daarom wordt de als homogeen beschouwde tertiaire sector herrekend op basis van de verhouding der tertiaire vs. industriële beroepen gerelateerd aan de gegevens van de I.T. Vanzelfsprekend resulteert dit niet in een uiterst exact cijfer, wel echter in een meer realistische benadering dan het ongecorrigeerde V.T.-cijfer.

Het zal duidelijk zijn dat de in dit hoofdstuk gerapporteerde resultaten uiteindelijk geen optimale gegevens vormen en evenmin verder onderzoek²⁰⁰ overbodig maken. We menen nochtans dat het voorgestelde materiaal veruit de basisstatistieken in kwaliteit overtreft en mits een goedgekozen methodologie aanleiding kan geven tot vruchtbaar onderzoek en vernieuwende conclusies, vooral in verband met de industriële ontwikkeling.

²⁰⁰ Dergelijk onderzoek kan complementaire informatie opleveren en tegelijk een bevestiging vormen van de hier gehanteerde hypothesen, zoals blijkt uit R. GOBYN, „Onderzoek naar de beroepskeuze van de bevolking van een Vlaamse plattelandstad tussen 1862 en 1914: Tielt. Nieuwe evaluatie en benadering van bronnen”, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1980, nr. 3, blz. 339-387.

DE PERIODE DER BEIDE WERELDOORLOGEN

Wanneer men de geschiedenis beschouwt als een reeks van gebeurtenissen, heeft men ongetwijfeld schitterend materiaal aan de periode van 1910 tot 1947. Indien men echter een meer systematische economische geschiedenis op het oog heeft, waarin structuren en wetmatigheden op langere termijn centraal staan, dan wordt het een stuk moeilijker. De wereldoorlogen en de crisis van de jaren dertig worden dan hinderlijke stoornissen en wellicht zelfs breukvlakken in het ontwikkelingspatroon. De politieke, militaire en financiële onstuimigheid van deze periode heeft overigens gezorgd voor een zekere schaarste aan degelijk bronnenmateriaal.

De studie van deze bronnen verloopt op dezelfde wijze als in het tweede hoofdstuk. Een meer beknopte behandeling is echter dikwijls mogelijk. Er bestaan immers een groot aantal analogieën t.o.v. de voorgaande tellingen. De technische details van de overeenstemmende karakteristieken worden hier uiteraard niet meer herhaald.

1. FUNCTIONELE KRITIEK

1.1 De volkstellingen

Net als voor de negentiende eeuw, zijn ook voor deze periode de V.T. niet bruikbaar als basisinformatie. Niet zozeer de kwaliteit maar wel de aard van deze tellingen is hiervan de oorzaak. Het onderscheid tussen beroep en bedrijfstak blijft een rol spelen. Maar vooral het feit dat de actieve bevolking naar woonplaats en niet naar plaats van tewerkstelling is geklasseerd, maakt het gebruik van de V.T. moeilijk, zometer onmogelijk te verantwoorden. Zoals voor de negentiende eeuw moeten deze tellingen dus alleen beschouwd worden als aanvullende informatie.

1.2 De handels- en nijverheidstellingen

In de beschouwde periode werden drie handels- en nijverheidstellingen gehouden, nl. deze van 31 december 1930 (H.N.T. 30), die niet gepubliceerd is, de economische en sociale telling van 27 februari 1937 (E.S.T. 37), en deze van 31 december 1947 (H.N.T. 47).

1.2.1 De handels- en nijverheidstelling van 1930

Voor de niet gepubliceerde telling van 1930 wordt in de N.I.S.-catalogus alleen verwezen naar de in het Arbeidsblad verschenen samenvattingen¹. In de diverse tellingsoverzichten, o.m. in de jongste handels- en nijverheidstelling, wordt niet naar de resultaten ervan gerefereerd². Een korte tekst in de tellingspublicatie van 1947 vormt hierop de enige uitzondering³. Hierin wordt echter slechts een summier schets van de methoden gegeven naast een overzicht van de beschikbare archieftabellen. Kritiek op en motivatie voor het niet publiceren van de telling ontbreekt volledig. De verslagen over de beraadslagingen van de Centrale Commissie voor de Statistiek bieden hiervoor geen uitkomst. Het lijkt ons bijgevolg waarschijnlijk dat de beslissing op hoger en met name op het ministeriële niveau is getroffen. Precies op dit ministeriële vlak rezen er problemen. Bij de voorbereiding van de telling ontstond nl. een bevoegdheidsbetwisting tussen het ministerie van Binnenlandse Zaken, dat traditioneel de volkstellingen organiseerde, en het ministerie van Industrie en Arbeid⁴. Hoewel laatstgenoemde instantie gebrek aan ervaren en bevoegd personeel werd aangewreven, was het toch deze die de telling

¹ „De Handels- en Nijverheidstelling op 31 December 1930. Beknopte ontleding van de uitslagen”, *Arbeidsblad*, deel I (Beroepstelling), juni 1934, deel II (Handels- en Nijverheidstelling), november 1935, resp. 55 en 171 blz. (afgekort *HNT 30, I*, resp. *HNT 30, II*).

² Cfr. *Handels- en Nijverheidstelling 1970, Deel I*, Brussel, 1976, blz. 93-104 (afgekort *HNT 70, I*).

³ *Algemene Volks-, Nijverheids- en Handelstelling op 31 december 1947, Deel I*, Brussel, 1949, blz. 40-41 (afgekort *VNH 47, I*).

⁴ *Bulletin de la Commission Centrale de Statistique, mai 1927-décembre 1936*, Brussel, blz. 300-305 en blz. 322-325.

uitvoerde. Het argument op zich lijkt ook niet zo stevig, daar de taken bij de algemene tellingen van 1910 analoog verdeeld werden, terwijl de I.T. 10 toch beslist niet de minst betrouwbare telling vormt. De in 1930 opgestelde methodologie was ten andere goeddeels gelijkaardig aan deze van de voorgaande I.T. De uitvoering daarentegen blijkt echter helemaal niet te voldoen. De cijfers van tabel 3-1 spreken in dit verband voor zich. Hoewel er uiteraard een belangrijk conceptieverschil bestaat tussen de beroeps- en de industrietelling, kunnen de verschillen in totaalcijfers niet de enorme proporties aannemen die hierin worden weerspiegeld. Een afwijking van bijna 300.000 of 18 pct. van de nijverheidsbevolking kan immers niet alleen verklaard worden door het woon-/werkplaatsverschil t.a.v. de buitenlandse arbeidsmarkten⁵. Het verschil tussen sector en beroep kan volgens de afwijking in de handelsbranches maximaal 46.000 eenheden bedragen, zodat minimaal een afwijking van een kwart miljoen blijft bestaan⁶. Welke fouten begaan zijn en in welke mate controle is uitgeoefend kan niet achterhaald worden. Noch in later gehouden tellingen, noch in de verslagen van de Centrale Commissie voor de Statistiek hebben we hierover iets aangetroffen. Ook de op het N.I.S. bewaarde archieftabellen geven hierover geen informatie⁷. Er kan bijgevolg slechts besloten worden dat de informatie van de H.N.T. 30 bijzonder weinig betrouwbaar is en dus onbruikbaar voor ons onderzoek⁸.

⁵ Volgens *HNT 30, I*, blz. 10, waren immers slechts 88.000 personen in het buitenland tewerkgesteld voor handel en industrie samen.

⁶ Rekening houdend met noot 5 wordt dit minstens ruim 160.000 in de (irrealistische) veronderstellingen dat geen enkele buitenlandse inwoner in België werkt en dat geen Belg in het buitenland arbeid verricht in de handels- en dienstensector. De minimale fout bedraagt dus 10% van het industrietotaal.

⁷ De archieftabellen geven alleen menigvuldig gecorrigeerde cijfers, waarbij de correcties echter zeer zorgvuldig over de oorspronkelijke cijfers zijn geplakt, meestal zelfs voor volledige pagina's. Noch de aard van de correctie, noch de betrokken tellingseenheid kan op die manier nagegaan worden ..., cfr. archief N.I.S., *HNT 30*, kader IA, „centralisation”, passim.

⁸ Dit is bijzonder spijtig, daar om deze reden een onderzoek naar de regionaal-sectoriële effecten van de grote crisis onmogelijk wordt. De daling van de industriële werkgelegenheid kan immers onbewust zowel met een kwart miljoen worden overdan wel onderschat.

Tabel 3-1 Resultaten van de handels- en nijverheidstelling van 1930

<i>Categorie</i>	<i>Volgens de beroepstelling^a</i>	<i>Volgens de industrietelling^b</i>	<i>Afwijking^c</i>
Exploitanten	222.535	210.465	6%
Helpers	49.980	49.513	1%
Bedienden	184.850	148.727	24%
Arbeiders	1.480.753	1.233.856	20%

^a Opgenomen in H.N.T. 30.

^b Inclusief de thuisarbeid

$$^c = \left[\frac{b}{a} - 1 \right] \times 100$$

Bronnen: *HNT 30, I*, blz. 18, en *HNT 30, II*, blz. 16-17 en blz. 94-95.

1.2.2 De economische en sociale telling van 1937

De crisis van de jaren dertig toonde aan hoe belangrijk een snelle publicatie van de tellingsresultaten wel is. Toen de samenvattingen van de I.T. 30 in druk waren (1934-35) gaf deze telling reeds een zeer vertekend beeld van de economische situatie. Ook de leemtes in de statistieken, m.n. over de produktie, traden duidelijk aan het licht. Daarom werd in 1936 besloten een nieuwe telling van de economische activiteiten te houden.

1.2.2.1 Voorbereiding

Het uitgangspunt was dat de telling snel moest worden uitgevoerd en gepubliceerd en dat de nadruk, meer dan vroeger het geval was, moest rusten op de sociale aspecten van vooral de werkgelegenheid.

Wat het eerste punt betreft, is men er niet volledig in geslaagd dit waar te maken. De aanvankelijke bedoeling de telling in december 1936 te houden, moest immers verlaten worden. Vooral de technische mogelijkheden van de drukkerijen en de administratieve vertragingen maakten dit noodzakelijk⁹. De korte termijn die aan de voorbe-

⁹ *Economische en Sociale Telling van 27 Februari 1937. Deel I*, Brussel, z.d., blz. 10 (afgekort *EST 37, I*). De tekst van de noodzakelijke wet werd slechts bij de Kamers ingediend op 5 november 1936, het bijhorend KB verscheen pas op 5 januari 1937.

reiding van de telling werd besteed, had nauwelijks weerslag op de fundamentele wijzigingen die t.a.v. voorgaande tellingen werden doorgevoerd. De belangrijkste vernieuwingen hebben betrekking op:

- het uitbreiden van de telling tot de landbouw en tot de werklozen („ongebezigten”);
- de aandacht die opnieuw aan de loonstructuren wordt besteed, voor het eerst sinds 1896;
- de specificaties van het arbeidsstelsel (arbeidsduur, ploegwerk e.d.);
- het evolutief benaderen van de arbeidsinput, waarbij dus niet een enkele momentopname werd nagestreefd, zoals bij alle voorgaande tellingen het geval was, maar een reeks van zes data werd vastgesteld, gespreid tussen 15 februari 1936 en 27 februari 1937.

1.2.2.2 Object

Uit het voorgaande blijkt duidelijk dat het tellingsobject in 1937 aanzienlijk verschilde t.a.v. dat in 1910, 1896 en 1846. Een precieze omschrijving vindt men in artikel 3 van het Koninklijk Besluit dd. 5 januari 1937, dat stelt: „De economische en sociale telling heeft ten doel statistische informatie in te winnen nopens:

- 1°) al de personen die op 27 februari 1937 de bevolking van gewoon verblijf uitmaken, hetzij zij op het tijdstip der telling al of niet aanwezig zijn in de gezinnen waartoe zij behooren;
- 2°) al de volkomen werkloze inwoners met of zonder werklozensteun;
- 3°) al de nijverheids- en handelsinrichtingen gelegen op het Belgisch grondgebied; de loonen en het arbeidsstelsel dat in deze inrichtingen wordt toegepast;
- 4°) de loonen die thans in de landbouwbedrijven worden betaald, alsmede het in deze bedrijven van kracht zijnde arbeidsstelsel;
- 5°) al de inwoners die houder zijn van een diploma van hooger onderwijs”¹⁰.

Het is duidelijk dat eerstgenoemd deelobject nauw aansluit bij de opzet van de traditionele volkstellingen. De punten 2 en 5 vormen specifieke schakels in de conceptie van de telling als sociale informatie. Dit sociaal aspect vindt men terug bij de arbeidsstelsels, en tot

¹⁰ Geciteerd in *EST 37, I*, blz. 29.

op zekere hoogte de lonen¹¹, van de punten 3 en 4, die respectievelijk aansluiten bij de I.T. 10 en de L.T. 95. De aansluiting bij de landbouwtellingen moet wel wat gerelativeerd worden. Een analogie met de L.T. 10 kan niet gevonden worden, omdat laatstgenoemde telling geen betrekking had op de werkgelegenheid, noch van exploitanten en helpers noch van bezoldigd personeel. Beide categorieën komen wél voor in de L.T. 95. De opzet van de E.S.T. 37 nu is veel beperkter. De telkaart voor landbouwbedrijven was immers slechts bedoeld voor exploitanten die „op bestendige wijze bezoldigd personeel tewerk stelden”. De telling had trouwens enkel ten doel een speciaal onderzoek te houden nopens de arbeidsvoorwaarden in het landbouwbedrijf¹². De uitvoering van deze regel houdt meteen in dat de geboden informatie onvolledig is. Voor de opstelling van de werkgelegenheidsmatrices (cfr. sectie 2) is het nut dus beperkt.

De handels- en nijverheidstelling in de stricte zin, d.i. de derde groep in het geciteerde K.B., vertoont een veel sterkere analogie met de soortgelijke telling uit 1910. De definities van de arbeidstypes, zoals arbeider, inrichtingshoofd, huisarbeider e.d. zijn praktisch identiek. Wel kan opgemerkt worden dat bij de bepaling van „helper” in sommige gevallen alleen vereist is dat hij „deel uitmaakt van het gezin van het inrichtingshoofd en dit laatste helpt in de uitoefening van zijn beroep zonder daarvoor loon te trekken”¹³. In andere omschrijvingen in dezelfde telling¹⁴ komt, zoals bij de I.T. 10 onder andere, wel het woord „gewoonlijk” voor dat het frequent en blijvend karakter van de hulp beklemtoont. Daar dit bij de industrie in 1937 niet langer het geval is, kan men vermoeden dat de term „helper” hier in een bredere zin is geïnterpreteerd, zodat de vergelijkbaarheid met vroegere tellingsresultaten wellicht onvolmaakt is¹⁵.

Zoals voor de overige arbeidstypes, bestaat ook voor de teleenheid een grote overeenkomst tussen de I.T. 10 en de E.S.T. 37. In beide gevallen wordt de inrichting, d.w.z. de enkelvoudige afdeling

¹¹ Dit beschouwen we minder specifiek voor de sociale telling, daar ze in verschillende negentiende-eeuwse industrietellingen ook werden gevraagd en bv. een zeer essentieel onderdeel vormen van de I.T. 46.

¹² *EST 37, I*, blz. 20.

¹³ *Ibid.*, blz. 61 en blz. 65.

¹⁴ *Ibid.*, blz. 48.

¹⁵ *Ibid.*, blz. 202-203.

van een bedrijfsvestiging¹⁶, gebruikt. Dit houdt in dat zo een bepaalde vestiging bestond uit verschillende nijverheidsafdelingen er ook voor elk hiervan een afzonderlijk formulier (D) moest worden ingevuld. Daarnaast diende nog een bijzonder formulier (E of evt. H) te worden ingevuld zo aan het bedrijf een handelsafdeling was verbonden¹⁷, althans indien de verhandelde produkten niet of niet uitsluitend in eigen beheer geproduceerd werden¹⁸. De afbakening van de verschillende afdelingen diende in 1937 wel op een meer arbitraire basis te geschieden dan in 1910. Bij deze laatste stond de teller immers een zeer gedetailleerde classificatie ter beschikking, die o.m. als begrenzing van de produkttypes beschouwd kon worden (cfr. hfdst. twee, sub 1.2.5.3). In 1937 werd daarentegen slechts een zeer beknopt bedrijfstakenschema in de instructies opgenomen¹⁹. Men kan zich daarbij de vraag stellen of de eenvoudige raadpleging wel opwoog tegen het verlies aan informatie...

Wat de classificatie van de industriële bedrijven, met inbegrip van visserij en transport, betreft, kan men stellen dat er een grote overeenstemming bestaat tussen de versies van 1937 en 1910. Hierbij komen m.i. slechts twee uitzonderingen van betekenis voor. De eerste houdt de uitbreiding in van de groep „dokwerkers en sjouwers”, die op die manier een groei kennen van 8.008 in 1910 tot 25.285 in 1937. Deze stijging is volkomen in strijd met de daling van zeven percent in het totaal van de transportbranche²⁰. Een tweede uitzondering wordt gevormd door het incorporeren van de door het Rijk geconcesioneerde of gecontroleerde spoorwegen, de P.T.T. en het Bestuur van het Zeewezen²¹. Deze totaliseren een werkgelegenheid van ruim 124.000 eenheden, hetzij meer dan het dubbele van de overige transportbedrijven samen. Hier moet nog aan toegevoegd worden dat het cijfermateriaal over de drie voornoemde, nieuwe bedrijfs-groepen niet via het normale tellingsmechanisme is bekomen. Door de Centrale Commissie voor de Statistiek werd een bijzondere centrale telling georganiseerd die uitsluitend hierop betrekking had.

¹⁶ Zie subsectie 1.2.5.3 van het voorgaand hoofdstuk.

¹⁷ *EST 37, I*, blz. 57-58.

¹⁸ *Ibid.*, blz. 64.

¹⁹ *Ibid.*, blz. 58.

²⁰ *Ibid.*, blz. 205.

²¹ *Ibid.*, blz. 87 en blz. 123-124.

1.2.2.3 Vraagstelling

Behoudens voor wat de bijkomende centrale telling betreft, verliep de vraagstelling in twee fazen.

Een eerste fase is opgenomen in het volkstellingsonderdeel. Deze bevat vragen over het beroep, ambt of betrekking, waarbij een strict onderscheid werd gemaakt tussen hoofd- en nevenactiviteiten (rubrieken 11 en 12 resp. 19 en 20). Bovendien werden hierin uitdrukkelijke bepalingen voorzien, zodat verwarring bij werkloze ex-actieven, huisvrouwen, leerlingen e.d. voorkomen werden²². De bijkomende vraag „zijt gij thans volkomen werkloos ...” in rubriek 14 versterkte dit nog.

Van essentiële betekenis is de vraag naar de „stand in het beroep”. Hier moest de tellingsplichtige aanduiden of hij inrichtingshoofd dan wel „bediende, werkman buitenshuis, huisarbeider of helper”²³ was. Indien hij inrichtingshoofd was, diende hij daarenboven aan te geven of hij al dan niet minstens één persoon te werk stelde. Zowel werkgever als werknemer dienden ten slotte de naam van de onderneming, de naam en het adres van de inrichting en de aard „van de industrie, den handel of het bedrijf”²⁴ dat er werd uitgeoefend, in te vullen.

Het is op basis van de antwoorden op deze vragen dat de tweede fase van de telling verliep. Aan de inrichtingshoofden werd bij het ophalen van de volkstellingsformulieren een nieuwe telkaart gegeven. Volgens het geval was dit

- een telkaart voor nijverheidsinrichtingen met bezoldigd personeel (model D),
- een telkaart voor handelsinrichtingen met bezoldigd personeel (E),

²² Deze explicatie luidde in rubriek 11 als volgt: „Het hoofdberoep, -ambt of -betrekking aanduiden, dit wil zeggen, dat welke het grootste gedeelte van den tijd beslaat; de getelde zonder beroepsbezigheid, die geschikt is tot werken en verlangt te werken, moet antwoorden met ‘geen’ en tevens tusschen haakjes het beroep vermelden, dat hij laatstelijk uitgeoefend heeft of waartoe hij zich heeft voorbereid. De andere personen, zonder beroep moeten den staat vermelden, die hun de voornaamste bestaansmiddelen verschaft (eigenaar, rentenier, gepensioneerde, enz.) of antwoorden met het woord ‘geen’ gevolgd door de melding scholier, student, enz., naar het geval”, cfr. *ibid.*, blz. 44.

²³ *Ibid.*, blz. 44.

²⁴ *Ibid.*, blz. 45.

- een telkaart voor landbouwbedrijven met bezoldigd personeel (F),
- een kaart bestemd voor alleenstaande ambachtslui (G),
- een kaart bestemd voor alleenstaande handelaars (H).

In bepaalde gevallen dienden meerdere telkaarten ingevuld te worden. Dit gebeurde met name

- (i) indien een onderneming meerdere inrichtingen van eenzelfde soort omvatte, b.v. een filiaalbedrijf of een industrie waar produkten behorende tot verschillende groepen geproduceerd werden;
- (ii) indien een onderneming een combinatie van activiteiten behorende tot minstens twee der drie hoofdsectoren omvatte.

Om de beslissing over het invullen van één of meer telkaarten van eenzelfde of een verschillende soort zo juist mogelijk te laten verlopen, werd, ter aanvulling van de informatie gegeven in het volkstellingsdeel, ook op de modellen D t/m H vragen gesteld over „de eenige of meervoudige bedrijvigheid der inrichting”²⁵. Zo luidde de vraagstelling bij nijverheidsinrichtingen met bezoldigd personeel als volgt:

- „1. Welke zijn de nijverheidsafdeelingen der inrichting (er moet een afzonderlijke telkaart worden ingevuld voor elke nijverheidsafdeeling)? 1°... 2°... 3°... 4°...
2. Op welke nijverheidsafdeeling heeft deze telkaart betrekking?
3. Drijft gij een specialen handel in andere producten dan die welke gij zelf vervaardigt of laat vervaardigen door huisarbeiders (ja of neen)? ... Zoo ja, vraag een telkaart voor handelsinrichting (mod. E) of voor alleenstaand handelaar (mod. H), naar het geval, en vul ze in ...
4. Welke zijn de categorieën van producten die door de op deze kaart vermelde afdeeling worden vervaardigd”²⁶.

Opvallend zijn hierbij de verwijzingen van vraag 3 naar de andere tellingsonderdelen — cfr. (ii) hiervoor — die een zo volledig mogelijke inventaris van de diverse activiteiten nastreven. Belangrijk is ook vraag 4, die mede in het licht van vragen 1 en 2 een eventuele verdere verdeling van de inrichtingsbedrijvigheid en daarmee gepaard een vermenigvuldiging van het aantal soortgelijke formulieren

²⁵ Voor de handels- en nijverheidsinrichtingen met bezoldigd personeel, zie *ibid.*, blz. 60 resp. blz. 67.

²⁶ *Ibid.*, blz. 60.

— cfr. (i) supra — mogelijk maakt. Globaal vereenvoudigen deze vier vragen een strictere controle van de afbakening der inrichtingen op basis van het ingevulde formulier. Een dergelijke interne controle was ook mogelijk bij de formulieren E, F en H²⁷. Op de kaarten E en H stond bovendien een vraag naar het aantal huisarbeiders. Indien hier een positief antwoord werd gegeven diende, naar het geval, een kaart D of G overhandigd te worden²⁸. Zoals blijkt uit tabel 3-2 bestond dan ook een dicht patroon van onderlinge relaties tussen de diverse tellingsonderdelen. De enige uitzondering hierop wordt gevormd door de kaart voor alleenstaande handarbeiders. Hierbij werd een combinatie van diverse ambachten blijkbaar uitgesloten geacht.

Tabel 3-2 Interne controle door onderlinge verwijzing der tellingsonderdelen in 1937

<i>Verwijzing vanuit formulier</i>	<i>Naar soortgelijke</i>	<i>Naar andere</i>
D	ja	E, H
E	ja	D, F, G
F	neen	D, E, G, H
G	neen	H
H	ja	D, F, G

Bron: *EST 37, I*, blz. 60-81.

Positiever geformuleerd, kan men stellen dat door deze visie een dubbeltelling van de ambachtshui binnen de nijverheid vermeden is. Het ontbreken van een verwijzing naar D, E en F kan wellicht verklaard worden op basis van de volkstelling. Er mag aangenomen worden dat een formulier G in de eerste plaats werd aangeboden aan zij die vermeldden geen bezoldigd personeel te hebben. Dit sloot logischerwijze de mogelijkheid uit onder toepassing van D, E of F te vallen. Hetzelfde geldt echter voor formulier H, waar toch een verwijzing naar D en F voorkomt. Deze moet echter beschouwd worden als een bijkomende controle Mogelijkheid, die vooral ingegeven was door het aanvullend karakter dat de één-mans-handelszaak dikwijls kenmerkt.

²⁷ *Ibid.*, blz. 67, 72 en 77 respectievelijk.

²⁸ *Ibid.*, blz. 80.

Uit het voorgaande kan men besluiten dat de vraagstelling in verband met identificatie en classificatie van de bedrijfsactiviteiten van hoge kwaliteit was. Hoe stond het echter met de werkgelegenheid? Voor alle formulieren geldt dat de identificatiegegevens van het telplchtige inrichtingshoofd door de teller op de formulieren werd aangebracht. Aan de juistheid kan dus nauwelijks getwijfeld worden. Op de volledigheid kan ook weinig kritiek uitgeoefend worden, omdat de voorbereidende volkstelling de basis vormde. Deze telling steunde bovendien op een inventaris, gefundeerd op de bevolkingsregisters en aangevuld door de eerste rondgang in de telkring²⁹.

Daarmee is de vraagstellingsproblematiek i.v.m. de alleenstaande handelaars en ambachtslui in feite afgesloten. Immers, de bijkomende vragen over de werkgelegenheid hadden betrekking op de helpers en de huisarbeiders. Voor de eerstgenoemden worden de moeilijkheden, en met name de mogelijke overschatting van hun produktieve prestaties, vooral gevormd door de definitie. Wel is op de telformulieren G en H het woord „gewoonlijk” gebruikt³⁰, doch dit zonder een nadere precisering van de inhoud. In verband met de huisarbeiders kunnen we, mede in het licht van beide voorgaande hoofdstukken, besluiten dat deze niet relevant zijn voor ons onderzoek.

In de formulieren D en E werd de informatie over de werkgelegenheid ingewonnen via een tabel, waarin naar geslacht moest ingevuld worden het aantal

- bedienden,
- arbeiders werkzaam binnen de inrichting,
- huisarbeiders, en
- helpers.

De eigenlijke vraag werd wat enger geformuleerd, nl. „Vermeld het aantal bedienden en werklieden van elk geslacht, die ingeschreven waren op den betaalstaat voor volgende data, alsmede het aantal helpers die tewerkgesteld waren gedurende de perioden waarop deze staat betrekking heeft”³¹. De zes aangeduide data liepen van 15

²⁹ In feite dienden de tellers hun sector woning voor woning, genummerde en ongenummerde, gezin per gezin na te gaan. De enige uitzondering hierop vormden „de gebouwen betrokken door de vreemde in België geaccrediteerde diplomatieke ambtenaren”, cfr. *ibid.*, blz. 34.

³⁰ Dit in tegenstelling tot de modellen C en D, cfr. *ibid.*, blz. 61 en blz. 68.

³¹ *Ibid.*, blz. 61 en blz. 68.

februari 1936 tot 27 februari 1937³². Men kan zich hierbij de vraag stellen of de inrichtingshoofden nog wel exact het aantal werknemers dat vóór meer dan een jaar in functie was, konden en/of wilden achterhalen. Het antwoord hierop is voor ons echter van gering belang, daar we gegevens over slechts één datum behoeven voor het construeren van de werkgelegenheidsmatrix. De meeste garanties voor betrouwbare cijfers biedt dan natuurlijk de tellingsdatum zelf, 27 februari 1937³³. Dit is overigens de enige datum waarover nadere gegevens bekend zijn i.v.m. het aantal inrichtingen.

Met betrekking tot de betrouwbaarheid van de antwoorden kan men verder veronderstellen dat het aanduiden van een directe band tussen de inrichtingsadministratie en de telling via de betaalstaten een positieve invloed uitoefende. Een andere positieve factor was de uitdrukkelijke vermelding dat geen fiscaal doel aan de telling verbonden was en dat de tellers bestraft zouden worden indien zij individuele inlichtingen publiek maakten. Bovendien konden zij die weigerden de gevraagde informatie te verstrekken zowel met financiële als met gevangenisstraffen beboet worden³⁴.

1.2.2.4 Controle

Uit de vorige subsectie kan men afleiden dat de betrouwbaarheid van de verzamelde informatie groot was. Immers, er bestond een volkstellingsbasis, aan de telplichtigen werden tamelijk precieze vragen gesteld³⁵, terwijl bovendien de plichten én de garanties, fiscale en andere, uitdrukkelijk werden bepaald. Daarenboven was een stricte interne controle van de bundel tellingsformulieren vrij eenvoud-

³² Cfr. subsectie 1.2.2.1.

³³ Op de onderlinge vergelijkbaarheid van de tellingsdata wordt verder ingegaan in subsectie 1.2.4 van dit hoofdstuk.

³⁴ De op elk formulier D, E, F, G en H aangebrachte bepaling luidde als volgt: „De economische en sociale telling staat met geen enkel fiscaal doel in verband. In geen enkel geval mogen de individuele inlichtingen ruchtbaar worden gemaakt. Er zullen strafmaatregelen worden getroffen tegen de met de medewerking aan de telling belaste ambtenaren en mandatarissen, die dit verbod mochten overtreden. De inlichtingsplichtigen zijn er toe gebonden de gevraagde inlichtingen te verstrekken op straf van een geldboete van 10 tot 25 frank en een gevangenisstraf van 1 tot 3 dagen of van slechts een dezer straffen. In geval van weigering kunnen deze inlichtingen ambtshalve worden ingewonnen door de overheid ten bezware van de overtreders”, cfr. *EST 37, I*, blz. 59, 67, 72, 76 en 77.

³⁵ De minder precieze vraag had, zoals we reeds stelden, betrekking op de helpers.

dig, door de erin opgenomen onderlinge verwijzingen en het bestaan van controlevragen op de meest noodzakelijke plaatsen (afdelingen, huisarbeiders).

Dit impliceert echter niet dat verdere controle overbodig was. De organisatie ervan door de Centrale Dienst voor de Statistiek verliep in drie fazen³⁶. Een eerste omvatte de controle van de getelde bevolking. Dit geschiedde door de volkstellingsgegevens te vergelijken met de bevolkingslijsten opgesteld door de gemeentebesturen en met het bevolkingscijfer dd. 31 december 1936 dat door de Centrale Dienst was opgemaakt. Een tweede bestond vooral uit een onderlinge controle van de diverse telformulieren. De bindingen van de reeks C t/m H t.o.v. de volkstelling en de daarbij horende inventarislijsten werden stuk voor stuk nagegaan. Een derde fase was vooral gericht op het aanvullen van eventuele leemten bij de inrichtingen met bezoldigd personeel. Volgens de tellingscommentaar konden sommigen ervan aan de telling ontsnappen „hetzij door de fout van den getelde die opzettelijk of onachtzaam het tewerkgesteld personeel niet vermeldde, hetzij wegens den aard der onderneming, waarvan de talrijke verspreide exploitatiezetels niet alleen³⁷ bereikt werden door de telling, hetzij, ten slotte, om reden van den afstand die den exploitatiezetel scheidde van de hoofdverblijfplaats van den persoon die met het dagelijks beheer belast was, en bijgevolg in aanmerking kwam om de statistische kaart betreffende dit bedrijf in te vullen”³⁸. Hoe eigenaardig vooral dit laatste ook mag overkomen, feit is dat dank zij een gedetailleerde onderlinge vergelijking van het tellingsmateriaal het aantal inrichtingen met bezoldigd personeel een toename kende van ca. 9 pct. Bij de achterhaalde bedrijven waren er die tot 3.000 personeelsleden telden ... De globale cijfers van het aantal tellingsformulieren dat moest aangevuld of verbeterd worden door de tellingsplichtingen of hun gemeentebesturen bedroeg voor de industrie 10,5 pct., voor de handel 10 pct. en voor de landbouw 12 pct. Hierin zijn ook begrepen de formulieren waar de wedden en lonen moesten bijgewerkt worden en deze waar de nijverheidsafdelingen gesplitst dienden te worden³⁹. Voor de formulieren G en H waren nauwelijks terugzendingen nodig. Het (beperkte) probleem

³⁶ *EST 37, I*, blz. 21-23.

³⁷ Vermoedelijk is dit een drukfout en moest staan: „niet allen”.

³⁸ *EST 37, I*, blz. 22.

³⁹ *Ibid.*, blz. 25.

was veeleer de dubbel telling tussen D en G resp. E en H te vermijden ⁴⁰.

Ter illustratie van de controle-intensiteit kan hier nog aan toegevoegd worden dat deze drie fazen een totaal van 33 manjaren vroeg ⁴¹.

1.2.2.5 Resultaten

Tot welke resultaten kwam men nu na deze uitvoerige controle?

Wat de nijverheid betreft, totaliseerde men 70.846 in werking zijnde inrichtingen met en 164.575 zonder bezoldigd personeel. Het gezamenlijk personeel bedroeg resp. 1.145.926 en 31.944 eenheden ⁴². Behoudens de hoger beschreven reserves t.a.v. de helpers menen we dat op grond van de aangewende methodes, met inbegrip van de controle, geen gronden bestaan om aan deze resultaten te twijfelen. Anders wordt het wanneer men de totale werkgelegenheid wil kennen. Het aantal inrichtingshoofden is immers onbekend, omdat enkel het aantal inrichtingen met voldoende detaillering werd gepubliceerd. Het laatste gegeven interpreteren als werkgelegenheid betekent onvermijdelijk dat een zeker aantal dubbel tellingen wordt opgenomen.

Dit is ook het geval in de handelstelling. Het aantal bedrijven met en zonder bezoldigd personeel bedraagt hier resp. 37.191 en 396.903. Het totaal personeel is niet hoger dan resp. 192.008 en 136.372 eenheden. Deze cijfers lijken vrij betrouwbaar ⁴³ en in elk geval heel wat beter dan deze van 1910 (cfr. sectie 2.4 van het vorige hoofdstuk). Als toetssteen kunnen we opnieuw het hotelbedrijf inclusief de caféhouderij nemen. In 1937 worden hier 98.032 inrichtingen geteld met in totaal 57.735 tewerkgestelden. Dit betekent

⁴⁰ *Ibid.*, blz. 25-26.

⁴¹ Dit cijfer betreft alleen de ambtenaren van de Centrale Dienst voor Statistiek. Bij de berekening zijn 315 arbeidsdagen gerekend voor 1 manjaar, cfr. *ibid.*, blz. 24-25.

⁴² Hierin is niet begrepen het personeel genoteerd in de Centrale Telling m.b.t. P.T.T. en openbaar vervoer.

⁴³ Hier is natuurlijk enige reserve op zijn plaats, enerzijds omwille van het hoge aandeel van de helpers in de totaalscore, anderzijds omdat het wellicht erg moeilijk is, voor een sector met nogal wat marginale bedrijfjes volledigheid te betrachten zonder over de marges van het economisch leven zelf te struikelen. Dit laatste is m.i. voldoende geïllustreerd door de ervaring met handelstelling van 1910 (cfr. supra).

ongeveer één inrichting per 85 inwoners. In vergelijking met de verhouding 1 op 48 in 1910, waar bovendien een veel engere definitie is gebruikt, houdt dit wellicht een veel realistischer benadering in⁴⁴. Dit treedt nog sterker naar voor bij de verhouding tussen de werkgelegenheid in deze sector en de bevolking. Waar deze in 1910 niet minder dan 1 per 26 zou bedragen hebben, moet dit in 1937 minder dan 1 per 53 geweest zijn⁴⁵.

1.2.2.6 Conclusie

Uit de voorgaande beschouwingen mag men afleiden dat de telling van 1937 in het algemeen beslist de nodige garanties biedt om tot nauwkeurige cijfers te komen. De enige uitzondering hierop vormt de categorie helpers, die op een andere wijze dan bij voorgaande tellingen omschreven werd. De kans bestaat dat hier een zekere overschatting is ingesloten, daar niet langer expliciet het quasi-permanent („gewoonlijk”) karakter van de hulp is vermeld. Dit is evenwel niet controleerbaar. Minder controle bestaat ook voor de speciale Centrale Telling over de Rijksspoorwegen, de P.T.T. e.d. Hierover zijn, op enkele sporadische vermeldingen na, geen nadere gegevens beschikbaar. Een derde, en wellicht moeilijkst oplosbaar probleem vormen de exploitanten. In tegenstelling tot vorige tellingen zijn immers geen aantallen inrichtingshoofden vermeld⁴⁶, doch alleen het aantal inrichtingen. Het is duidelijk dat deze gegevens niet zonder meer aan elkaar kunnen gelijkgesteld worden, zonder een mogelijks niet geheel onbelangrijke fout te riskeren.

⁴⁴ De invloed van de eerste wereldoorlog en de grote crisis kan hierbij natuurlijk ook spelen. Men kan echter ook stellen dat het verband tussen werkloosheid en drankhuisbezoek niet noodzakelijk negatief is!

⁴⁵ Hierbij is het aantal inrichtingen beschouwd als het aantal inrichtingshoofden. De geïmpliceerde overschatting houdt in dat het wel mogelijk is dat de verhouding bv. 1 per 60 zou bedragen indien alleen exploitanten met een hoofdberoep in deze branche zouden geteld worden. De gelijkschakeling van de definities uit 1910 en 1937 zou bovendien opnieuw een verlaging van de verhouding meebrengen in 1937.

⁴⁶ In 1896 was er een groepering van de bedienden met de inrichtingshoofden. De omschrijving luidde als volgt: „Personnel autre que le personnel ouvrier: exploitants, directeurs, ingénieurs, contre-mâîtres, employés” (cfr. *IT 96, I*, passim). Een scheiding tussen beide groepen kwam wel voor in 1910, toen enerzijds sprake was van „chefs d’entreprise (patrons, administrateurs-délégués, directeurs-gérants, gérants)” en anderzijds van „employés (directeurs, ingénieurs, commis, comptables, contremaîtres, surveillants, etc.)” (cfr. *IT 10, V*, passim).

1.2.3 De algemene volks-, nijverheids- en handelstelling van 1947

Een reeks van de problemen die rezen bij de telling van 1937 doen zich ook bij deze van 1947 voor. Laatstgenoemde is immers qua conceptie buitengewoon gelijkend op haar voorganger. We beperken ons bijgevolg tot het aanduiden van de meest treffende afwijkingen, probleempunten en analogieën.

1.2.3.1 Voorbereiding

Hoewel het wetsontwerp strekkende tot de Algemene Telling van 1947 slechts op 16 juli van dat jaar in de Kamer werd neergelegd⁴⁷, was er reeds in 1945 aan de voorbereiding van deze telling begonnen. Deze bestond vooral in het aanpassen van de vragen en de definities aan de gewijzigde omstandigheden. Voor wat de handel en nijverheid betreft, valt op dat de klemtoon t.o.v. 1937 verschuift naar de technische aspecten, vooral bij de produktie, ten nadele van de sociale⁴⁸. Toch kan men de wijzigingen niet zo spectaculair noemen.

De meer directe voorbereiding van de handels- en nijverheidstelling bestond opnieuw uit een volkstelling, die echter een diepgaander karakter had dan in 1937. Dit blijkt o.m. uit een meer gedetailleerde vraag over de „sociale stand”, waarbij naast de precieze functie ook een vrij gedetailleerde omschrijving van het bedrijf moest worden ingevuld⁴⁹.

1.2.3.2 Object

Het object van de V.N.H. 47 werd, wat de twee grote sectoren betreft, slechts in beperkte mate uitgebreid t.o.v. de E.S.T. 37. Het betreft de „private diensten van openbaar nut” en de „zetels van exploitaties in Kongo en het buitenland”. Ook de gedetailleerde classificatie vertoont een niet geringe gelijkenis, zij het dat zij sterk beïnvloed werd door de voorstellen in 1938 door de Volkenbond

⁴⁷ *VNH 47, I*, blz. 55.

⁴⁸ Illustratief is in dit verband de bespreking van problemen rond de thema's drijfkracht, motoren en turbines d.d. 7 april 1945, cfr. *ibid.*, blz. 74-75.

⁴⁹ Dit blijkt ook nog uit de vragen i.v.m. de nationaliteit, de talen en de gebouwen; zie *ibid.*, blz. 93-95.

geformuleerd. Het gaat in feite om weinig meer dan een grotere desaggregatie. In verband met de tewerkstelling bestaat er een fundamenteeler verschil. Dank zij het invoeren van een algemene sociale wetgeving was het nu immers eenvoudig de groepen arbeiders en bedienden te bepalen in functie hiervan⁵⁰. De definities van inrichtingshoofd, helper en huisarbeider kenden geen fundamentele wijziging. De sub 1.2.2 beschreven problemen i.v.m. de helpers blijven bijgevolg bestaan.

1.2.3.3 Vraagstelling

De vraag naar de verschillende tewerkstellingscategorieën luidde anders dan in 1937. Wel werd gevraagd naar het aantal bedienden, arbeiders en thuisarbeiders die voorkwamen op de betaalstaat die 31 december 1947 omvatte, doch naast het aantal helpers werd ook naar het aantal patroons en inrichtingshoofden geïnformeerd dat op die dag in dienst was⁵¹. Dit houdt meteen in dat de mogelijke dubbeltellingen uit 1937 (cfr. supra 1.2.2.5) hier konden uitgeschakeld worden.

De onderlinge verwijzingen van nijverheidsformulieren naar deze over de handel en vice versa werden in 1947 volkomen analoog gehouden aan elkaar. Vanuit D (nijverheid met bezoldigd personeel) dus geen verwijzing naar Dbis (nijverheid zonder bezoldigd personeel), maar wel naar E en Ebis (handel met resp. zonder bezoldigd personeel); vanuit Dbis niet naar D, maar wel van E en Ebis; vanuit E niet naar Ebis, doch naar D en Dbis, zoals ook vanuit Ebis geen verwijzing voorkomt naar E maar wel naar D en Dbis⁵².

De afbakening van de verschillende afdelingen en inrichtingen (en bijgevolg de tellingseenheid) is in 1947 volkomen analoog aan deze van 1937. Het functionele verband met de vraagstelling in de volkstelling alsmede de controlevraag voor de alleenstaande handelaars is dat evenzeer. Hetzelfde geldt voor de aanduiding van de zwijgplicht van de ambtenaren en tellers, de afwezigheid van een fiscaal doel en informatieplicht van de getelde.

⁵⁰ *Ibid.*, blz. 74 en blz. 109.

⁵¹ *Ibid.*, blz. 120. Hierbij werd nog gevraagd een onderscheid te maken tussen mannen en vrouwen en tussen Belgen en vreemdelingen.

⁵² *Ibid.*, blz. 120-122 en blz. 126-128.

1.2.3.4 Controle

- Zoals we hoger zagen, kon de controle gebaseerd zijn op
- (i) de informatie verstrekt door de individuele telformulieren (controlevraag in Ebis; vraag over produktiegamma van de inrichting in D);
  - (ii) vergelijking van de informatie tussen D, Dbis, E en Ebis onderling;
  - (iii) confrontatie van D, E, Dbis en Ebis met de volkstellingsformulieren der inrichtingshoofden, en voor D en E ook met deze der werknemers⁵³.

Volgens de tellingscommentaren zijn al deze mogelijkheden gebruikt om zo juist mogelijke cijfers te kunnen publiceren⁵⁴. Er wordt zelfs gesignaleerd dat tot in 1950 ambtenaren van het Nationaal Instituut voor de Statistiek bedrijven bezochten om er meer exacte informatie te bekomen⁵⁵. Het totaalbeeld vertoont veel gelijkenis met dat van 1937. Bedrijven ontbreken, andere gebruiken verkeerde formulieren of vergeten per afdeling een telkaart te vragen en in te vullen. Uiteraard zijn er ook talrijke gevallen waar gewoon verkeerde informatie gegeven wordt⁵⁶.

Is de controlemethode en de foutentypologie grotendeels identiek aan deze van 1937, dan vormt de verslaggeving over de controle toch wel een afwijking. Geen enkel kwantitatief gegeven is hierover in de publicaties over de handels- en nijverheidstelling opgenomen. I.v.m. de relatieve intensiteit van de opsporing en correctie van de fouten beschikken we bijgevolg niet over de nodige informatie om een gefundeerd oordeel uit te spreken. Een vergelijking met soortgelijke bewerkingen in de andere tellingen is dus uitgesloten.

1.2.3.5 Resultaten

De na controle gepubliceerde lijst vermeldt 78.930 nijverheidsinrichtingen met bezoldigd personeel. Het aantal tewerkgestelden,

⁵³ Dit kon, eenvoudigheidshalve, ook via de inventarislijsten; zie o.m. *ibid.*, blz. 129-130.

⁵⁴ Zie *VNH 47, IX*, blz. 7-8 en *VNH 47, X*, blz. 8-9.

⁵⁵ Men kan zich hierbij de vraag stellen of dat na ruim twee jaar nog zo eenvoudig was ...

⁵⁶ Cfr. *VNH 47, X*, blz. 8.

exclusief inrichtingshoofden, bedroeg er 1.356.309⁵⁷. Daarnaast werden 176.064 nijverheidsinrichtingen zonder bezoldigd personeel geteld, waar in totaal 34.496 helpers arbeid verrichtten. In de aanvullende telling over P.T.T. en vervoer werd bovendien een werkgelegenheid genoteerd van resp. 44.462 en 109.690 eenheden⁵⁸. In de handel werd een totaal van 425.072 inrichtingen geregistreerd. Zij zorgden voor 309.287 arbeidsplaatsen, exclusief deze der inrichtingshoofden⁵⁹.

Het zal duidelijk zijn dat deze cijfers moeilijk te evalueren zijn. Enerzijds bestonden wel controlemogelijkheden, en die schijnen ook gebruikt te zijn, doch anderzijds moet men hier wel erg veel op die schijn afgaan, daar er geen concrete indicaties zijn over de intensiteit ervan⁶⁰. Een vergelijking met vroegere cijfers is weinig zinvol omwille van de tussenliggende oorlog en de intensieve wederopbouw, die in 1947 reeds volop bezig was.

1.2.3.6 Conclusie

Wat de methode betreft, liggen de zwakke punten van deze telling in lijn van die der H.N.T. 37, nl. bij de helpers en de bijzondere categorieën in het vervoer. In verband met de uitvoering kleven zekere twijfels aan de intensiteit van de controle en dus ook aan de volledigheid en exactheid van het cijfermateriaal. Dit hoeft wellicht niet overdreven te worden, daar de controlemogelijkheden vrij ruim en eenvoudig waren en er bovendien expliciet aandacht aan werd besteed⁶¹. De vage tellingspublicaties bieden hierbij echter geen steun. Tenslotte kan er nog op gewezen worden dat het probleem i.v.m. het aantal inrichtingshoofden wel werd opgelost in de vraagstelling, doch dat hiervan in de publicaties weinig is terug te vinden.

⁵⁷ Exclusief de Antwerpse en Brusselse dokwerkers „aangezien deze werklieden niet afhangen van bepaalde inrichtingen”, *ibid.*, blz. 16.

⁵⁸ Over deze bijzondere telling worden weinig details verstrekt. In de subsectoriële en regionale kaders, *ibid.*, blz. 120-121 en blz. 268-271, komen zij zelfs niet voor. Op het belang ervan moet nauwelijks gewezen worden, daar ze een totale werkgelegenheid scoort van meer dan 150.000. De telling omvatte o.m. de N.M.B.S., het N.I.R., de Sabena, de R.T.T., het postbestuur enz.

⁵⁹ *VNH 47, IX*, blz. 15-17.

⁶⁰ Daar dit ook geldt voor de volkstelling van 1947, waar bovendien de speciale sfeer van de talentelling aan verbonden was, is een vergelijking überhaupt uitgesloten.

⁶¹ Misschien verklaart dit deels wel waarom de handels- en nijverheidstelling pas in 1953 gepubliceerd werd.

1.2.4 De vergelijkbaarheid van de tellingen

Een eerste subsectie gaat in op de vergelijkbaarheid van de twee tellingen die als bruikbaar mogen beschouwd worden. Daarna worden deze in een ruimer tijdsverband geplaatst.

1.2.4.1 De tellingen van 1937 en 1947

De fundamentele opzet van de E.S.T. 37 verschilt in grote mate van deze der V.N.H. 47. De eerste had vooral oog voor de sociaal-economische problemen die rond die tijd bestonden, en schonk dus veel aandacht aan werkloosheid, loonniveau, arbeidsstelsel e.d.m. Hiervan vinden we in 1947 praktisch alleen het loonniveau terug. Toch was de opzet toen breder. Dit uit zich o.m. in de gebouwen- en de talentelling, en meer nog in de eigenlijke volkstelling. Waar dit in 1937 slechts als een hulpinstrument werd beschouwd, bedoelde men in 1947 duidelijk een kwantitatieve inventaris van de problemen op te stellen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de telling van gezinnen waarvan het hoofd nog als krijgsgevangene in het buitenland was, uit de bijzondere aandacht voor vreemdelingen e.d.m. Het deel over handel en industrie was in die optiek slechts een aanvulling die voor een volledige inventaris nu eenmaal nodig was. Dit zou kunnen verklaren waarom de controleactiviteiten in 1947 juist voor handel en nijverheid mogelijkwijze minder intensief waren dan in 1937.

Behoudens het eventuele verschil in controle-intensiteit, kan ook gewezen worden op de zeer geringe uitbreiding van het tellingsobject met „private diensten van algemeen nut” en „inrichtingen die hun exploitatie hebben in Kongo of het buitenland” in 1947. Ook het classificatieschema werd uitgebreid (zie bijlage A). Een andere afwijking betreft de vraagstelling, waar voor de werkgelegenheid in 1937 geen doch in 1947 wel rekening is gehouden met de inrichtingshoofden. Er moet hier echter onmiddellijk aan toegevoegd worden dat dit qua informatie in de tellingspublicaties slechts in geringe mate naar voor komt.

Men kan dus eigenlijk besluiten dat de beide tellingen i.v.m. handel en nijverheid erg goed vergelijkbaar zijn. De gehanteerde definities, de vraagstelling, de controlemogelijkheden, ze vertonen alle een treffende gelijkenis. De vergelijkbaarheidsproblemen zijn dus grotendeels, zo niet uitsluitend detailproblemen.

1.2.4.2 De vergelijkbaarheid met de tellingen vóór W.O. I

Bij vergelijkingen van de tellingen uit 1937 en 1947⁶² wordt steeds gewezen op twee belangrijke verschillen. Het eerste heeft betrekking op de definitie van de helpers, en bij uitbreiding van de ambachten. De commentaar uit 1937 is in dit geval het duidelijkst en ook toepasbaar op de gegevens uit 1947: „In 1937 heeft men als ambachten beschouwd het bedrijf uitgeoefend door den alleenstaanden handarbeider, hetzij hij alleen werkt of met onbezoldigde leden van zijn gezin. In 1896 en 1910 wordt het beroep uitgeoefend door den arbeider, die uitsluitend leden van zijn gezin te werk stelt. Is helper, in 1937, elke onbezoldigde persoon, die gewoonlijk voor een ander lid van het gezin werkt. In 1896 en 1910 waren de helpers familieleden van het gezinshoofd, die hem gewoonlijk hielpen bij het uitoefenen van zijn beroep (...) Groote afwijkingen (tussen de gegevens) zijn evenwel niet te vrezen gezien de bepalingen, hoewel zij theoretisch verschillen, praktisch moeten overeenstemmen in de overgrote meerderheid der gevallen”⁶³. Zoals uit de sub 1.2.2 en 1.2.3 vermelde citaten blijkt, moet hier voorbehoud worden gemaakt nopens de habituele aard van de hulp. Voor het overige kan men wellicht met de conclusie akkoord gaan.

Het tweede verschil betreft de classificatieschema's. Naast de herclassificatieproblemen (cfr. hoofdstuk I en bijlage A) zijn vooral de problemen rond de inrichtingshoofden en het vervoer van belang. Zoals we o.m. in subsectie 1.2.2.6 uiteenzetten, bestaat er een verschil tussen de versie 1896/1910 waar in de telling het aantal inrichtingshoofden werd gepubliceerd en in 1937/1947, waar het aantal inrichtingen betrof. Dubbeltellingen zijn in het tweede geval niet uitgesloten. In verband met het vervoer en verkeer is er in 1937/1947 in feite een uitbreiding van het tellingsobject, die echter via een speciale telling (en met minder gedetailleerde gegevens) werd gerealiseerd. Deze kwantitatief belangrijke groep kan echter geen rol van betekenis krijgen daar we ze vroeger uit de industrie gesloten hebben (zie hoofdstuk II) en het cijfermateriaal voor de tertiaire sector toen gebaseerd was op weinig meer dan de beroepstellingen.

De verdere uitbreiding van het tellingsobject, zeker t.o.v. 1896, heeft vooral betrekking op de tertiaire sector (volledig t.o.v. 1896,

⁶² *EST 37, I*, blz. 202-203; *VNH 47, IX*, blz. 69 en *VNH 47, X*, blz. 75.

⁶³ *EST 37, I*, blz. 202-203.

persoonsverzorging t.o.v. 1910) en de afzonderlijke directiekantoren. Vergelijkbaarheid bekomen voor de vier tellingen is in dit verband weinig meer dan een utopie.

De overige verschillen tussen de beide reeksen tellingen hebben een (nog) veel minder fundamenteel karakter. Zo zijn er verschillen in de vraagstelling en de controlemogelijkheden, doch uit wat vooraf gaat kan men allicht besluiten dat veranderingen mogelijks wel vereenvoudigingen maar daarom niet gegarandeerd verbeteringen waren, zeker niet wat de resultaten betreft.

Overigens kan nog gesteld worden dat in 1896, 1910, 1937 en 1947 de tellingen een momentopname beoogden en in die zin zeker vergelijkbaar zijn. De data waren echter niet gelijk (oktober, december, februari) zodat een reeks van, overigens niet corrigeerbare seizoeninvloeden meegespeeld moeten hebben.

Het is slechts onder deze reserves dat men tot een in zekere zin voorwaardelijke vergelijkbaarheid van de vier tellingen kan besluiten⁶⁴.

1.3 De landbouwtellingen

1.3.1 De algemene landbouwtellingen

In de bestudeerde periode is slechts één algemene landbouwtelling georganiseerd, nl. op 31 december 1929. Wel was er een telling gepland voor 31 december 1925, doch deze ging niet door omwille van kredietbeperkingen. De discussies rond de voorbereiding van laatstgenoemde telling waren echter niet zonder belang. In de eerste plaats werd zeer uitdrukkelijk door de verantwoordelijke minister gepleit voor de uitsluiting van bedrijfjes van minder dan 1 ha. Deze waren immers van weinig belang, daar ze minder dan 5 percent van het getelde landbouwooppervlak beteelden, terwijl ze voor 70 percent van de tellingskosten zorgden ... Een tweede merkwaardige uitspraak komt eveneens van het Ministerie van Landbouw. Er wordt gesteld dat een enigszins gedetailleerde controle onmogelijk is, daar dit een leger controleurs zou noodzaken die velden opmeten e.d.m. De conclusie is dan: „Dit zou niet practisch zijn, geweldig veel tijd vragen en aanzienlijke uitgaven met zich meeslepen. Men moet dus

⁶⁴ Er is hier niet gesproken over de telling van 1846. Deze verschilt in niet geringe mate van de vier tellingen, zodat subsectie 1.2.6.1 van het vorige hoofdstuk hier in feite kan doorgetrokken worden.

zijn vertrouwen stellen in de aangiften der belanghebbenden (...). De uit te voeren controle in zake rechtzinnigheid der antwoorden kan slechts een overzichtelijke controle zijn”⁶⁵.

Dit gebrek aan controle komt op een wat ontstellende manier tot uitdrukking in de algemene landbouwtelling van 31 december 1929. Het Ministerie van Landbouw achtte het toen niet aangewezen een reeks inlichtingen te publiceren (meststoffen, voedingswaren e.d.) omdat het hen aan „homogeniteit” ontbrak, m.a.w. omdat ze onbetrouwbaar waren⁶⁶. De werkgelegenheid werd wel gepubliceerd. Men dient er zich echter van bewust te zijn dat deze enkel als aanvullende informatie beschouwd werd. Dit bijkomstig karakter werd o.m. geïllustreerd naar aanleiding van de vraag de landbouwtelling te organiseren samen met de volkstelling van 1930. Het antwoord hierop luidde „dat de landbouwtelling gans verschillend is van deze der bevolking; dat deze laatste betrekking heeft op personen terwijl de eerste zaken betreft”⁶⁷. De waarde van de werkgelegenheidscijfers mag dus wel eerder beperkt worden genoemd. De betekenis van deze gegevens is wat dit onderzoek betreft des te geringer daar er geen parallele nijverheidstelling gehouden werd.

1.3.2 *Andere landbouwtellingen*

Wel parallel aan een onderzoek over de nijverheid verliep het landbouwdeel van de Economische en Sociale Telling van 1937. Zoals we sub 1.2.2 vaststelden, heeft dit deel echter alleen betrekking op de uitbatingen met bezoldigd personeel. Deze maakten slechts 8 pct. uit van het totale aantal bedrijven. Wel namen ze 32 pct. van de gezamenlijke betaalde oppervlakte voor hun rekening, zodat men kan stellen dat het de belangrijkste exploitaties betrof. Toch bedroeg de werkgelegenheid, inclusief bedrijfshoofden en helpers, er niet meer dan 95.125 eenheden⁶⁸. Dit resultaat is naar alle waarschijnlijkheid mede veroorzaakt door de methodologische homogeniteit met de handels- en nijverheidstelling. De onvolledigheid noodzaakt echter het gebruik of althans het overwegen van gebruik van vollediger bronnen.

⁶⁵ Cfr. *VNH 47, I*, blz. 45, waar men ook een globale samenvatting van deze discussies aantreft.

⁶⁶ *Ibid.*, blz. 47.

⁶⁷ *Ibid.*, blz. 45.

⁶⁸ *EST 37, VIII*, blz. 8.

Men kan hierbij denken aan de jaarlijkse landbouwtellingen (veelal per 15 mei) die ook in 1937 en 1947 gehouden werden⁶⁹. Hoewel deze betrekking hebben op alle exploitaties, zijn ze toch onvolledig. Juist de voor ons cruciale werkgelegenheidsaspecten worden uitgesloten. Het gaat inderdaad over zaken en niet over personen...

De enige volledige bronnen m.b.t. de werkgelegenheid in de landbouw zijn bijgevolg de volkstellingen. Alleen zij omvatten alle tewerkgestelden, zodat zij voor wat 1937 en 1947 betreft allicht de belangrijkste informatie voor deze sector bevatten. Men kent uit sectie 1.1 en uit vorige hoofdstuk echter ook de problemen die bij de aanwending van deze bron rijzen. Een oplossing hiervoor wordt in de volgende sectie gezocht.

2 CONSTRUCTIE VAN DE WERKGELEGENHEIDSMATRICES

Uit de voorgaande sectie kan geconcludeerd worden dat het construeren van de werkgelegenheidsmatrices niet geheel probleemloos is. Behoudens de herclassificatie is er bij de industrie het probleem van de exploitanten. Voor de tertiaire sector, met inbegrip van vervoer, verschaffen zowel de E.S.T. 37 als de handelstelling van 1947 slechts gedeeltelijke informatie. Bruikbare landbouwtellingen ontbreken voor beide jaren volledig. Omdat voor 1937 de basisinformatie over alle sectoren geput moet worden uit de E.S.T. en omdat de V.N.H. 47 als een eenheid kan beschouwd worden, zullen we beide jaren afzonderlijk behandelen.

2.1 De werkgelegenheid in 1937

Zoals in het voorgaand hoofdstuk gaat de aandacht in de eerste plaats naar de industrie. Daarna worden de twee completerende sectoren onderzocht.

⁶⁹ Hierover wordt o.m. gerapporteerd in de Statistische Jaarboeken; bv. *Annuaire Statistique de la Belgique et du Congo Belge*, Gent, 1937, vol. LIX, CXLIV + 22 + 299 blz. en 1938, vol. LX, CXLVII + 22 + 303 blz. Daarnaast zijn er de (slecht gestencilde) eigenlijke „tellingspublicaties”, bv. *Land- en Tuinbouwtelling op 15 mei 1947 — Definitieve uitkomsten*, Brussel, 1947, 16 blz.

2.1.1 De industrie

2.1.1.1 De basiswerkgelegenheid

De basiswerkgelegenheid, d.i. de totale industriële werkgelegenheid behalve de inrichtingshoofden van inrichtingen met bezoldigd personeel, wordt afzonderlijk besproken omdat hierover meer archiefinformatie beschikbaar is. Een gedetailleerde herclassificatie is hier dus mogelijk. Overigens vormt deze groep de quasi-totaliteit van de industriële werkgelegenheid, daar ze naast alle bedienden, arbeiders en helpers ook de alleenstaande ambachtslui inhoudt⁷⁰. De herclassificatie is dus wel degelijk van fundamentele betekenis voor de te bekomen werkgelegenheidsmatrix. Anderzijds mag er wellicht aan herinnerd worden dat daaruit geen volledige vergelijkbaarheid ontstaat t.o.v. voorgaande tellingen (cfr. 1.2.4.2 van dit hoofdstuk en bijlage A). De invloed van de tellingsdatum en de (kleine) verschuivingen in de definities⁷¹ zijn natuurlijk niet door een herindelingscorrectie te corrigeren.

Deze hergroepering verliep in twee fasen. Een eerste had betrekking op het vormen van de bedrijfstakken der regionale rekeningen aan de hand van de gepubliceerde resultaten voor de inrichtingen met bezoldigd personeel op het driepuntsniveau⁷². Deze fase omvatte, naast de eenvoudige samenvoegingen, vooral de herverdeling van de volgende „nijverheidsgroepen”: „mijnen”, „groeven”, „metaalnijverheid” en „huiden- en lederindustrie”. In een tweede fase werden de bekomen cijferreeksen verbeterd en aangevuld met archiefmateriaal op het vijfpuuntsniveau. Deze correcties hadden vooral betrekking op

- (i) de vorming van de bedrijfstak „diverse nijverheid”, die het grootste deel van de „kunst- en precisienijverheid” opslokte en daarnaast de huidenbewerking alsmede enige sloop- en recuperatiebedrijven;

⁷⁰ Dit houdt ook de helpers in van de ambachtslui. Zoals bij voorgaande periodes werden de huisarbeiders uitgesloten.

⁷¹ Men zal zich in dit verband vooral de omschrijving van de helpers herinneren. Ook voor de bouwsector geldt zo'n verschuiving. Er is bij de toewijzing naar deelruimte immers niet langer uitgegaan van de plaats van de werf, maar wel van de bedrijfszetel. Daar nationaal opererende bedrijven in deze periode nog maar nauwelijks actief waren, kan men verwachten dat dit op het niveau van de provincies van geen praktische betekenis is.

⁷² Deze resultaten op two- en three-digit niveau zijn opgenomen in *EST 37, II*, blz. 8-99.

Tabel 3-3 Basiswerkgelegenheid in de industrie per 27 februari 1937

<i>Bedrijfstak</i>	<i>Provincie</i> <i>Antwerpen</i>	<i>Brabant</i>	<i>West-Vlaand.</i>	<i>Oost-Vlaand.</i>	<i>Hene-gouwen</i>	<i>Luik</i>	<i>Limburg</i>	<i>Luxem-burg</i>	<i>Namen</i>	<i>Totaal</i>
Extractieve nijverheid	177	2.800	15	19	91.839	36.274	22.212	751	6.332	160.419
Voeding, drank, tabak	24.756	37.217	11.763	17.559	13.016	13.105	4.176	1.697	3.085	126.374
Textiel	3.439	17.448	40.478	84.096	8.655	17.491	295	30	943	172.875
Kleding en schoeisel	15.214	40.290	13.073	16.532	16.635	14.100	3.288	2.052	3.118	124.302
Hout en meubel	13.206	18.114	12.813	12.025	8.817	6.950	2.445	2.733	3.831	80.934
Papier, druk en uitgeverij	8.762	19.283	1.940	3.369	3.531	4.387	321	240	1.521	43.354
Chemie	11.186	17.372	2.931	8.406	6.967	10.064	3.036	273	1.628	61.863
Klei, ceramiek, glas en cement	10.084	6.208	3.936	2.245	25.446	6.332	716	186	7.362	62.515
IJzer, staal en non-ferro	6.895	7.560	2.248	2.309	20.856	24.613	3.283	2.237	3.280	73.281
Metaalverwerking	26.621	43.108	8.366	11.834	34.956	39.150	1.932	1.189	6.395	173.551
Diverse industrie	12.900	11.093	2.362	5.626	2.846	1.992	329	139	383	37.670
Bouw	16.781	40.605	16.351	15.032	14.955	15.869	2.680	1.806	5.102	129.181

Bron: berekend op basis van *EST 37, II*, blz. 8-99 en de daarbij horende N.I.S.-archiefbundels reeks G, nrs. 36-44 en reeks R-I, nrs. 59-141.

- (ii) het verwijderen van enkele „diensten aan gezinnen” uit de kledingssector (wasserijen, ververijen, droogkuis e.d., opgenomen in ISIC 844); en
- (iii) het schrappen van electriciteitsproductie en -bedeling uit de chemische sector⁷³.

Daarnaast kwamen slechts enkele zeer beperkte overhevelingen tussen de klassen op driepuntsniveau voor (zie bijlage A). De verdere aanvulling had betrekking op de alleenstaande handarbeiders en hun helpers, waarbij onmiddellijk werd uitgegaan van de gegevens op vijfpuuntsniveau⁷⁴. De eindresultaten van deze bewerkingen zijn samengebracht in tabel 3-3.

2.1.1.2 De inrichtingshoofden

Tabel 3-3 omvat echter niet de volledige industriële werkgelegenheid. De ‘patroons’ van inrichtingen met bezoldigd personeel ontbreken namelijk. Over dit aantal geeft de telling echter geen informatie. Wel wordt in een tellingspublicatie voorgesteld het aantal ‘individuele ondernemingen’, d.w.z. het aantal bedrijven en bedrijfsafdelingen dat niet tot één of andere vennootschapsvorm gerekend wordt, op te tellen bij de basiswerkgelegenheid⁷⁵. Inclusief visserij, electriciteit, transport e.d. zou het dan gaan om 57.302 personen. Ten opzichte van de ruim 72.000 teleenheden is dit wel een minimalistische benadering. Beheerders, zaakvoerders, werkende vennoten, die toch geen van alle als werklozen kunnen beschouwd worden, zijn immers niet meegeteld. Wellicht lag het in de bedoeling hiermee een dubbeltelling te vermijden, met name van hen die meerdere inrichtingen beheerden. Hoewel de zorg om dubbeltellingen op zich uitstekend is, blijkt ze hiet niet erg gerechtvaardigd. Afgezien van de vraag hoeveel van de ca. 15.000 vennootschappen een dergelijk gedeeld beheer kenden, tonen de cijfers van 1947 aan dat het aantal inrichtingshoofden

⁷³ Archief N.I.S., Economische en Sociale Telling van 27 Februari 1937, Indeling per provincie, arrondissement en gemeente en naar nijverheidsgroepen van het personeel en van de in werking zijnde nijverheidsinrichtingen of -afdelingen, verdeeld naar het aantal tewerkgestelde arbeiders, 83 bundels z.p., reeks R-I, nrs. 59 t/m 141.

⁷⁴ Archief N.I.S., Economische en Sociale Telling van 27 februari 1937, Bewerking van de telkaarten voor alleenstaand handarbeider, 9 bundels z.p., reeks G, nrs. 36 t/m 44.

⁷⁵ *EST 37, I*, blz. 89. Vergelijk *ibid.*, blz. 190.

Tabel 3-4 Industriële inrichtingen met bezoldigd personeel per 27 februari 1937

<i>Bedrijfstak</i>	<i>Provincie</i>	<i>Antwerpen</i>	<i>Brabant</i>	<i>West-Vlaand.</i>	<i>Oost-Vlaand.</i>	<i>Henegouwen</i>	<i>Luik</i>	<i>Limburg</i>	<i>Luxemburg</i>	<i>Namen</i>	<i>Totaal</i>
Extractieve nijverheid		5	34	0	4	468	259	27	42	262	1.101
Voeding, drank, tabak		2.017	2.496	1.483	1.790	1.164	1.572	546	295	449	11.812
Textiel		126	352	1.601	1.412	209	379	6	3	19	4.107
Kleding en schoeisel		1.619	3.104	753	929	827	949	187	82	200	8.650
Hout en meubel		1.464	1.946	1.187	1.386	961	1.000	289	257	354	8.844
Papier, druk en uitgeverij		386	882	177	225	242	233	36	30	62	2.273
Chemie		177	587	105	173	162	139	27	9	40	1.419
Klei, ceramiek, glas en cement		234	321	172	158	375	146	53	47	116	1.622
IJzer, staal en non-ferro		243	261	234	218	248	227	62	27	71	1.591
Metaalverwerking		855	2.097	557	584	978	1.322	114	98	281	6.886
Diverse industrie		1.620	736	168	209	142	146	22	14	39	3.096
Bouw		2.348	3.705	2.118	1.878	1.688	1.608	356	176	552	14.429

Bron: berekend aan de hand van *EST 37, I*, blz. 130-131 en de daarbij horende N.I.S.-archiefbundels reeks R-I, nrs. 59-141.

groter was dan het aantal inrichtingen. Voor dat jaar waren de cijfers namelijk ca. 93.000 personen voor 78.930 inrichtingen, waarvan ca. 22.000 tot een vennootschap behoorden⁷⁶. Hoewel een zekere mate van dubbeltelling in 1947 niet kan uitgesloten worden, speelt het collegiaal beheer van bepaalde vennootschappen bij dit overschot allicht een niet onbelangrijke rol.

Op basis van deze gegevens is het m.i. aangewezen de basiswerkgelegenheid aan te vullen met het aantal inrichtingen met bezoldigd personeel (zie tabel 3-4) als benadering van het aantal inrichtingshoofden ervan. Dit impliceert de veronderstelling dat de inrichting slechts door één persoon bestuurd wordt en dat deze persoon ook slechts één inrichting beheert. In het overgrote deel van de gevallen is dit ongetwijfeld juist. In de andere spelen dubbeltelling en collegiaal beheer compensatorisch. Slechts voor zover dit niet het geval is, wordt een fout begaan. Deze fout blijft in verhouding tot de totale industriële werkgelegenheid echter van zeer beperkte omvang. Omdat het aantal vennootschappen slechts 1% van de basiswerkgelegenheid bedraagt, is het weinig waarschijnlijk dat de fout groter is dan 0,5%. De submatrix van de industriële werkgelegenheid kan, mits deze restrictie, bekomen worden door eenvoudige optelling van de gegevens uit tabel 3-3 bij deze van tabel 3-4.

2.1.2 De primaire sector

Over de primaire sector in 1937 zijn slechts zeer beperkte gegevens beschikbaar, nl. over de bezoldigde arbeidskrachten in de land-, tuin- en bosbouw⁷⁷ en over de visserij⁷⁸. Het ligt voor de hand dat dit cijfermateriaal als basiselement voor de vector van de primaire werkgelegenheid gebruikt wordt (zie tabel 3-5).

⁷⁶ VNH 47, X, blz. 33-34 en blz. 86.

⁷⁷ De precieze gegevens hebben betrekking op de werkgelegenheid per 31 december 1936 voor de bedrijven die op 27 februari 1937 minstens één bezoldigde tewerkstelden. Uit de cijfers over zomer- en wintertewerkstelling blijkt dat het aantal uren wel varieert, doch niet de werkgelegenheid, zodat men kan besluiten dat tijdelijke arbeid is uitgesloten en dat de datum in feite van weinig betekenis is.

⁷⁸ Daar de visserij opgenomen was in de industrie beschikken we over gegevens met dezelfde kenmerken als beschreven sub 1.2.2 en 2.1.1. De werkwijze i.v.m. de inrichtingshoofden is bijgevolg analoog aan deze voor de industrie.

Tabel 3-5 Samenstelling van de primaire sector

Provincie	Visserij ^a	Land-, tuin- en bosbouw			Totaal
		Bezoldigd ^b	Exploitant ^c	Helper ^c	
Antwerpen	5	2.654	28.647	31.580	62.886
Brabant	8	5.395	46.222	34.310	85.935
West-Vlaanderen	1.980	9.243	29.788	27.484	68.495
Oost-Vlaanderen	6	6.051	46.929	39.191	92.177
Henegouwen	2	5.710	26.960	14.262	46.934
Luik	0	5.083	23.078	16.374	44.535
Limburg	13	2.860	20.953	19.641	43.467
Luxemburg	7	1.280	17.395	10.863	29.545
Namen	5	3.382	13.665	6.316	23.368
Totaal	2.026	41.658	253.637	200.021	497.342

Bronnen: ^a *EST 37, II*, blz. 8-11 en overeenkomstig N.I.S.-archief, reeks G, nrs. 36-44.

^b *EST 37, VIII*, blz. 39.

^c lineaire interpolatie op basis van het verlopen aantal maanden tussen *VT 30, V*, blz. 100-151 en *VHN 47, VIII*, blz. 130-220.

Deze twee reeksen dienen echter aangevuld te worden met de aantallen exploitanten en helpers in de land-, tuin- en bosbouw⁷⁹. In verband met de exploitanten zou eraan gedacht kunnen worden het aantal bedrijven aan te nemen dat in de rond 1937 stilaan op dreef komende (beperkte) jaarlijkse land- en tuinbouwellingen is opgenomen. Dit is echter weinig zinvol gezien de filosofie van deze tellingen (cfr. supra), die er o.m. toe leidde nog steeds de vrijetijds- en andere marginale bedrijfjes in de telling te betrekken. Het wekt dan ook weinig verbazing dat tegenover een cijfer van ca. 360.000 „bedrijven” volgens deze telling er in de volkstelling van 1930 minder dan 270.000 personen voorkomen die in de landbouw als exploitant hun hoofdberoep vinden, en er voor de hele sector slechts ca. 15.000 er een bijberoep in vinden⁸⁰.

⁷⁹ Parallel met de gegevens over 1910 en tevens de L.T. van 1895 is hier geen sprake van seizoenarbeid, niet in het minst omdat hierover geen enkele bruikbare indicatie aanwezig is. Het belang van deze categorie mag overigens niet overdreven worden. Een eventuele vertekening van de resultaten zal dan ook geen belangrijke proporties aannemen.

⁸⁰ Deze bijberoepen omvatten naast exploitanten ook helpers en bezoldigden, cfr. *VT 30, V*, blz. 54-57; vgl. *ibid.*, blz. 188.

Het zijn deze gegevens over de hoofdberoepen in de primaire sector die een oplossing voor ons probleem kunnen bieden. Er is immers een interpolatie mogelijk tussen de gegevens over de hoofdberoepen van de volkstellingen van 1930 en 1947, zowel voor wat de exploitanten betreft als voor de helpers. Aan een dergelijke werkwijze zijn nochtans verschillende nadelen verbonden. Zo is het onmogelijk rekening te houden met de effecten van de grote crisis en van de tweede wereldoorlog. Ook schijnt de telling van de helpers in 1930 breder opgevat te zijn dan in 1947. Of zou een daling van liefst 45% toch aan de buitengewone omstandigheden én aan de structuurveranderingen in de landbouwsector kunnen toegeschreven worden? Wat er ook van zij, een dergelijke interpolatie lijkt de enig mogelijke methode te zijn om tot enigszins aanvaardbare cijfers te komen. Het bekomen totaal van bijna een half miljoen lijkt niet onmogelijk t.a.v. de bijna 550.000 in 1910. De daling met 50.000 over een periode van dertig jaar is bepaald niet overdreven, wat waarschijnlijk goeddeels veroorzaakt wordt door het ruim geschatte aantal helpers in 1930. Anderzijds speelt het vanuit economisch-productief standpunt realistischer lijkend cijfer uit 1947 bij de lineaire interpolatie een corrigerende rol. Tenslotte moet erop gewezen worden dat een zekere overschatting van de landbouwgegevens slechts een beperkte invloed heeft op de industriële scores. De weerslag van dergelijke fouten in de matrix voor 1937 zal veel geringer zijn dan in de voorgaande periode het geval was. De relatieve betekenis van de primaire sector in de totale werkgelegenheid was immers snel dalend.

2.1.3 De tertiaire sector

Het ligt voor de hand dat, gezien de afwezigheid van ander materiaal over 1937, ook voor de tertiaire sector zo veel mogelijk de E.S.T. 37 moet gebruikt worden. Niettegenstaande deze telling ook de handel in brede zin omvat, zijn de mogelijkheden toch vrij beperkt.

Met betrekking tot de transportsector b.v. worden alleen nationale totalen gegeven voor de N.M.B.S. en de andere parastatale organismen. Ook het laden en lossen van schepen kreeg deels een speciale behandeling: de dokwerkers van Brussel werden helemaal uitgesloten, voor Antwerpen werd een afzonderlijke telling gehouden van de werknemers waarvan alleen een totaalcijfer in voetnoot is opgenomen en waarbij de betrokken bedrijven goeddeels werden

uitgesloten. Provinciale gegevens komen in dit verband nergens voor⁸¹.

Wat de eigenlijke handelstelling betreft is vooral het aantal inrichtingen problematisch. Door het afzonderlijk beschouwen van de afdelingen zullen hierin normaliter heel wat dubbeltellingen voorkomen, met name van de handelsafdelingen van industriële of zelfs ambachtelijke bedrijven. Dit is echter niet het geval voor het personeel, zowel bezoldigd als onbezoldigd. Dit werd immers over de afdelingen verdeeld naargelang de hoofdactiviteit van het personeelslid.

De conclusie hieruit is dat de gegevens van de E.S.T. 37 kunnen gebruikt worden voor de werknemers uit de handelstelling en voor enkele subbranches uit de nijverheidstelling (electriciteit, onderhoud van kleding). Voor de andere groepen kan men zich slechts baseren op de beroepstellingen. Vooral de overheidsdiensten, de transportsector en de vrije beroepen zijn hier van belang.

Tabel 3-6 Samenstelling van de tertiaire sector per 27 februari 1937

<i>Provincie</i>	<i>Directe gegevens^a</i>	<i>Geïnterpoleerde gegevens^b</i>	<i>Totaal</i>
Antwerpen	61.183	172.265	233.448
Brabant	116.460	251.579	368.039
West-Vlaanderen	33.788	94.733	128.521
Oost-Vlaanderen	36.455	126.378	162.833
Henegouwen	41.026	127.186	168.212
Luik	38.092	114.564	152.656
Limburg	9.895	31.809	41.704
Luxemburg	4.861	23.921	28.782
Namen	10.719	43.699	54.418
Totaal	352.479	986.134	1.338.613

Bronnen en samenstelling:

^a Electriciteit, diensten aan gezinnen i.v.m. kleding en zetels van buitenlandse bedrijven uit *EST 37, II*, passim en daarbijhorend archiefmateriaal, reeks R-I nrs. 59-141, voor aantal exploitaties en werknemers; verder de werknemers uit de handelstelling volgens *EST 37, III*, blz. 164-172.

^b Overige tertiaire activiteiten volgens lineaire interpolatie tussen *VT 30, V*, blz. 100-151 en *VHN 47, VIII*, blz. 130-220.

⁸¹ Zie *EST 37, I*, blz. 87 en blz. 123-124, vgl. *EST 37, II*, blz. 96-97.

Anderzijds moet ervoor gewaakt worden dat de branches die speciaal met de na-oorlogse toestand in 1947 te maken hebben de cijfers niet beïnvloeden. Zo moeten de speciale diensten voor de wederopbouw en van de geallieerden uit het cijfermateriaal worden gelicht. Overigens blijven enkele van de problemen die in het vorige hoofdstuk i.v.m. de volkstellingen werden beschreven ook in 1930 en 1947 bestaan. Dit is met name het geval voor de woonplaats-werkplaats verschillen. De overschattingsnijging lijkt, vooral in 1947, goeddeels bedwongen te zijn. Het verschil tussen beroep en bedrijfstak is echter alleen in 1947 opgevangen door de beroepspersonen ook volgens „bedrijvigheid” te rangschikken. Al bij al is duidelijk dat de interpolatie op basis van de volkstellingsgegevens weliswaar beter is dan de vergelijkbare gegevens uit de tellingen van 1896 en 1846, doch tevens dat het hoe dan ook een noodoplossing blijft⁸². Uit tabel 3-6 blijkt dat de volkstellingsgegevens betrekking hebben op 74% van de berekende tertiaire werkgelegenheid, wat de relatieve betekenis van de handelstelling toch wel voldoende aantoont. Dat hieruit imperfecties ontstaan bij toch al niet homogene gegevens is onvermijdelijk. Tot op zekere hoogte blijven de beperkingen gelden die we sub 2.5 van het tweede hoofdstuk in dit verband beschreven.

2.1.4 Algemeen resultaat

De globale werkgelegenheidsmatrix kan nu samengesteld worden aan de hand van tabellen 3-3, 3-4, 3-5 en 3-6. Tabel 3-7, die hiervan het resultaat is, toont aan dat de vraag naar arbeid, niettegenstaande de oorlog en de crisis, in 1937 ca. 680.000 eenheden hoger lag dan in 1910. Hiervan neemt de industrie slechts een 134.000 voor zijn rekening, terwijl de groei in de tertiaire sector, inclusief transport, ongeveer 600.000 arbeidsplaatsen bedroeg. Daardoor overtreft zij voor het eerst de industriële werkgelegenheid, zij het nog maar met 26.000 eenheden. Nu kan wel aangevoerd worden dat deze

⁸² Terwille van de volledigheid kan er hier op gewezen worden dat het gebruikte volkstellingstotaal in 1930 ca. 4,6% hoger was dan in 1947. Deze daling, die in alle provincies behalve Limburg voorkomt, is het resultaat van de classificatieverschillen. Waar eerstgenoemde telling alleen volgens beroep groepeerde, is in 1947 een herverdeling volgens bedrijfstak gebeurd. Daar zeker enkele procenten van de „tertiaire beroepen” uitgeoefend worden in de secundaire sector, lijkt het mede in het licht van de crisis en de oorlogsomstandigheden vrij waarschijnlijk dat een zekere stabiliteit in deze periode intrad. De Limburgse uitzondering heeft wellicht de groei van mijnbouw als oorzaak.

Tabel 3-7 Werkgelegenheidsmatrix per 27 februari 1937

<i>Bedrijfstak</i>	<i>Provincie</i> <i>Antwerpen</i>	<i>Brabant</i>	<i>West-Vlaand.</i>	<i>Oost-Vlaand.</i>	<i>Hene-gouwen</i>	<i>Luik</i>	<i>Limburg</i>	<i>Luxemburg</i>	<i>Namen</i>	<i>Totaal</i>
Landbouw	62.886	85.935	68.495	92.177	46.934	44.535	43.467	29.545	23.368	497.342
Extractieve nijverheid	182	2.834	15	23	92.307	36.533	22.239	793	6.594	161.520
Voeding, drank, tabak	26.773	39.713	13.246	19.349	14.180	14.677	4.722	1.992	3.534	138.186
Textiel	3.565	17.800	42.079	85.508	8.864	17.870	301	33	962	176.982
Kleding en schoeisel	16.833	43.394	13.826	17.461	17.462	15.049	3.475	2.134	3.318	132.952
Hout en meubel	14.670	20.060	14.000	13.411	9.778	7.950	2.734	2.990	4.185	89.778
Papier, druk en uitgeverij	9.148	20.165	2.117	3.594	3.773	4.620	357	270	1.583	45.627
Chemie	11.363	17.959	3.036	8.579	7.129	10.203	3.063	282	1.668	63.282
Klei, ceramiek, glas en cement	10.318	6.529	4.108	2.403	25.821	6.478	769	233	7.478	64.137
IJzer, staal en non-ferro	7.138	7.821	2.482	2.527	21.104	24.840	3.345	2.264	3.351	74.872
Metaalverwerking	27.476	45.205	8.923	12.418	35.934	40.472	2.046	1.287	6.676	180.437
Diverse industrie	14.520	11.829	2.530	5.835	2.988	2.138	351	153	422	40.766
Bouw	19.129	44.310	18.469	16.910	16.643	17.477	3.036	1.982	5.654	143.610
Tertiair	233.448	368.039	128.521	162.833	168.212	152.656	41.704	28.782	54.418	1.338.613
Totaal	457.449	731.593	321.847	443.028	471.129	395.498	131.609	72.740	123.211	3.148.104

Bron: tabellen 3-3, 3-4, 3-5 en 3-6.

tertiaire groei voor een deel voortkomt uit de gewijzigde definitie van de helpers en dat dit, samen met de aanwending van beroepstellingsgegevens, mede de oorzaak vormt van het overtreffen van de industriële tewerkstelling. Deze argumentering is grotendeels juist, zij het dan dat de interpolatie voor 1947 uitgaat van sectoriële gegevens en slechts in 1930, noodgedwongen, van beroepstellingscijfers. Hieruit kan m.i. wel terecht besloten worden dat de industrie en de tertiaire sector van ongeveer gelijke betekenis waren in 1937, en dat de crisis (en de oorlog) het meest langdurig de industrie troffen. Omwille van de zeer verschillende aard en omvang van het produktie-apparaat lijkt dit niet meer dan logisch. De toenemende kapitaalsintensiteit, met name de verder gaande mechanisering, maken de groei van de industriële werkgelegenheid met bijna 11,5% tussen 1910 en 1937 gezien de moeilijke omstandigheden bepaald toch wel betekenisvol⁸³.

2.2 De werkgelegenheid in 1947

Voor 1947 beschikken we gelukkig over meer coherent materiaal dan voor 1937. Het is hierbij niet alleen van belang dat de volkstelling gelijktijdig werd gehouden met de handels- en nijverheidstelling, wat interpolaties overbodig maakt, maar ook dat de beroepstellingsgegevens herschikt werden volgens de bedrijfstak waarin dat beroep werd uitgeoefend. Eén van de belangrijkste gebreken die de volkstellingsgegevens voor dit onderzoek kenmerkten, wordt aldus teniet gedaan.

2.2.1 De industrie

2.2.1.1 De basiswerkgelegenheid

De industriële werkgelegenheid werd in de handels- en nijverheidstelling van 1947 (H.N.T. 47) zoals in 1937, bestudeerd als de samenvoeging van loonarbeid, helpers en individuele 'handarbeiders'.

Een onderscheid tussen de basiswerkgelegenheid en inrichtingshoofden met bezoldigd personeel, zoals in 2.1.1, is dus opnieuw aangewezen. Ook de werkwijze kan parallel verlopen, daar de gepubliceerde resultaten op het twee- en driepuntsniveau slechts een

⁸³ Meer over de interpretatie van de diverse groeicijfers vindt men in mijn *Regionale structuur en werkgelegenheid*, Brussel, 1983, blz. 116-165.

Tabel 3-8 Industriële basiswerkgelegenheid per 31 december 1947

<i>Bedrijfstak</i>	<i>Provincie</i>	<i>Antwerpen</i>	<i>Brabant</i>	<i>West-Vlaand.</i>	<i>Oost-Vlaand.</i>	<i>Henegouwen</i>	<i>Luik</i>	<i>Limburg</i>	<i>Luxemburg</i>	<i>Namen</i>	<i>Totaal</i>
Extractieve nijverheid		253	1.548	1	13	89.098	33.657	39.284	664	5.935	170.453
Voeding, drank, tabak		29.806	44.133	16.493	21.822	17.308	15.749	4.669	1.732	4.547	156.259
Textiel		3.119	16.263	42.577	84.676	6.926	17.666	331	235	812	172.605
Kleding en schoeisel		15.166	36.947	13.788	20.913	16.988	11.301	2.567	1.001	1.955	120.626
Hout en meubel		13.280	15.097	10.698	11.464	5.978	5.732	2.661	2.280	2.474	69.664
Papier, druk en uitgeverij		9.769	24.301	2.506	4.136	4.540	5.508	517	334	1.821	53.432
Chemie		10.949	21.809	2.105	9.363	7.420	10.173	3.251	190	1.748	67.008
Klei, ceramiek, glas en cement		12.809	7.161	4.910	3.571	27.944	6.405	817	377	7.263	71.257
IJzer, staal en non-ferro		11.537	10.621	2.164	3.281	29.744	33.610	2.787	2.296	2.559	98.599
Metaalverwerking		47.869	65.367	15.265	17.421	41.033	43.495	3.075	1.718	9.071	244.314
Diverse nijverheid		15.566	8.631	2.019	4.304	3.246	2.426	299	98	475	37.064
Bouw		22.315	45.949	18.681	18.417	17.465	19.952	4.560	2.519	5.980	155.838

Bron: *VHN 47, X*, blz. 108-181 en blz. 370-381; Archief N.I.S., Handels- en nijverheidstelling op 31 december 1947: Indeling van de patroons, bedienden, werklieden en helpers, per nijverheid en naar grootte der inrichting waarin zij tewerkgesteld zijn, z.d., 12 vols., passim (afgekort: *AN 47, PBWH*) en idem: Telling van de alleenstaande handarbeiders, z.d., 41 deeltjes in 1 band, passim (afgekort: *AN 47, AH*).

beperkte correctie vragen. In feite resulteert de samenvoeging van de rubrieken reeds voor meer dan 90% in de te bereiken totalen. De enige belangrijkste afwijking op deze regel vormt de diverse nijverheid, waarin naast de in 1947 voorkomende „diverse be- en verwerkende industrieën” en de „ondernemingen voor sloping ... en voor sortering van afval en recuperatiestoffen” ook belangrijke delen van de „leder- en hudenindustrieën” en van „instrumenten, uurwerken en juwelen” opgenomen zijn⁸⁴. De correctie van de gehergroepede rubrieken via de gegevens op vijfpuntsniveau is dank zij de uitvoerige archieftabellen eenvoudig. Deze aanvullingen zijn overigens beperkt (zie bijlage A). Slechts voor de lederprodukten behorend tot de branche kleding en schoeisel en voor de instrumentfabricage toegevoegd aan de metaalverwerking moet met duizendtallen gerekend worden. De resultaten hiervan zijn weergegeven in tabel 3-8. De hierin opgenomen cijfers hebben, zoals in 1937, betrekking op de in werking zijnde inrichtingen. De alleenstaande handarbeiders zijn slechts opgenomen indien de nijverheidsactiviteit het hoofdberoep vormde, zodat dubbeltellingen onmogelijk zijn.

2.2.1.2 De inrichtingshoofden

In tegenstelling tot de E.S.T. 37 is in de H.N.T. 47 wel gevraagd naar de functie van de inrichtingshoofden (cfr. 1.2.3.3). Hiervan is in de tellingspublicatie niet veel meer terug te vinden dan enkele totaalcijfers per sectie op rijksniveau⁸⁵. Het archiefmateriaal vangt deze leemte gelukkig op door per gemeente, arrondissement en provincie op het vijfpuntsniveau alle informatie over de „bazen werkzaam in de inrichtingen of afdelingen” op te nemen⁸⁶. De resultaten die na de bewerking van dit omvangrijk materiaal bekomen werden, zijn samengebracht in tabel 3-9. Vergelijking van deze resultaten met de officiële tellingspublicatie toont aan dat, rekening houdend met de herclassificaties, toch nog verschillen voorkomen.

⁸⁴ In feite moest ook positie 25.0.0.5 van de „diverse be- en verwerkende nijverheid” afgetrokken worden en overgeheveld naar papier, druk en uitgeverij, cfr. bijlage A.

⁸⁵ *VNH 47, X*, blz. 33-34.

⁸⁶ Archief N.I.S., Handels- en Nijverheidstelling op 31 December 1947: Indeling van de patroons, bedienden, werklieden en helpers, per nijverheid en naar grootte der inrichting of der afdeling waarin zij tewerkgesteld zijn, z.d., 12 vols. doorlopend gepagineerd van 1 tot 10.929 (afgekort *AN 47, PBWH*).

Tabel 3-9 Industrieel patronaat per 31 december 1947

<i>Bedrijfstak</i>	<i>Provincie</i> <i>Antwerpen</i>	<i>Brabant</i>	<i>West-Vlaand.</i>	<i>Oost-Vlaand.</i>	<i>Hene-gouwen</i>	<i>Luik</i>	<i>Limburg</i>	<i>Luxem-burg</i>	<i>Namen</i>	<i>Totaal</i>
Extractieve nijverheid	9	28	1	2	306	221	39	31	160	797
Voeding, drank, tabak	2.587	3.288	1.844	1.919	1.398	1.615	522	229	531	13.933
Textiel	136	406	2.755	1.708	267	482	9	1	19	5.783
Kleding en schoeisel	1.774	3.976	1.200	1.756	1.261	1.185	180	76	230	11.638
Hout en meubel	1.690	1.981	1.336	1.610	844	996	329	301	338	9.425
Papier, druk en uitgeverij	534	1.323	272	321	302	322	51	37	95	3.257
Chemie	275	786	118	202	143	137	40	6	42	1.749
Klei, ceramiek, glas en cement	533	645	393	328	587	235	95	49	155	3.020
IJzer, staal en non-ferro	119	280	63	88	294	227	34	4	53	1.162
Metaalverwerking	1.830	3.734	1.444	1.293	1.610	2.144	238	187	497	12.977
Diverse nijverheid	1.257	693	163	260	232	173	27	10	38	2.853
Bouw	3.267	4.577	2.838	2.407	2.097	2.548	593	339	787	19.453

Bron: *AN 47, PBWH*, vol. 1-2, blz. 1-10.479.

Hoewel deze afwijkingen kleiner zijn dan 1% en dus nauwelijks betekenis hebben voor de eindresultaten, kan er toch op gewezen worden dat zij blijkbaar resulteren uit fouten begaan bij het aggregeren van de detailgegevens. Immers, zonder dat wij enige bijzondere controle op de door het N.I.S. uitgevoerde berekeningen wilden uitvoeren⁸⁷, vielen ons verschillende foutjes op: verwisseling van kolommen en rijen, klaarblijkelijke omissies en doodgewone telfouten⁸⁸ kwamen voor. Uiteraard is voor tabel 3-9 steeds het gecorrigeerde cijfermateriaal gebruikt, vandaar wellicht de (geringe) afwijkingen tussen deze getallen en de officiële tellingspublicatie. Hoe gering deze afwijkingen ook mogen zijn, zij werpen toch enigszins een schaduw over deze telling. Naar aanleiding van het aanwenden van dit archiefmateriaal is overigens het vermoeden gerezen dat wat minder zorg werd besteed aan de laatste bladzijden (en dus bedrijfstakken) dan aan de eerste...⁸⁹.

2.2.2 *De primaire sector*

Zoals voor 1937 kan ook nu de werkgelegenheid in de primaire sector worden berekend aan de hand van de nijverheidstelling voor de visserij en de volkstelling voor de overige branches. Wat de visserij betreft, is de werkwijze dan analoog aan deze voor de industrie o.m. in verband met het hoofdberoep (cfr. 2.2.1). Voor de overige branches moet er op gewezen worden dat alleen rekening is gehouden met de hoofdactiviteit en dat de gehanteerde classificatie geen beroepsclassificatie is maar een naar „bedrijvigheid”. Dit laatste houdt in dat de actieve bevolking sectorieel benaderd wordt en er bijgevolg, voor het eerst sinds de volkstellingen gehouden worden, een identieke definitie als in de nijverheidstellingen mogelijk is. De kwaliteit van de gegevens in 3-10 is bijgevolg hoger dan voor alle andere tellingsjaren, inclusief 1937. De daling in de periode 1937-1947 overtreft nochtans deze voor de periode 1910-1937, nl. ruim 70.000 tegenover ca. 50.000. Dit kan wat verwondering wekken, maar voor een

⁸⁷ Gezien de omvang van het archiefmateriaal is dit ook een nauwelijks uitvoerbare taak: meer dan 10.000 blz. met op elke blz. een tiental rubrieken waarvoor elk tot 50 gegevens opgenomen zijn ...

⁸⁸ Onder meer *AN 47, PBWH*, blz. 7.243, 8.379, 9.151, 9.435 en 10.263.

⁸⁹ Dit blijkt al uit de geciteerde bladzijden in de vorige noot; het is ook treffend dat bij de laatste rubrieken in enkele gevallen geen provinciaal totaal vermeld is, terwijl dat in de eerste volumes niet voorkomt.

verklaring moet, naast oorlogs- en economische redenen, de statistische argumentatie vooral het cijfer van 1937 betreffen. Er is hoger al gewezen op de klaarblijkelijk ruimere benadering van het aantal helpers, terwijl ook het verschil tussen een stricte beroepsclassificatie en de sectoriële classificatie een rol kan gespeeld hebben. Zoals steeds mogen de verschillen veroorzaakt door de statistische kenmerken m.b.t. de primaire sector niet gedramatiseerd worden. De foutreductie blijft net als in de voorgaande hoofdstukken en secties onverminderd gelden.

Tabel 3-10 Samenstelling van de primaire sector

<i>Provincie</i>	<i>Visserij</i>	<i>Landbouw e.a.</i>	<i>Totaal</i>
Antwerpen	4	52.057	52.061
Brabant	0	69.471	69.471
West-Vlaanderen	2.557	58.625	61.182
Oost-Vlaanderen	20	75.873	75.893
Henegouwen	0	41.585	41.585
Luik	0	39.596	39.596
Limburg	6	34.330	34.336
Luxemburg	0	26.383	26.383
Namen	0	21.928	21.928
Totaal	2.587	419.848	422.435

Bronnen: — visserij: *VHN 47, X*, blz. 109 en blz. 370; Archief N.I.S., Handels- en Nijverheidstelling 31-12-1947: Indeling van de patroons, bedienden, werklie-den..., *o.c.*, vol. I, blz. 1-8.

— landbouw e.a.: *VHN 47, VIII*, blz. 130-220.

2.2.3 *De tertiaire sector*

Omwille van de onvolledigheid der handels- en nijverheidstellingen dient voor 1947 opnieuw een combinatie van uiteenlopende bronnen gemaakt te worden om de tertiaire werkgelegenheid te berekenen (zie tabel 3-11).

Bruikbare gegevens uit de nijverheidstelling hebben betrekking op de volgende branches:

- energie- en watervoorziening,
- reinigen van goederen en lokalen,
- privédiensten van openbaar nut.

Transport en communicatie moeten opnieuw uitgesloten worden omwille van de zeer beperkte informatie over de Antwerpse en

Brusselse „dokkers”, de P.T.T. en de openbare diensten i.v.m. vervoer en verkeer⁹⁰.

Tabel 3-11 Samenstelling van de tertiaire sector per 31 december 1947

Provincie	Nijverheidstelling		Handels- telling c	Volkstelling d	Totaal a t/m d
	a	b			
Antwerpen	8.470	27	50.002	159.604	218.103
Brabant	13.685	125	114.782	245.161	373.753
West-Vlaanderen	3.388	28	26.650	91.795	121.861
Oost-Vlaanderen	4.200	9	27.317	123.745	155.271
Henegouwen	6.563	83	30.703	113.497	150.846
Luik	5.307	77	31.060	103.388	139.832
Limburg	772	4	7.903	35.229	43.908
Luxemburg	560	28	4.243	23.079	27.910
Namen	1.204	40	8.574	41.278	51.096

^a Basiswerkgelegenheid.

^b Hoofden van inrichtingen met bezoldigd personeel (alleen i.v.m. energie en water).

^c Bedienden, arbeiders en helpers.

^d Hoofdberoepen.

Bronnen: ^a *VHN 47, X*, blz. 158-161, 180-181, 375-376 en 380-381.

^b *AN 47, PBWH*, blz. 6.195-6.318.

^c *VHN 47, IX*, blz. 190-193.

^d *VHN 47, VIII*, blz. 137-220.

De eigenlijke handelstelling beperkt zich tot de handel en de privédiensten in de enge zin (zonder onderwijs bv. noch vrije beroepen). De provinciale gegevens zijn voor de betrokken branches alle gepubliceerd, op het aantal hoofden van inrichtingen met bezoldigd personeel na. De hoop dit laatste, zoals bij de industrie, via archiefmateriaal te ondervangen is een illusie. De desbetreffende rubriek is wel voorzien in de archieftabellen, doch voor de laatste... 2.600 bladzijden niet ingevuld⁹¹. De onbruikbaarheid van deze gedeeltelij-

⁹⁰ Hiervan zijn slechts nationale totalen beschikbaar, cfr. *VNH 47, X*, blz. 180-181.

⁹¹ Cfr. Archief N.I.S., Handels- en Nijverheidstelling op 31 December 1947: Indeling van de patroons, bedienden, werklieden en helpers in de handel..., z.d. 9 vols. doorlopend gepagineerd van 1 tot 6.840. De informatie over de patroons (en deels over andere groepen) stopt vanaf positie 32.991 op blz. 4.235, zodat zelfs over de handel in stricte zin geen patronaal totaal kan worden gecijferd. Of dit illustratief is voor de slordigheid waarmee de handelstelling is afgewerkt, kan niet zo maar uitgemaakt worden. Toch vielen ons in het deel waar de informatie wel volledig was enkele merkwaardigheden op. Dit beperkt zich niet tot gewone telfouten (bv. *ibid.*, blz. 3.043-3.047): in een bepaald geval is bv. naast Beveren-Waas ook Beveren-Roeselare tot de provincie Oost-Vlaanderen gerekend (*ibid.*, blz. 4.202-4.204).

ke informatie heeft als ongelukkig neveneffect dat ook de gegevens over de alleenstaande handelaars niet kunnen gebruikt worden. In de volkstelling is immers geen onderscheid gemaakt tussen de bazen met en deze zonder bezoldigd personeel.

Wat de aanvulling van de beschikbare gegevens⁹² via de volkstelling betreft, kunnen we hier enkel herhalen dat dit sectorsgewijze gebeurt én voor het hoofdberoep, zodat het overschattingsgevaar wel bijzonder miniem, zo niet onbestaande is. Tevens wordt de interprovinciale arbeidsmobiliteit automatisch nihil verondersteld. Dit is wél duidelijk in tegenspraak tot de werkelijkheid, vooral door de toenemende attractie van Brussel geïnduceerd door de groei van de overheidsadministratie.

2.2.4 Algemeen resultaat

Samenvoeging van tabellen 3-8, 3-9, 3-10 en 3-11 laat toe werkgelegenheidsmatrix 3-12 te construeren. Deze matrix is in verschillende opzichten merkwaardig. Het algemeen totaal bedraagt 3,2 mln. arbeidsplaatsen, hetzij 60.000 of 2% meer dan in 1937. Niettegenstaande deze zeer geringe aanwas zijn de sectoriële totalen vrij verschillend. Zo is het aandeel van de primaire sector afgenomen van 16 tot 13%. Belangrijker is echter dat het industrieel aandeel toenam van 42 tot 47% en de tertiaire werkgelegenheid bijgevolg daalde van 43 tot 40%. Dit is strijdig met de algemeen verspreide opvatting van de constante groei van het tertiair aandeel, minstens in de twintigste eeuw. Dit is ook strijdig met de cijfers van Bairoch et al.⁹³, die overigens de meest geciteerde zijn⁹⁴. Men kan zich bijgevolg afvragen of de getallen in tabel 3-12 (en 3-7) wel verantwoord zijn. Om

⁹² Alle beschikbare gegevens uit de handels- en nijverheidstelling worden benut, behalve deze over de branche „vermakelijkheden... sport” die in de H.T. 47 kennelijk onvolledig is: er werden slechts 8.000 arbeidsplaatsen geteld terwijl de beroepstelling er ca. 12.000 (exclusief patroons) noteert.

⁹³ P. BAIROCH, T. DELDYCKE, H. GELDERS, G. LEFEVERE, J.M. LIMBOR, G. VANDENABEELE o.l.v. H. VANDER EYCKEN en P. FRANTZEN, *De tertiaire sector, Studie over de invloed van de ontwikkeling op de vermindering van de omvang der economische fluctuaties*, Brussel, 1970, blz. 16.

⁹⁴ Bv. Y. SABOLO, J. GAUDE & R. WERY, *The Service Industries*, Genève, 1975, blz. 6 en blz. 153 of H. KAEUBLE, *Was Prometheus most unbound in Europe? Labour force in Europe during the late 19th and 20th centuries*, Berlijn, 1984 (ongepubliceerde paper).

Tabel 3-12 Werkgelegenheidsmatrix per 31 december 1947

<i>Bedrijfstak</i>	<i>Provincie</i>	<i>Antwerpen</i>	<i>Brabant</i>	<i>West-Vlaand.</i>	<i>Oost-Vlaand.</i>	<i>Hene-gouwen</i>	<i>Luik</i>	<i>Limburg</i>	<i>Luxemburg</i>	<i>Namen</i>	<i>Totaal</i>
Primaire sector		52.061	69.471	61.182	75.893	41.585	39.596	34.336	26.383	21.928	422.435
Extractieve nijverheid		262	1.576	2	15	89.404	33.878	39.323	695	6.095	171.250
Voeding, drank, tabak		32.393	47.421	18.337	23.741	18.706	17.364	5.191	1.961	5.078	170.192
Textiel		3.255	16.669	45.332	86.384	7.193	18.148	340	236	831	178.388
Kleding en schoeisel		16.940	40.923	14.988	22.669	18.249	12.486	2.747	1.077	2.185	132.264
Hout en meubel		14.970	17.078	12.034	13.074	6.822	6.728	2.990	2.581	2.812	79.089
Papier, druk en uitgeverij		10.303	25.624	2.778	4.457	4.842	5.830	568	371	1.916	56.689
Chemie		11.224	22.595	2.223	9.565	7.563	10.310	3.291	196	1.790	68.757
Klei, ceramiek, glas en cement		13.342	7.806	5.303	3.899	28.531	6.640	912	426	7.418	74.277
IJzer, staal en non-ferro		11.656	10.901	2.227	3.369	30.038	33.837	2.821	2.300	2.612	99.761
Metaalverwerking		49.699	69.101	16.709	18.714	42.643	45.639	3.313	1.905	9.568	257.291
Diverse nijverheid		16.823	9.324	2.182	4.564	3.478	2.599	326	108	513	39.917
Bouw		25.582	50.526	21.519	20.824	19.562	22.500	5.153	2.858	6.767	175.291
Tertiair		218.103	373.753	121.861	155.271	150.846	139.832	43.908	27.910	51.096	1.282.580
Totaal		476.613	762.768	326.677	442.439	469.462	395.387	145.219	69.007	120.609	3.208.181

Bronnen: berekend aan de hand van tabellen 3-8, 3-9, 3-10 en 3-11.

deze vraag te beantwoorden kan men, zoals Bairoch, exclusief van de beroepstellingen uitgaan. De tertiaire werkgelegenheid bedraagt dan 1,31 mln. in 1930, cijfer dat ook door Bairoch wordt vermeld⁹⁵. De moeilijkheden ontstaan pas indien men het cijfer voor 1947 wenst te kennen. Met eenzelfde definitie van de tertiaire sector komt men bij de classificatie der beroepen naar bedrijvigheid tot een totaal van 1,26 mln.⁹⁶, hetzij een daling van ongeveer 4%. Het is precies dit percentage dat men vindt bij de vergelijking van tabel 3-7 met tabel 3-12. Hoe dan de stijging met 1% bij Bairoch e.a. verklaren? Het ligt voor de hand dat gebruik gemaakt is van de beroepsclassificatie naar beroep. Het probleem hierbij is echter dat slechts een beperkt gedeelte van deze classificatie eenduidig tertiair is. Het totaal bedraagt hiervoor slechts 0,99 mln. Er komt echter een rubriek „algemene beroepen” voor die een totaal van 0,98 mln. scoort⁹⁷. Naar alle waarschijnlijkheid is deze rubriek proportioneel verdeeld aan de eenduidig industriële en eenduidig tertiaire beroepen. Op die manier zou het totaal van 1,32 mln bereikt kunnen worden. Dit is echter een zeer twijfelachtige procedure omdat binnen het kader van de „algemene beroepen” heel wat subgroepen voorkomen die volledig of voor een zeer groot deel tot hetzij de industrie hetzij de tertiaire sector kunnen gerekend worden. Wat de industrie betreft gaat het dan bv. om ... „industriëlen”, „handlangers”, „meestergasten”, „scheidkundigen” e.d.m., terwijl „handelsvertegenwoordigers”, „kassiers” en „verkopers” toch duidelijk bij de tertiaire sector aanleunen. Indien men hiermee rekening houdt, en slechts de overblijvende echt tweeduidige beroepen proportioneel verdeelt, bedraagt de tertiaire werkgelegenheid slechts ca. 1,21 mln. Opnieuw is er dus een daling in plaats van een stijging. Bijgevolg wordt de evolutie geschetst door tabel 3-7 en 3-12 bevestigd. Ten andere, ook Bairoch geeft voor 1947 een overwicht van de industriële t.o.v. de tertiaire werkgelegenheid. De tegenstelling tussen onze en zijn aandelen in 1937/1930 berust op de tegenstelling tussen I.T. en V.T., de economische evolutie tussen 1930 en 1937, en de wat zwakkere plekken in de gegevens voor 1937. Over dit laatste is o.i. echter voldoende gerapporteerd sub 2.1.1 en 2.1.3.

⁹⁵ P. BAIROCH e.a. o.l.v. H. VANDER EYCKEN en P. FRANTZEN, o.c., blz. 6.

⁹⁶ *VNH* 47, VIII, blz. 133-136.

⁹⁷ *Ibid.*, blz. 282-285.

3 SYNTHESE

Zoals in het vorige hoofdstuk is gepoogd de bronkritische studie van de beide voorgaande secties in drie sectoriële tabellen samen te brengen (3-13, 3-14, en 3-15). De beoordeling kan, wat de minder positieve punten betreft als volgt samengevat worden:

- de controle wordt voor alle tellingen van 1947 als middelmatig beoordeeld, niet zozeer omwille van de beperkte foutjes die we sub 2.2.1.2 beschreven, maar wel om de weinig duidelijke wijze waarop over het gebruik van de aanwezige controle-mogelijkheden gerapporteerd is⁹⁸;
- de in de V.T. gehanteerde definities worden steeds negatief beoordeeld omwille van de mobiliteit van de arbeidskrachten; in 1930 speelt daarenboven de beroepsclassificatie; de landbouw in 1947 vormt hierop een uitzondering, niet zozeer vanwege de sectorsgewijze classificatie, maar wel omdat het enkel de minst mobiele groepen, nl. exploitanten en helpers, betreft;
- het aantal inrichtingshoofden ontbreekt in 1937, zodat moet worden uitgegaan van de inrichtingen;
- de onvolledigheid van de handelstellingen noodzaakt aanvullingen vooral via de volkstellingen, waarbij voor 1937 bovendien een interpolatie nodig is.

Tabel 3-13 Synthese bronnenkritiek i.v.m. industrie

<i>Criterion</i>	<i>1937</i>	<i>1947</i>
Telling	I.T.	I.T.
Definitie	+	+
Subbranches volledig	+	+
Arbeidstypes volledig	0	+
Aanpassing	aantal inrichtingen i.p.v. inrichtingshoofden	n.v.t.
Controle	+	0

⁹⁸ In feite hebben we slechts één min of meer concrete aanduiding aangetroffen. In een van de zittingen van de „Conseil Supérieur de Statistique” is gezegd dat 40% van de formulieren van de handels- en nijverheidstelling naar de gemeente van oorsprong ter correctie of aanvulling moesten teruggestuurd worden. Verder wordt nog gesteld dat het vergelijkbaar percentage voor de volkstelling slechts 11 bedroeg en dat naast de V.T. ook R.M.Z.-gegevens als controle-materiaal gebruikt werd, cfr. Archief N.I.S., Conseil Supérieur de Statistique, tome XXVIII, année 1949, proces-verbaux nos 742 à 748, séances du 26.2.49 au 23.12.49, blz. 470.

Tabel 3-14 Synthese bronnenkritiek i.v.m. de primaire sector^a

<i>Criterion</i>	<i>1937</i>	<i>1947</i>
Telling	VT 30	VT
Definitie	-	0
Aanpassing	onmogelijk	
Subbranches volledig	+	+
Arbeidstypes volledig	+	+
Controle	+	0

^a Voor secties behorend tot I.T., zie tabel 3-13.

Tabel 3-15 Synthese bronnenkritiek i.v.m. de tertiaire sector^a

<i>Criterion</i>	<i>1937</i>	<i>1947</i>
Telling	H.T.	H.T.
Definitie	+	+
Subbranches volledig	-	-
Aanpassing	aanvulling door interpolatie VT 30 - VT 47 en IT 37	aanvulling IT en VT 47
Arbeidstypes volledig	+	+
Controle	+	0

^a Voor de aanvulling der branches, zie tabellen 3-13 en 3-14.

HOOFDSTUK VIER

DE PERIODE NA 1947

In tegenstelling tot de voorgaande periodes is over deze na de tweede wereldoorlog een reële keuze mogelijk m.b.t. de informatie over de regionaal-sectoriële spreiding van de economische activiteit. Niet alleen de groei van de werkgelegenheidsstatistieken, o.m. via de R.M.Z.-R.S.Z.-statistieken, doch vooral het ontstaan van een regionale boekhouding met gegevens over de bruto toegevoegde waarden is daarbij van belang. In dit hoofdstuk is aan beide informatieluiken een afzonderlijke sectie besteed.

1. DE WERKGELEGENHEID

In het verlengde van de vorige hoofdstukken wordt eerst de werkgelegenheid behandeld. De jaarlijks verschijnende statistieken van de R.M.Z., sinds enkele jaren omgevormd tot R.S.Z., zouden hier een welkome aanvulling van de data kunnen vormen. Twee omstandigheden maken de aanwending van deze bron echter zeer moeilijk, zo niet onmogelijk. In de eerste plaats is er de sectoriële onvolledigheid. Deze is vooral van belang voor de openbare diensten, die voor het overgrote deel van de naoorlogse periode niet onder de R.M.Z. ressorteerden. Ook het feit dat alleen loon- en weddetrekken- den zijn opgenomen, resulteert in zeer onvolledig cijfermateriaal. Deze onvolledigheid qua arbeidstypes (inrichtingshoofden en helpers) en qua sectoren is praktisch niet op te heffen, zodat van het gebruik van deze bron moet worden afgezien. Bijgevolg spitst de bespreking in deze sectie zich opnieuw toe op de algemene tellingen.

1.1 Algemene kenmerken

In het vorige hoofdstuk is reeds gewezen op de vanuit ons standpunt verhoogde bruikbaarheid van de V.T. door het invoeren van een classificatie naar bedrijvigheid in plaats van beroep in 1947.

Tabel 4-1 De actieve bevolking naar plaats van tewerkstelling volgens de V.T. en de H.N.T. van 31 december 1970

Hoofdstuk en code	Volkstelling			Handels- en nijverheids- telling <i>d</i>
	Algemeen totaal <i>a</i>	Waarvan onbekend en veranderlijk <i>b</i>	Netto totaal <i>c = a - b</i>	
1 Energie e.a.	82.065	1.011	81.054	81.299
2 Niet energetische delfstoffen	259.060	2.959	256.101	266.486
3 Metaal- verwerking	337.900	3.568	334.332	372.507
4 Overige verwerkende nijverheid	530.964	8.456	522.508	569.611
5 Bouw	288.505	9.296	279.209	312.061
6 Handel	599.440	20.275	579.165	691.245
7 Vervoer e.a.	232.350	10.648	221.702	96.212
8 Bank e.d.	161.673	6.047	155.626	151.536
9 Diensten	729.281	17.042	712.239	91.248

Bronnen: ^a *Volkstelling 31 december 1970*, vol. 8 A, Brussel, 1975, blz. 338-346 (afgekort *VT 70, VIII A*).

^b *Ibid.*, blz. 338-346.

^d *Handels- en nijverheidstelling 31 december 1970*, vol. 1, Brussel, 1976, blz. 24 (afgekort *HNT 70, I*).

De volkstelling van 1961 vertoont een verdere verbetering door een analoge classificatie te gebruiken en de actieve bevolking daarbij te rangschikken naar plaats van tewerkstelling. Omdat dit ook in 1970 is geschied, kan men de vraag stellen of het dan nog wel nodig is de handels- en nijverheidstellingen als bron te gebruiken. Het antwoord hierop kan niet eenvoudigweg ja of neen zijn. Ten nadele van de volkstelling speelt dat zij de personen die in het buitenland wonen maar in België werken niet omvat, maar ook dat voor vele duizenden de plaats van tewerkstelling „onbekend of veranderlijk” is. Uit tabel 4-1 blijkt anderzijds dat de handels- en nijverheidstelling voor de tertiaire sector belangrijke lacunes vertoont, met name voor transport en (publieke) diensten. Van de handelsbranche kan men vermoeden dat deze in de totalen van de H.N.T. overschat is door de dubbel telling van hoofd- en nevenactiviteiten, vooral door een combinatie van handel en ambacht. Het is duidelijk dat, mede in het licht

van deze afwijkingen, een kritisch onderzoek van de statistieken noodzakelijk is.

We hoopten ook de telling van 1981 bij deze bespreking te kunnen betrekken. Die hoop is ijdel gebleken. In verband met de werkgelegenheid is, medio 1984, nog nauwelijks iets van de telformulieren verwerkt, laat varen gepubliceerd. Een chronisch gebrek aan geld en aan personeel is hiervan, naar verluid, de oorzaak. Dat hierdoor een dure investering langzamerhand waardeloos wordt, lijkt alleen maar een cynische bijkomstigheid. Een homogene bron voor de werkgelegenheidsmatrix over een recent jaar is bijgevolg niet beschikbaar. Men dient zich tevreden te stellen met de R.S.Z.-statistieken, die trouwens ook met steeds meer vertraging gepubliceerd worden. Mits enig kunst- en vliegwerk kunnen die data aangevuld worden voor de totale werkgelegenheid, maar een gedesaggregeerd beeld per provincie per bedrijfstak wordt dan wel uitgesloten.

Het sociaal-economisch onderzoek van april 1977, de zogenaamde mini-census, is zoals de naam al duidelijk maakt de enige bron die min of meer vergelijkbaar is met de algemene tellingen. Dat is een voldoende reden om er een korte bespreking aan te wijden. Daarbij mag er geen illusie van gelijkwaardigheid bestaan. De verschillen tussen een enquête bij een steekproef van de bevolking en een exhaustieve telling zijn manifest. En dat de steeds pijnlijkere invloed van de economische crisis sinds het eind van de jaren zeventig met deze enquête niet kan worden aangetoond, ligt ook voor de hand.

1.2 De tellingen van 1961

Zoals in de vorige hoofdstukken zal het bronnenmateriaal sectorgewijze besproken worden, om daarna de werkgelegenheidsmatrix inclusief de eventueel nodige correcties te construeren.

1.2.1 De industrie

Het is evident dat voor gegevens over de industrie de (handels-) nijverheidstelling de bron bij uitstek vormt. Door de sterke aansluiting van de H.N.T. 61 met de Algemene Volkstelling moet deze bespreking toch ook ingaan op deze laatste. Meteen worden ook een reeks elementen gereleveerd die voor de behandeling van de beide andere sectoren van belang zijn.

1.2.1.1 De voorbereiding

De invloed van de binding tussen V.T. en H.N.T. bleek al zeer sterk in de voorbereidingsfase. De tellingsdatum was voor beide oorspronkelijk gepland op 1 januari 1960. Ruim een half jaar vóór deze datum besliste de „Ministeriële Commissie voor Economische Koördinatie” dat de tellingen uitgesteld moesten worden tot 31 december 1960, overigens zonder de Hoge Raad voor de Statistiek te raadplegen en zonder reden op te geven¹. Meer dan een jaar later besloot de regering de volledige tellingsoperatie omwille van de problemen met en de protesten tegen de in de V.T. opgenomen talentelling voor onbepaalde tijd uit te stellen. Pas toen de talentelling definitief was geschrapt, de rust weergekeerd en enkele moties ten gunste van een spoedige algemene telling verteerd, werd de definitieve datum vastgelegd op 31 december 1961².

Het herhaalde uitstel bood natuurlijk ook de mogelijkheid tot een verlengde voorbereiding. Hiervan is in die zin gebruik gemaakt dat het oorspronkelijk ontworpen telformulier verder werd bewerkt. Naast de verbetering van de vraagformulering lag de nadruk vooral op de afbakening van de subcategorieën van de arbeid.

1.2.1.2 Object en vraagstelling

In feite was het vooral de bedoeling de onderscheiden arbeidsgroepen aan te passen aan een gewijzigde realiteit. In die zin moet ook de invoering van de groep „leerjongens” begrepen worden als een reactie op het invoeren van bijzondere leercontracten door het Ministerie van Middenstand. Daar echter niet steeds in zo'n leercontract was voorzien, onderscheidde men leerjongens met van deze zonder erkend contract. De reële betekenis van deze categorieën kan overigens geïnterpreteerd worden als een parallel aan de bijzondere categorie voor de jongste arbeidskrachten die in de oude industrietellingen was voorzien³.

¹ Dit geschiedde uiteraard niet zonder gemotiveerd protest, cfr. Archief N.I.S., Hoge Raad voor de Statistiek, jaar 1959, Zittingen van 10/1/59 tot 18/12/59, boekdeel XXXVIII, vol. 2, passim, vnl. blz. 790 e.v. (afgekort: *AHR*, 59).

² Het verloop van deze problematiek kan uitstekend gevolgd worden via de notulen, brieven en (ontwerp-)moties opgenomen in Archief N.I.S., Hoge Raad van de Statistiek, jaren 1960 en 1961, Zittingen van 8/1/60 tot 28/11/60 resp. 27/3/61 tot 18/12/61, boekdelen XXXIX en XL, passim.

³ *Ibid.*, XXXIX, blz. 217-219.

Ook de omschrijving van de helper werd herzien. Deze is weliswaar opgevat als „het lid van het gezin van het inrichtingshoofd die deze laatste helpt bij de uitoefening van zijn beroep”, maar de voorwaarde van onbezoldigdheid die bij de vorige tellingen speelde, werd nu geschrapt. In feite onderscheidde men drie subcategorieën, nl. onbezoldigd, bezoldigd zonder en bezoldigd met onderwerping aan de sociale zekerheid⁴.

Er moet opgemerkt worden dat de onderverdelingen voor helpers en leerjongens wel aangeduid werden in de telformulieren en -instructies, doch niet of nauwelijks voorkomen in de tellingspublicaties en archieftabellen. Het geringe relatieve belang van de bezoldigde helpers en de leerjongens zonder erkende overeenkomst werd hiervoor als reden vermeld⁵. Toch menen we dat het onderscheiden van de genoemde subcategorieën niet zonder betekenis was. Het leidde immers tot preciezer geformuleerde vragen en instructies, wat ongetwijfeld resulteerde in nauwkeuriger antwoorden. Hetzelfde geldt voor de omschrijving der bedrijfshoofden. Hier werden vernoemd „de voor eigen rekening in een vestiging werkende eigenaar of mede-eigenaar” en „de in dienstverband werkende persoon die de (dagelijkse) leiding heeft van een vestiging, zoals de beheerder-directeur, de directeur, de gerant, de filiaalhouder, enz.”⁶. Het bestaan van deze laatste categorie betekent ook dat de groep bedienden niet allen bevat die als zodanig onderworpen waren aan de maatschappelijke zekerheid, hoewel de sociale zekerheid zoals in 1947 het basiscriterium bleef. Dit laatste is dus ook voor de arbeiders („werklieden”) van toepassing.

Alle voornoemde arbeidscategorieën werden in de H.N.T. 61 gevraagd per vestiging, en met uitzondering van de bedrijfshoofden, ook per afdeling. Het is van belang dat in 1961 niet de afdelingen maar de vestigingen de belangrijkste statistische eenheid vormden. Dit begrip stemt in feite overeen met de „inrichting” van vroeger en is bepaald als de geografische of plaatselijke eenheid van een onderneming⁷. Het is de afdeling of bundel van afdelingen die op een aaneengesloten terrein gevestigd is. Daarbij is in de telling wel het

⁴ *Ibid.*, XXXVIII, blz. 793-794.

⁵ *Handels- en nijverheidstelling 31 december 1961*, Deel I, Brussel, 1965, blz. 8 (afgekort: *HNT 61, I*).

⁶ *Ibid.*, blz. 8.

⁷ *Ibid.*, blz. 7.

onderscheid gemaakt tussen de hoofdactiviteit en de nevenactiviteit(en), doch bij de classificatie — behoudens deze naar afdelingen — is steeds uitgegaan van de hoofdactiviteit⁸. Dit impliceert dat enerzijds de structuur van de vestigingen wel duidelijker wordt doch ook dat anderzijds de structuur van de nevenactiviteiten veel ondoorzichtiger is. Vooral bij de bedrijfshoofden die slechts helpers en/of leerjongens tewerkstelden, kan dit van betekenis zijn.

Van belang is ook dat de bedrijfshoofden het H.N.T.-formulier kregen naar aanleiding van hun antwoord op het V.T.-formulier. Hierin werd immers gevraagd of de tellingsplichtige aan één van de zes arbeidsvormen (bedrijfshoofd, bediende, werkman, helper, leerjongen, thuisarbeider) meer dan de helft van de normale tijd besteedde, welke de naam en het adres van de firma was, het adres van tewerkstelling en de aard van de nijverheid, handel enz. Aan de bedrijfshoofden werd daarnaast ook gevraagd hoeveel bezoldigde personen zij tewerkstelden. Het is duidelijk dat met de antwoorden op deze V.T.-vragen een ernstige controle van de H.N.T.-formulieren mogelijk was. Toch is deze controle begrensd, met name in verband met de arbeidskrachten. In de H.N.T. werd immers gevraagd naar deze die de normale arbeidsduur per week presteerden.

1.2.1.3 Controle

De controle van de H.N.T. gebeurde dus aan de hand van V.T.-gegevens, en dit niet alleen op het niveau van de vestiging maar ook op dat van de onderneming (met meerdere vestigingen). Voor aanvullende controle werd gebruik gemaakt van de lijst van inrichtingen aangesloten bij de R.M.Z., die alle vestigingen met 20 of meer personen omvatte. Bovendien werden de lopende statistieken van het N.I.S. ingeschakeld⁹. Over de precieze omvang of het rendement van deze controles wordt noch in de tellingspublicaties noch in het geraadpleegde archiefmateriaal iets vermeld. Men volstaat met de controlemethode uit te leggen en te zeggen dat deze inderdaad gevolgd is.

Overigens kan deze controle onmogelijk eenvoudig verlopen zijn. Een instortingsramp in het tijdelijk tellingskantoor te Brussel op 17 september 1962, waarbij 16 doden te betreuren waren, vormde

⁸ *Ibid.*, blz. 7-8.

⁹ *Ibid.*, blz. 9-10.

een belangrijke hinder ¹⁰. Er gingen hierbij immers naast meer dan 103.000 gebouwentellingsformulieren, ook ruim 365.000 individuele volkstellingsformulieren verloren. Voor heel Limburg en Luxemburg en ook een groot deel van Luik moest dan een hertelling plaats vinden via de inventarislijsten en de gezinsformulieren, die immers tien jaar door de woongemeente bewaard moeten worden ¹¹. Het ligt voor de hand dat via een dergelijke hertelling niet dezelfde nauwkeurigheid kon bereikt worden als via de originele telling ¹². Overigens gaf dit op zijn beurt aanleiding tot vertraging wat in elk geval een nauwkeurige controle van o.m. de werkgelegenheid bemoeilijkte.

1.2.1.4 De resultaten

Als globaal resultaat van de H.N.T. 61 bekomt men een industriële werkgelegenheid van ca. 1.508.000. Het kan niet ontkend worden dat er toch een bepaalde onzekerheidsmarge bij dit cijfer meespeelt. Niet alleen zijn er de materiële controlemoeilijkheden, maar ook een weinig bevredigende rapportering over de uitvoering van die controle.

Daarnaast overtreft het H.N.T.-totaal lichtjes het V.T.-totaal ¹³. Dit is logisch, gezien de afwezigheid in de V.T. van buitenlandse residenten die in België werkgelegenheid vinden. Minder logisch is dat in enkele branches, met name in de extractieve nijverheid, een lager H.N.T.-cijfer totaliseren dan volgens de V.T. Deze onvolledigheden blijven echter binnen redelijke proporties, namelijk maximaal 4% van de (enkele) betrokken bedrijfstakken.

1.2.1.5 Conclusie

Men dient zich de vraag te stellen of het, gezien de weliswaar beperkte leemten in de H.N.T. niet verkieslijk ware toch de V.T. te gebruiken. Dit is, geloven we, niet het geval voor de industrie. De V.T. vertoont hiervoor immers belangrijker lacunes en gebreken dan

¹⁰ *AHR*, 62, blz. 306-309.

¹¹ *Ibid.*, blz. 380.

¹² Hierbij is niet alleen het tijdsverschil van belang, maar ook het feit dat de informatie van de gezinstelfformulieren veel beperkter is, o.m. voor wat de tewerkstelling betreft, dan de individuele formulieren.

¹³ Dit althans indien ook bij de V.T. de thuisarbeiders worden afgetrokken.

de H.N.T. Naast het ontbreken van de buitenlandse residenten komen nog twee categorieën voor, nl. deze waarvan de werkprovincie niet kon bepaald worden en deze waarvan de activiteitsklasse onbekend bleef. Samen tellen ze meer dan vijfduizend onduidelijke arbeidsplaatsen¹⁴. Zo werpen ze toch wel een zekere schaduw op de kwaliteit van de volkstelling. Bijgevolg is de keuze van de H.N.T. als bron voor het berekenen van de industriële werkgelegenheid o.i. meer dan verantwoord.

1.2.2 De primaire sector

Een dergelijk keuzeprobleem stelt zich voor de primaire sector niet. Er werd in 1961 geen landbouwtelling gehouden, de vorige dateerde van 1959, en bovendien is de optiek van een landbouwtelling, zoals in het voorgaande hoofdstuk duidelijk is gemaakt, helemaal niet geaxeerd op de werkgelegenheid. Het gebruik van de volkstelling dringt zich dus op. Ook voor de visserij kan dit gemakkelijk, omdat de actieve bevolking niet alleen sectorieel, maar ook naar plaats van tewerkstelling is gerangschikt. Het enige overblijvende probleem is de toewijzing van de niet sectorieel of niet provinciaal ingedeelde actieven.

1.2.3 De tertiaire sector

Voor de tertiaire sector ligt de zaak iets genuanceerder. De handels- en nijverheidstelling biedt immers veel informatie over sommige bedrijfstakken, maar weinig of niets over andere. Voor de branche vervoer en communicatie ligt deze onvolledigheid in de lijn van vroegere tellingen. Dit is ook het geval voor de banken, verzekeringen e.d. waar het groeiende openbare en semi-publieke aandeel (Nationale Bank, A.S.L.K. enz.) blijft ontbreken. Evenzeer in de lijn van de voorgaande tellingen is de volledige afwezigheid van het onderwijs, de vrije beroepen, en de overige publieke en semi-openbare diensten. Erger nog is dat de eigenlijke handel, de persoonsverzorging en de bedrijfstak electriciteit, gas en water een H.N.T.-totaal scoren dat 8 pct. lager is dan in de volkstelling. Hiervoor zijn slechts twee verklaringen mogelijk. Ofwel is de H.N.T. ook voor die bedrijfstakken onvolledig, ofwel zijn in de V.T. niet-actieven als actieven

¹⁴ HNT 61, VIII-2, blz. 360-361.

genoteerd. Hoewel dit laatste natuurlijk niet volledig uitgesloten mag worden, menen we toch dat dit slechts een geringe minderheid kan uitmaken. Er is immers in de V.T. met vrij precieze omschrijvingen zowel naar de hoofd- als naar de nevenactiviteiten gevraagd („... meer dan de helft van de normale tijd”), waarbij naam, adres en bedrijvigheid van de werkgever moesten genoteerd worden. Voor de niet-actieven werden acht speciale groepen voorzien¹⁵, zodat verwarring nauwelijks mogelijk was. De leemte moet o.i. dan ook bij de H.N.T. gezocht worden. Merkwaardig is hierbij wel dat in de tellingspublicatie i.v.m. de vergelijkbaarheid van V.T.- met H.N.T.-gegevens gesteld is dat „Er mag aangenomen worden dat... de bedrijfshoofden verwaarloosd hebben een gedeelte van het part-time tewerkgesteld personeel aan te geven”¹⁶. Daar over dit personeel wel aparte vragen zijn geformuleerd, maar geen afzonderlijke gegevens gepubliceerd is controle hiervan onmogelijk, doch kan ook niet met enige zekerheid gesteld worden dat het alleen om part-time personeel zou gaan. Omdat op het vlak van de controle de H.N.T. nauwelijks meer zekerheid biedt dan de V.T., die er overigens aan de basis van lag¹⁷, én omwille van de kennelijke onvolledigheid, menen we dat in 1961 de V.T. voor de hele tertiaire sector de voorkeur verdient boven de H.N.T.

1.3 De tellingen van 1970

Op 31 december 1970 werd een nieuwe reeks van algemene tellingen gehouden. We bespreken ze in dezelfde sectorgebonden volgorde als in de vorige sectie.

¹⁵ *AHR*, 59, blz. 552-553. Voorzien waren: verzorger van eigen huishouding, student, werkzoekend (met vermelding: volledig werklozen inbegrepen), milicien, gepensioneerd, rentenier, volledig werkonbekwaam, en „andere”. De enige tussen-categorie houdt de gedeeltelijk werklozen in. In de betrokken branches kunnen dat er hooguit enkele duizenden zijn, doch niet ruim vijftigduizend. Bij een stricte interpretatie van de vragen zouden zij bovendien normaliter in de bij-beroepen moeten gerangschikt worden, gezien het geformuleerde arbeidstijd criterium.

¹⁶ *VT 61, VIII, 1*, blz. 13.

¹⁷ De R.M.Z.-gegevens konden hier wel een aanvulling voor de H.N.T. betekenen, doch ze hadden slechts betrekking op de inrichtingen met meer dan twintig werknemers. De massa kleinere bedrijfjes ontsnapte dus aan deze controle en kon bij ontbreken praktisch alleen via de V.T.-formulieren achterhaald worden.

1.3.1 De industrie

Voor wat de industrie betreft, staat de (handels- en) nijverheidstelling uiteraard weer centraal. Omwille van de band met de volkstelling kan deze laatste mee als een deel van de voorbereiding beschouwd worden.

1.3.1.1 De voorbereiding

Afgezien van de (uitvoering van de) volkstelling en het traditionele nazicht van de nummering der gebouwen, bestond de voorbereiding vooral uit het opstellen van de telformulieren en -instructies. Alhoewel de hieraan besteedde tijd heel wat geringer was dan in 1961 — er was nu immers geen sprake meer van een talentelling of uitstel om een andere reden — kan niet gezegd worden dat de aanpassingen t.a.v. vorige tellingen minder ingrijpend waren. Natuurlijk bleven de uitgangspunten gelijkaardig met de traditionele volkstellingvragen over de soort van de arbeid, de plaats, het bedrijf en de bedrijfstak van tewerkstelling e.d.m. Deze vragen dienden als uitgangspunt voor de H.N.T., enerzijds om de formulieren aan de bedrijfschefs te kunnen overhandigen en anderzijds om de aantallen arbeidsplaatsen te controleren. Twee vernieuwingen lijken zeker het vermelden waard. Dat is in de eerste plaats het indelen van de gemeenten in statistische sectoren¹⁸. Voor het onderzoek van de stedelijke economische structuren kan men daarbij alleen maar betreuren dat slechts geselecteerde gegevens uit de volkstelling (inclusief gebouwentelling) ter beschikking staan. Een tweede betreft het samenbrengen van de H.N.T.-vragen op een enkel formulier¹⁹. Er waren bijgevolg geen verschillende documenten meer voor vestigingen met alleen helpers en/of leerlingen en deze „met bezoldigd personeel” zoals in 1961 of voor nijverheid en voor handel zoals in 1947. Natuurlijk bleven er wel specifieke vragen voor nijverheid, ambacht, handel en vervoer.

1.3.1.2 Object en vraagstelling

De vragen waren in de eerste plaats gericht op de totaliteit van de vestiging. Binnen dit kader werd wel gevraagd naar de hiërarchie van hoofd- en nevenactiviteiten, waarbij als criteria hetzij het aantal

¹⁸ *AHR*, 70, blz. 352 en 398.

¹⁹ *AHR*, 69, blz. 644.

werknemers hetzij de geschatte waarde van de omzet voorgesteld werden²⁰. Ook het aantal „werkzame personen” moest per activiteit worden vermeld. De enige uitzondering hierop vormden de bedrijfs- of ondernemingshoofden, die bijgevolg als vestigingshoofd geïnterpreteerd werden²¹. De onderverdeling van het aantal „werkzame personen” was als volgt opgevat:

- (i) zelfstandigen, bedrijfs- of ondernemingshoofd niet in dienstverband;
- (ii) bedrijfs- of ondernemingshoofden in dienstverband;
- (iii) bedienden;
- (iv) werklieden;
- (v) leerjongens of leermeisjes met officieel aanvaard leercontract;
- (vi) helpers;
- (vii) huisarbeiders.

Behoudens de bedienden en werklieden opgenomen in categorie (ii) werden beide groepen gedefinieerd zoals in de sociale zekerheid en in de instructies ook wel omschreven als resp. wedde- en loontrekken²². Op te merken valt ook nog dat de leerlingen zonder officieel aanvaard leercontract uit de telling gesloten werden, tenzij ze in één der andere categorieën dan (v) konden opgenomen worden. Voor de helpers bestond het verschil t.o.v. 1961 erin dat geen onderscheid werd gemaakt tussen onbezoldigden en bezoldigden, al of niet onderworpen aan de sociale zekerheid. Het volstond dat het ging om „een lid van het gezin van het bedrijfshoofd, dat deze laatste helpt bij de uitoefening van zijn beroep”²³.

Van belang is ook nog dat de telling niet een loutere momentopname is. De titel van het betreffende formulier-onderdeel is wel „in de vestiging werkzame personen op 31 december 1970”, maar de specifieke omschrijving is heel wat genuanceerder. Er wordt immers gevraagd naar alle personen „die gemiddeld ten minste 15 uren per week werkzaam zijn, inbegrepen de personen welke tijdelijk geen werk verrichten wegens ziekte, arbeidsongeval, vakantie, gedeeltelijke of toevallige werkloosheid of militaire prestaties van korte

²⁰ *Handels- en Nijverheidstelling op 31 december 1970*, deel 1, Brussel, 1976, blz. 19 (afgekort: *HNT 70, I*).

²¹ *Ibid.*, blz. 18.

²² *Ibid.*, blz. 20.

²³ *Ibid.*, blz. 20.

duur”²⁴. Het doel is duidelijk de normale werkgelegenheid te bekomen, m.a.w. tijdelijk niet-actieven in te sluiten en marginale arbeidsprestaties, die een derde van de normale duur niet bereiken, wél uit te sluiten. In verband met dit laatste kan men zich, zoals in ... 1846, de vraag stellen wat het gemiddelde wel mag betekenen. De toelichtingen bij het formulier geven hier geen uitsluitel²⁵. Anderzijds is zo'n gemiddelde duidelijk in tegenspraak met de conceptie van de telling als momentopname. De geest zou dus wellicht tenderen naar een gemiddelde over de maand december, doch het is zeer de vraag in welke mate deze interpretatie ook bij de tellingsplichtigen heeft gespeeld. Wel kan aangenomen worden dat marginale prestaties, bv. van helpers, op deze manier buiten de telling gehouden zijn. We kunnen de bespreking van het tellingsobject niet besluiten zonder een woord te zeggen over de sectorafbakening. Naar aanleiding van de H.N.T. 70 is immers in de schoot van de Hoge Raad voor de Statistiek herhaaldelijk gewezen op de lacunes in de tertiaire sector. De pleidooien voor het opnemen van o.m. de vrije beroepen en de openbare diensten resulteerden echter alleen in vage beloften over een onderzoek van de mogelijkheid van een speciale bijkomende telling en in een verwijzing naar de volkstelling waar men de nodige gegevens hierover kon vinden²⁶.

1.3.1.3 Controle

De volkstelling diende, zoals hoger reeds gesignaleerd werd, als uitgangspunt en controleïnstument bij uitstek voor de H.N.T. Deze controle schijnt biezonder nuttig te zijn geweest: op basis van informatie uit de V.T. bleek dat niet minder dan 80.000 vestigingen ontbraken in het oorspronkelijke H.N.T.-pakket²⁷. Overigens is het gebruik van de V.T.-formulieren ook niet probleemloos geweest. De onwil in de Brusselse gemeenten en met name in Schaarbeek, waar ook het gemeentebestuur biezonder weinig ijver aan de dag legde, resulteerde in een lacune van ca. 30.000 formulieren ... in juni 1972. Niettegenstaande herhaald aandringen bij de bevoegde minister, heeft men gebruik moeten maken van kopieën uit het bevolkingsre-

²⁴ *Ibid.*, blz. 18.

²⁵ *Ibid.*, blz. 19-20.

²⁶ *AHR*, 69 en *AHR*, 70, passim.

²⁷ *HNT* 70, I, blz. 13.

gister om de V.T. te vervolledigen ...²⁸. Het ligt voor de hand dat de V.T. in die omstandigheden moeilijk voor een efficiënte controle gebruikt kon worden.

Er zijn echter verschillende aanvullende controles gebeurd. Zo werd voor de samengestelde ondernemingen een bijzondere controle opgezet in functie van de volledigheid van de filialen. Een ander punt betreft de controle van de eventuele dubbeltellingen die via adresvergelijking en R.M.Z.-immatriculatienummers werden uitgezuiverd. Deze nummers werden ook gebruikt om de bedrijfstak vast te stellen. Dit laatste werd nog aangevuld via de B.T.W.-codes en de N.I.S.-produktiestatistieken. Hiervan werd tevens gebruik gemaakt om alle betrokken codes (R.M.Z., B.T.W. en N.I.S.-productie) op eenzelfde N.A.C.E.-noemer te brengen²⁹.

1.3.1.4 De resultaten

Omwille van de toch wel intense controlewerkzaamheden, waarover voor het eerst sinds W.O. II weer wat uitvoeriger gerapporteerd werd, lijkt men het resultaat van ca. 1,6 miljoen industriële arbeidsplaatsen (cfr. tabel 4-1) te moeten aanvaarden. Er dient nochtans opgemerkt te worden dat de controle op de dubbeltellingen op het niveau van de inrichting verliep en niet op dat van de arbeidsplaats. Het is dus zeer wel mogelijk dat iemand met een hoofd- en een nevenbetrekking die „gemiddeld ten minste 15 uren per week” in beslag neemt, twee maal in de cijfers is opgenomen. Dit verklaart meteen een deel van de verschillen³⁰ tussen V.T. en H.N.T. (cfr. tabel 4-1), daar de V.T. hoofd- en nevenactiviteiten afzonderlijk optelt.

1.3.1.5 Conclusie

Men kan omwille van de beschreven potentiële dubbeltelling wel zekere reserves aantekenen bij de H.N.T. 70. Indien we ze voor de industrie toch boven de V.T. verkiezen is het

²⁸ *AHR*, 72, blz. 25-43.

²⁹ *HNT* 70, I, blz. 13-14.

³⁰ Een ander deel wordt gevormd door de in België tewerkgestelde buitenlandse residenten, zoals men zich uit subsectie 1.2.1.4 zal herinneren.

- omdat zelfs de dubbelgetelde activiteit een produktieve prestatie is die, gezien de 15-uren grens, geen zeer marginaal karakter heeft;
- de H.N.T. volledig is i.v.m. de buitenlandse residenten die in de V.T. ontbreken;
- de V.T. een niet helemaal verwaarloosbare groep omvat, waarvan de plaats en/of sector van tewerkstelling onbekend is;
- de I.T. iets meer garanties biedt i.v.m. de controle, omdat de specifieke bronnen voor aanvullende controle (zoals de R.M.Z.-, B.T.W.- en produktiegegevens) geen pendant hebben voor de V.T.

Er kan hieraan toegevoegd worden dat, rekening houdend met de in de V.T. uitgesloten categorie van buitenlandse residenten, het verschil van minder dan 6% voor de globale industrie t.a.v. de H.N.T. niet als erg groot moet worden beschouwd. In die optiek lijkt gebruik maken van de H.N.T. meer dan verantwoord.

1.3.2 De primaire sector

De problematiek van de primaire sector is in die zin analoog aan deze van de industrie dat ook hier de keuze tussen twee bronnen althans theoretisch mogelijk is, in elk geval voor de veeteelt en de land- en tuinbouw. De algemene landbouwtelling van 1970 biedt immers een flinke brok informatie over de werkgelegenheid. Enerzijds is er een momentopname voor 15 mei³¹ en anderzijds een zeer gedetailleerde inventaris voor de twaalf maanden lopend tot 1 december 1970. Er kunnen verschillende redenen aangehaald worden om toch af te zien van het gebruik van deze telling, o.m.

- het incorporeren van zekere activiteiten voor autoconsumptie³²;
  - de afwijkende definities van de arbeidskrachten;
  - de verschillen qua tellingsdatum en/of -periode;
- of kortweg de niet-vergelijkbaarheid met andere sectorgegevens uit 1970 noch met de soortgelijke uit 1961. Dit is te betreuren omdat de L.T. 70 wel rekening houdt met de specifieke aard van de produktieve prestaties in de land- en tuinbouw. Zo worden voor de permanente arbeidskrachten vijf groepen onderscheiden op basis van het percentage van de normale arbeidsduur gaande van 0-25 pct. tot meer dan

³¹ *Algemene Landbouw- en Bosbouwtelling van 1970*, deel 1, Brussel, 1976, blz. 9 (afgekort *LBT 70, I*).

³² *LBT 70, VI*, blz. 15.

90 pct.³³. Voor de niet regelmatig tewerkgestelden is het aantal arbeidsdagen van het laatste jaar gevraagd, zodat men vrij eenvoudig het aantal manjaar kan berekenen.

Indien we, mede omwille van de vergelijkbaarheid, uitgaan van de V.T., dan betekent dit dus niet dat de L.T. als waardeloos beschouwd wordt. Ze kan integendeel als toets gebruikt worden voor de cijfers van de V.T. Het totaal voor land- en tuinbouw, incl. veeteelt, bedraagt in deze laatste 157,5 duizend. Uitgaande van een arbeidsjaar van 220 dagen bekomt men 10,1 duizend manjaar voor de onregelmatig tewerkgestelden³⁴. Het aantal bestendige arbeidskrachten met een prestatie van 90 pct. van de normale tijd beloopt 133,5 duizend, zodat een totaal van 143,6 duizend bereikt wordt. Indien hierbij echter ook de klasse 75-90 pct. wordt opgeteld, bekomt men een totaal van 161,6 duizend. Dit betekent dat het V.T.-cijfer het aantal min of meer voltijdse arbeidskrachten dicht benadert en in die zin geen vertekend beeld geeft van de actieve bevolking voor wie de landbouwsector de belangrijkste inkomstenbron is.

De groep met een prestatie van minder dan 75 pct. is natuurlijk niet geheel zonder belang en men zou kunnen stellen dat dit toch wel ver van de 35 pct.-norm voor handel en industrie ligt. Er moet echter rekening worden gehouden met de totaal verschillende structuur van de sectoren. Deeltijdse arbeid is vrij beperkt in de industrie anno 1970. In de landbouw maakt de groep met een prestatie van minder dan 50 pct., waarbij het zwaartepunt zelfs rond de 20 pct. ligt, bijna vier tiende van de tellingsplichtigen uit. Dit wordt overigens bevestigd door het aantal „jaar-arbeidseenheden” (= manjaar) dat door het N.I.S. op basis van de L.T. 70 berekend is. Het totaal bedraagt voor het Rijk 162,7 duizend³⁵, hetzij 3,3 pct. meer dan het aantal arbeidsplaatsen volgens de V.T. 70. Men kan hieruit slechts besluiten dat de V.T. al bij al een vrij goede weerspiegeling is van de produktieve activiteit in de landbouw. Voor de kleine aanvullende bedrijfstakken kan eenvoudigheidshalve en terwille van de homogeniteit dezelfde bron aangewend worden. Ten opzichte van andere bronnen vertoont die overigens geen ernstige afwijkingen.

³³ *Ibid.*, blz. 25-45.

³⁴ Deze norm gaat uit van vijfdagenweek, wettelijke feestdagen, normale en enkele bijkomende vacantedagen. Indien wat minder vakantie gegeven wordt en het aantal dagen op 230 wordt gebracht, daalt het aantal manjaar met 440 eenheden. De verandering is dus weinig fundamenteel.

³⁵ *LBT 70, VI*, blz. 245.

1.3.3 De tertiaire sector

De keuzeproblematiek is voor de tertiaire sector in feite heel wat beperkter dan op het eerste zicht lijkt. Immers, behoudens voor de eigenlijke handel en de bedrijfstak electriciteit-gas-water, zijn de bij de H.N.T. betrokken branches zo onvolledig dat gebruik van de H.N.T. uitgesloten is (cfr. tabel 4-1). Voor de bedrijfstak electriciteit-gas-water is het keuzeprobleem niet zo fundamenteel, omdat er geen grote verschillen bestaan t.o.v. de resultaten van de volkstelling. Blijft over de handelssector. Hier bestaat er een verschil van ruim 90.000, hetzij ca. 15 pct. van het V.T.-totaal. Daar in het buitenland residerenden hiervan slechts een miniem deel kunnen uitmaken, moet de quasi-totaliteit van de afwijking verklaard worden hetzij door dubbeltelling en/of overschatting in de H.N.T. hetzij door lacunes en/of onderschattingen in de V.T. Het is echter niet eenvoudig dit vraagstuk op te lossen. Zekere lacunes kunnen wel in de V.T. voorkomen, daar gebleken is dat de H.N.T. nog kon aangevuld worden na controle op basis van de V.T. via o.m. R.M.Z.-gegevens, m.a.w. voor bedrijven met bezoldigde tewerkstelling. De onwil in de tertiaire pool Brussel t.a.v. de V.T. zou hier een gedeeltelijke verklaring kunnen vormen. Zij lijkt echter onvoldoende voor de totale 15 pct. van de afwijking. Een andere partiële verklaring kan gezocht worden in de deeltijdse arbeid, die immers vooral in de handel veel voorkomt. Deze zal in de H.N.T. steeds als een volledige arbeidsplaats zijn meegerekend, terwijl de kans niet gering is dat deze activiteit in de V.T. als een nevenbedrijvigheid is geklasseerd. De multiple job holding waarbij kleinhandel als een aanvullende activiteit wordt uitgeoefend, lijkt wèl voor verschillende duizenden 'arbeidsplaatsen' te kunnen gerekend worden. Volgens de V.T. kwam handel immers in ruim 32.000 gevallen als bijberoep voor³⁶.

Wat kan hieruit geconcludeerd worden? De V.T. 70 gebruikt principieel blijkbaar een enge definitie van werkgelegenheid, die de voltijdse hoofdactiviteiten omvat, en in die zin aansluit bij de H.N.T. 61. De H.N.T. 70 daarentegen omvat ook de niet-marginale deeltijdse arbeid, zodat ze parallel met de V.T. 61 verloopt. Omwille van de vergelijkbaarheid dringt zich voor 1970 dus de keuze van de H.N.T. 70 op.

³⁶ VT 70, VIII A, blz. 106.

1.4 Het sociaal-economisch onderzoek van 1977

De vergelijkbaarheid tussen die algemene tellingen en het sociaal-economisch onderzoek van april 1977³⁷ faalt op een aantal essentiële punten. De eerste zijn immers exhaustieve tellingen terwijl de laatste een steekproef bij ongeveer 7,5% van de bevolking is. Die steekproef kan wel geëxtrapoleerd worden tot de totale bevolking, maar uiteraard is de betrouwbaarheid geringer dan bij een telling, vooral wanneer het aantal waarnemingen klein is. Dit blijkt trouwens erg duidelijk uit de grenzen van het 95%-betrouwbaarheidsinterval³⁸. Bij 10.000 waarnemingen in de steekproef wordt het geëxtrapoleerd cijfer 133.333 met een ondergrens van 130.820 en een bovengrens van 135.846. De afwijking tussen beide grenzen bedraagt dus ca. 4%. Bij 1.000 waarnemingen zijn de grenzen resp. 12.538 en 14.128 en beloopt de afwijking bijna 12%. Zijn er slechts 100 observaties, dan zijn 1.082 en 1.584 de respectievelijke grenzen. Het onderling verschil neemt dan toe tot bijna de helft.

Natuurlijk kan alleen de geëxtrapoleerde waarde gebruikt worden. Die heeft immers de grootste waarschijnlijkheid. Het gaat echter niet om zekerheid. Die zekerheid kan niet vergroot worden door een vergelijking met alternatieve metingen, want er is slechts één steekproef gebruikt. Correcties analoog aan de afweging van V.T.-resultaten aan H.N.T.-cijfers zijn onmogelijk, omdat geen bedrijven bij het sociaal-economisch onderzoek werden betrokken. Alternatieve bronnen, zoals de R.S.Z.-statistieken, zijn evenmin exhaustief en hebben geen betrekking op de situatie in april.

De kwaliteit van de uitvoering van de enquête lijkt vrij goed maar zeker niet perfect. Dit blijkt uit de methodologische toelichtingen in verband met gebrekkige antwoorden. Niet minder dan 8.140 in de steekproef opgenomen gezinnen antwoordden helemaal niet³⁹. Op basis van de gegevens uit bevolkingsregisters over de leden van die gezinnen werden gelijkaardige gezinnen in het bestand opgezocht.

³⁷ *Sociaal-economisch onderzoek april 1977*, Brussel, 1978, 3 delen. Behalve een beknopte methodologische inleiding (blz. III-XI) komt hierin geen bespreking van het onderzoek voor. Een aantal aspecten worden wel behandeld in „Enige resultaten van het sociaal-economisch onderzoek”, *Statistisch Tijdschrift*, 1979, nr. 2, blz. 95-121 (afgekort *SEO77*).

³⁸ *SEO77*, blz. 97.

³⁹ *Ibid.*, blz. 96.

De hiermee corresponderende informatie werd dan meteen verdubbeld. Naast de 3,2% van deze aanvullingen van volledige enquêteformulieren, kwam nog een ongespecificeerd aantal onvolledig ingevulde formulieren voor. Ook in die gevallen werd de ontbrekende informatie overgenomen uit andere formulieren, waarvan de geënquêteerde zoveel mogelijk gelijkaardige kenmerken vertoonde als bij de omissie het geval was. Hoewel dit soort problemen bij zowat alle enquêtes voorkomt en dus niet mag beschouwd worden als een uitzonderlijk kwaliteitsgebrek, mag men de problemen ook niet verdoezelen. En het is duidelijk dat de betrouwbaarheid niet groter wordt met dergelijke feilen.

De aard van de informatie en de vraagstelling komt grotendeels overeen met de volkstelling van 1970. Het in 1977 gebruikte individuele formulier⁴⁰ omvatte de meest essentiële vragen uit de telling van 1970 en enige aanvullende vragen over de arbeidsduur, de wensen i.v.m. arbeidsduurvermindering, en de werkwijze bij het zoeken van een betrekking. Aangezien de vragen gelijkaardig waren aan deze van 1970, zijn de karakteristieken van de werkgelegenheidsinformatie dat ook, voor zover ze geen betrekking hebben op het steekproefkarakter. De interpretatie hoort dus aan te sluiten bij de vorige volkstelling. Dit betekent vooral dat een enge definitie van de werkgelegenheid is gebruikt, die de voltijdse hoofdactiviteiten centraal stelt. Aangezien geen alternatieve H.N.T.-enquête is uitgevoerd, is een aanvulling met niet-marginale deeltijdse arbeid uitgesloten. Vanuit dat standpunt is reeds duidelijk dat voor 1977 geen gelijkaardige werkgelegenheidsmatrices geconstrueerd kunnen worden als bij de voorgaande tellingsjaren het geval is.

1.5 De werkgelegenheidsmatrices

Behoudens de herclassificatie en de in verhouding tot voorgaande tellingsjaren beperkte groepering van tellingen stellen 1961 en 1970 weinig problemen om tot aanvaardbare en vrij goed vergelijkbare werkgelegenheidsmatrices te komen.

⁴⁰ Daarnaast werd ook een woningformulier gebruikt. Ook dit was gebaseerd op het formulier van 1970 en aangevuld met enige vragen i.v.m. huur, garage e.d. De aldus verzamelde informatie is in het perspectief van de werkgelegenheid niet relevant.

1.5.1 De matrix voor 1961

In verband met de industrie stelt de H.N.T. 61 alleen het subsectoriële classificatieprobleem (zie bijlage A) en dat van de ruimtelijke herinderling van 1962-1963. Daar in de H.N.T. 61 geen aangepaste gegevens voorkomen i.v.m. deze herindeling is voor de 43 betrokken gemeenten (zie bijlage B) tot een hertelling op basis van detailtabellen uit het N.I.S.-archief overgegaan. Enkel op die manier is het mogelijk de cijfers volgens de nieuwe gebiedsafbakening op te stellen. Dit probleem stelt zich niet i.v.m. de primaire en de tertiaire sector. Hiervoor zijn in de V.T. immers wel herziene tabellen opgenomen. Wel rijst er een ander probleem, zij het van marginale betekenis. Ruim 6.000 in België actieven zijn niet of slechts volgens provincie of sector toegewezen. Zij zijn als volgt verdeeld:

- alleen provincie van tewerkstelling bekend: 965
- alleen bedrijfstak bekend: 963
- overige: 4.317.

Omdat nauwelijks informatie aanwezig is, zouden deze groepen slechts via een proportionele verdeling kunnen worden toegewezen. Dat betekent meteen dat zij geen invloed hebben op de structuurcoëfficiënten. Ook voor de groei spelen ze geen rol van betekenis. Het totaal vormt immers nog geen 0,2% van de actieve bevolking. Bovendien is het mogelijk dat de reële maar onbekende verdeling niet proportioneel is, wat impliceert dat de „correctie” de groeicijfers in feite meer vertekent dan zonder aanvulling het geval zou zijn geweest. Overigens zijn deze niet of slechts gedeeltelijk toegewezen van geen betekenis voor de industrie. De gegevens van de H.N.T. stellen dit probleem immers niet. Dit herleidt, bij een proportionele verdeling, de omvang van de restant-groepen tot minder dan 0,1% van de actieve bevolking. In dit licht kan in feite nauwelijks van een probleem sprake zijn. De in tabellen 4-2 en 4-3 voorgestelde werkgelegenheidscijfers bevatten dan ook de niet aangevulde gegevens van de beide versies van de V.T.

Ter wille van de volledigheid weze hier nog aan toegevoegd dat in deze tabellen de tertiaire sector wat gedetailleerder voorkomt dan bij vorige tellingsjaren het geval was. De argumentering hiervoor is drievoudig. Ten eerste is pas in 1961 de V.T. zo geconcipieerd dat de werkgelegenheid naar plaats van tewerkstelling wordt gemeten, wat de voorheen noodzakelijke zij het impliciete fouten uitsluit. Bovendien kende deze sector na de tweede wereldoorlog een zulkda-

Tabel 4-2 Spreiding van de werkgelegenheid op 31 december 1961 volgens de toen geldende provinciegrenzen

<i>Bedrijfstak</i>	<i>Provincie</i>	<i>Antwerpen</i>	<i>Brabant</i>	<i>West-Vlaand.</i>	<i>Oost-Vlaand.</i>	<i>Hene-gouwen</i>	<i>Luik</i>	<i>Limburg</i>	<i>Luxemburg</i>	<i>Namen</i>	<i>Totaal</i>
Landbouw e.a.		27.330	37.788	40.917	44.694	26.719	25.835	17.918	16.734	14.592	252.527
Extractieve nijverheid		433	1.225	1	10	42.320	19.845	36.212	584	3.935	104.565
Voeding, drank, tabak		39.376	38.371	16.271	20.811	10.652	15.382	4.648	1.572	3.189	141.272
Textiel		2.763	10.856	42.824	66.532	6.717	12.615	618	335	405	143.665
Kleding en schoeisel		13.936	32.878	16.585	26.717	11.167	5.658	2.378	552	1.264	111.135
Hout en meubel		11.333	11.744	11.703	8.519	2.838	3.339	2.193	1.364	1.359	54.392
Papier, druk en uitgeverij		11.557	26.300	3.384	5.481	4.559	5.410	760	304	1.642	59.397
Chemie		19.588	26.793	3.211	11.375	5.504	7.512	3.374	157	2.019	79.533
Klei, ceramiek, glas en cement		15.753	8.742	6.306	4.740	22.084	5.190	1.772	689	7.327	72.603
Zware metaalnijverheid incl. non-ferro		11.469	15.020	5.619	3.810	39.222	50.319	3.140	2.805	1.828	133.232
Metaalverwerking		63.060	84.912	27.017	24.409	40.461	46.504	8.967	2.160	8.865	306.355
Diverse nijverheid		17.590	7.581	3.016	4.000	1.810	1.461	401	156	681	36.696
Bouw		40.822	76.050	34.432	34.455	23.240	26.413	12.745	5.654	9.015	262.826
Electriciteit, gas en water		4.696	7.280	2.242	3.565	4.605	4.241	817	352	1.036	28.834
Handel, bank- en verzekeringswezen		77.926	173.763	53.139	59.199	55.281	53.617	19.519	7.946	16.002	516.392
Vervoer en verkeer		61.294	67.988	16.059	20.700	26.408	21.685	6.825	5.277	9.916	236.152
Diensten		111.759	233.640	73.808	79.166	73.622	76.308	35.932	14.546	28.069	726.850
Totaal		521.685	860.931	356.534	418.183	397.209	381.334	158.219	61.187	111.144	3.266.426

Bronnen: — rijen 1, 14, 15, 16 en 17: *VT 61, VIII-2*, blz. 360-361 en berekeningen;

— overige rijen: berekend op basis van N.I.S.-archieftabellen over HNT 61, nrs. 3bis, 14 A-B, 41, 43 en 51.

Tabel 4-3 Werkgelegenheid op 31 december 1961 in de provincies betrokken bij de grenswijzigingen van 1962-1963 volgens de nieuwe afbakening

<i>Provincie</i> <i>Bedrijfstak</i>	<i>Brabant</i>	<i>West- Vlaanderen</i>	<i>Oost- Vlaanderen</i>	<i>Henegouwen</i>	<i>Luik</i>	<i>Limburg</i>
Landbouw e.a.	38.763	39.915	44.769	27.251	25.011	18.162
Extractieve nijverheid	1.225	1	10	42.320	19.863	36.194
Voeding, drank, tabak	38.509	15.818	20.809	11.096	15.296	4.607
Textiel	10.856	36.145	66.021	13.907	12.615	618
Kleding en schoeisel	32.914	15.415	26.749	12.304	5.661	2.340
Hout en meubel	11.767	11.382	8.474	3.182	3.347	2.184
Papier, druk en uitgeverij	26.309	3.232	5.479	4.712	5.403	759
Chemie	26.793	3.117	11.375	5.598	7.512	3.374
Klei, ceramiek, glas en cement	8.756	5.869	4.740	22.516	5.180	1.773
Zware metaalnijverheid incl. non-ferro	15.020	5.614	3.800	39.237	50.319	3.140
Metaalverwerking	85.009	25.894	24.409	41.582	46.451	8.925
Diverse nijverheid	7.585	2.967	4.009	1.848	1.460	400
Bouw	76.309	33.166	34.459	24.465	26.317	12.619
Electriciteit, gas en water	7.285	2.123	3.565	4.721	4.243	813
Handel, bank- en verzekeringswezen	174.181	49.820	59.185	58.561	53.369	19.402
Vervoer en verkeer	68.402	15.438	20.699	27.013	21.351	6.762
Diensten	234.336	69.832	79.106	77.591	75.785	35.826
Totaal	864.019	335.748	417.658	417.904	379.183	157.898

Bronnen: — rijen 1, 14, 15, 16 en 17: *VT 61, VIII-1*, blz. 126-127 en berekeningen;

— overige rijen: berekend op basis van N.I.S.-archieftabellen over H.N.T. 61, nrs. 3bis, 14 A-B, 41, 43 en 51.

nige groei dat enige differentiatie bepaald niet overbodig lijkt. Ten slotte kan op deze wijze ook een wat diepgaander vergelijking met de aandelen in het geografisch produkt (cfr. sectie 2) worden uitgevoerd.

1.5.2 De matrix voor 1970

Zoals voor 1961 zijn er voor de industrie, behoudens de nogal fundamentele herclassificatie (zie Bijlage A), geen problemen. De in tabel 4-4 opgenomen gegevens over de industrie zijn dan ook ongecorrigeerd overgenomen uit de handels- en nijverheidstelling.

Voor de uit de volkstelling overgenomen rubrieken stelt zich opnieuw het probleem van de onvoldoende omschreven groepen. De omvang is echter veel groter dan in 1961. Opnieuw komen drie deelgroepen voor, nl.

- deze waarvoor alleen de werkprovincie bekend is, die 33.538 eenheden telt,
- deze waarvan alleen de bedrijfstak genoteerd werd, met 17.406 eenheden van wie de plaats van tewerkstelling in België is, maar verder onbekend en 62.688 met variabele werkgemeente; en
- de groep waarvan alleen geweten is dat zij in België tewerkgesteld is en die 36.235 personen omvat.

In totaal gaat het dus om niet minder dan 149.867 arbeidsplaatsen. Dit betekent 4,3% van de actieve bevolking of meer dan het twintigvoudige van wat in 1961 voorkwam. Overigens is het merkwaardig dat zich ruim 20.000 probleemgevallen voordoen in de provincie Brabant. Verhoudingsgewijs overtreft dit het viervoud van de bij andere provincies gelocaliseerde gevallen. De Brusselse onwil, die sub 1.3.1.3 beschreven werd, speelt hier ongetwijfeld een erg belangrijke rol. Dit belet niet dat over de verdeling van de bijna 150.000 residuelen nauwelijks iets bekend is dat toelaat ze realistisch te verdelen over de provincies en bedrijfstakken. In tegenstelling tot de matrix van 1961 is dit voor deze telling echter wel noodzakelijk. De residuelen vormen immers zo'n tachtig percent van de toeneming van de werkgelegenheid tussen 1961 en 1970, terwijl dit voor de periode 1947-1961 minder dan een tiende was. Een weglating in 1970 zou op de groeicijfers zo'n fundamenteel gevolg hebben dat deze totaal onbetrouwbaar werden, zelfs voor de algemene (niet-sectoriële) scores. Hieruit kan men slechts concluderen dat de handels- en nijverheidstelling in 1970 maximaal moet gebruikt worden — daar stelt het probleem van de residuelen zich immers niet — en dat voor

Tabel 4-4 Spreiding van de werkgelegenheid 31 december 1970^a

<i>Bedrijfstak</i>	<i>Antwerpen</i>	<i>Brabant</i>	<i>West-Vlaand.</i>	<i>Oost-Vlaand.</i>	<i>Henegouwen</i>	<i>Luik</i>	<i>Limburg</i>	<i>Luxemburg</i>	<i>Namen</i>	<i>Totaal</i>
Landbouw e.a.	16.946	24.730	29.416	28.329	17.500	16.358	10.706	10.842	9.628	164.455
Extractieve nijverheid	343	1.510	13	20	15.623	9.240	24.771	606	3.754	55.880
Voeding, drank, tabak	36.678	37.128	17.142	22.090	10.950	13.692	7.408	1.648	3.284	150.020
Textiel	2.851	8.521	34.918	49.545	16.709	6.643	1.683	267	193	121.330
Kleding en schoeisel	12.890	27.064	16.014	29.418	8.314	5.284	9.234	250	595	109.063
Hout en meubel	13.958	9.952	15.670	10.234	3.582	3.019	4.005	1.977	2.006	64.403
Papier, druk en uitgeverij	15.654	31.657	4.124	7.181	6.451	5.304	1.724	857	1.824	74.776
Chemie	29.604	31.272	5.986	14.315	7.228	8.474	5.429	133	2.367	104.808
Klei, ceramiek, glas en cement	15.117	13.283	9.382	6.376	19.664	5.073	6.305	998	8.469	84.667
Zware metaalnijverheid incl. non-ferro	14.007	11.893	8.237	9.121	32.636	32.275	3.373	2.578	1.575	115.695
Metaalverwerking	87.515	105.039	38.209	31.589	50.439	40.647	26.821	2.372	10.202	392.833
Diverse nijverheid	16.410	5.078	2.863	2.805	1.559	2.659	581	304	400	32.659
Bouw	47.000	91.096	36.669	40.430	28.819	30.236	21.283	5.844	10.684	312.061
Electriciteit, gas en water	5.313	8.874	2.287	3.318	3.827	2.858	1.197	314	1.505	29.493
Handel, bank en verhuur	139.787	288.736	79.860	81.791	81.873	75.938	33.756	13.102	25.291	820.134
Vervoer en verkeer	52.184	76.654	18.493	20.243	24.818	21.548	8.264	5.231	9.711	237.146
Diensten	112.918	242.401	66.217	77.835	82.608	78.947	39.839	14.850	29.070	744.685
Totaal	619.175	1.014.888	385.500	434.640	412.600	358.195	206.379	62.173	120.558	3.614.108

^a Inclusief residuelen, cfr. tabel 4-5.

Bron: — rij 1, 16 en 17: VT 70, 8-A, blz. 338-346 + berekeningen;
 — rij 2 t/m 14: Archief N.I.S.; HNT 70, tabellen 50.03, 50.05, 52.01, 52.02;
 — rij 15: *ibid.* en VT 70, 8-A, blz. 343.

de overblijvende bedrijfstakken een toewijzing moet geschieden. Het gebruik van de H.N.T. voor andere branches dan industriële moet omwille van de bestaande lacunes praktisch beperkt worden tot de bedrijfstakken electriciteit, gas en water en de handel. Voor deze laatste is zelfs reeds een aanvulling uit de V.T. nodig, daar de apotheken niet bij de H.N.T. betrokken werden. Eén en ander heeft tot gevolg dat het aantal residuen dat (over de resterende bedrijfstakken) moet verdeeld worden, tot ongeveer de helft van het totale aantal herleid is. De meest zinvolle verdeling ervan geschiedt wellicht proportioneel aan de bekende verdeling. De uitvoering kan via verschillende stappen gebeuren. Eerst komen dan de residuen aan bod waarvan de bedrijfstak bekend is. Deze worden over de provincies verdeeld volgens hun respectieve aandelen. Daarna worden de volkomen ongeïdentificeerden gespreid volgens de provinciale totalen. Dit aantal, aangevuld met de alleen provinciaal geïdentificeerden, wordt daarna volgens het regionale aandeel van de desbetreffende bedrijfstakken gesplitst⁴¹. De resultaten van al deze bewerkingen, samengebracht in tabel 4-5, kunnen zoals reeds gezegd van de realiteit afwijken. Er lijken m.i. echter geen mogelijkheden voorhanden om een alternatief voor de proportionaliteitsregel op te funderen. Deze regel zorgt er anderzijds wel voor dat in minimale zin wordt afgeweken van de specialisatie-coëfficiënten die zouden resulteren uit een niet met residuen aangevulde data-matrix. De fundamentele betekenis schuilt echter in de meer correcte benadering van de globale groei, zonder dat de industriële groeicijfers, die immers op de H.N.T. gebaseerd zijn, aangetast worden. Er kan dus geconcludeerd worden dat deze aanpassing nauwelijks een rol speelt voor de industriële kencijfers, maar dat deze des te essentiëler is voor het situeren van deze industrie in het globale werkgelegenheidspatroon. Overigens blijkt uit tabel 4-5 dat dank zij het maximale gebruik van de handels- en nijverheidstelling het aantal te verdelen residuen herleid wordt tot ruim 60.000 i.p.v. bijna 150.000⁴². Ze maken uiteindelijk dus slechts 2% van de totale werkgelegenheid of 4% van deze in de betrokken sectoren uit.

⁴¹ Een meer formele behandeling is opgenomen in mijn *Regionale structuur en werkgelegenheid*, o.c., blz. 171.

⁴² Bij deze 61.280 zijn niet de personen gerekend die een arbeidsplaats vinden in de zgn. beschermde werkplaatsen voor gehandicapten. De bijna 3.600 betrokkenen verrichten immers haast allen industrieel-ambachtelijk werk en zijn bijgevolg noch primair noch tertiair tewerkgesteld.

Tabel 4-5 Spreiding van de residuen uit de V.T. 70 in de werkgelegenheidsmatrix

<i>Bedrijfstak</i>	<i>Provincie</i>	<i>Antwerpen</i>	<i>Brabant</i>	<i>West-Vlaand.</i>	<i>Oost-Vlaand.</i>	<i>Henegouwen</i>	<i>Luik</i>	<i>Limburg</i>	<i>Luxemburg</i>	<i>Namen</i>	<i>Totaal</i>
Landbouw e.a.		308	878	554	492	377	385	80	308	253	3.635
Handel, bank en verhuur		1.264	6.081	563	602	535	667	212	75	196	10.195
Vervoer en verkeer		3.120	5.839	1.107	1.205	1.524	1.336	483	322	608	15.544
Diensten		4.252	13.194	2.500	2.912	3.225	3.153	1.446	586	1.178	32.446
Totaal		8.944	25.992	4.724	5.211	5.661	5.541	2.221	1.291	2.235	61.820

Bron: berekend aan de hand van VT 70, 8-A, blz. 338-346.

1.5.3 De data over 1977

Ook in 1977 komen arbeidsplaatsen voor in de rubrieken 'veranderlijke' en 'onbekende gemeente' van tewerkstelling⁴³. Het gaat om 40.197 banen of iets meer dan één percent van de totale werkgelegenheid in België⁴⁴. Hoewel de fout heel wat minder belangrijk is dan in 1970, is ze toch niet bepaald verwaarloosbaar. In een periode waar de economische crisis een aanvang neemt en het aantal banen stilaan begint te dalen, zijn die enkele tienduizenden arbeidsplaatsen van groot belang om een precies idee van de economische achteruitgang te krijgen. De toewijzing van de residuen gebeurt in tabel 4-6 op basis van de provinciale aandelen in de werkgelegenheid waarvan de plaats van tewerkstelling wel bekend is.

Tabel 4-6 Verdeling van de residuen in 1977

Provincie	Werkgelegenheid	
	Vóór herverdeling	Na herverdeling
Antwerpen	583.587	590.347
Brabant	961.699	972.838
West-Vlaanderen	379.020	383.410
Oost-Vlaanderen	410.915	415.675
Henegouwen	391.619	396.155
Luik	349.334	353.380
Limburg	212.808	215.273
Luxemburg	62.507	63.231
Namen	118.841	120.218
Totaal	3.470.330	3.510.527

Bron: berekend aan de hand van S.E.O. 77.

Aan een sectoriële verdeling van de residuen moet niet gedacht worden. Een desaggregatie volgens de bedrijfstakken is voor 1977 niet mogelijk. Daarvoor zijn verschillende redenen. In de eerste plaats zijn de bedrijfstakken in de detailtabellen van het N.I.S. minder gedesaggregeerd dan in 1970 het geval was. Een herclassifica-

⁴³ SEO77, blz. 117.

⁴⁴ Er wordt steeds gebruik gemaakt van de geëxtrapolerde cijfers.

tie om tot eenzelfde afbakening te komen als bij voorgaande tellingen, is dus onmogelijk. Belangrijker nog is dat wanneer het gaat om een subsectoriële desaggregatie per provincie, het aantal observaties in de steekproef aanzienlijk daalt. De betrouwbaarheid van de geëxtrapoleerde cijfers neemt dan sterk af (cfr. 1.4). Voor de provincies Limburg, Namen en Luxemburg zouden ronduit onbruikbare cijfers ontstaan.

De informatie over 1977 blijft dus beperkt en imperfect. Men moet immers rekening houden met het steekproefkarakter en de enge definitie van de werkgelegenheid. Bovendien zijn de personen die in België werken, maar een woonplaats in het buitenland hebben automatisch uit de steekproef gesloten. Dit impliceert meteen een weliswaar bescheiden onderschatting van de werkgelegenheid. Ten aanzien van de data uit de H.N.T. van bv. 1970, waarin deze groep wel opgenomen is, ontstaat bijgevolg een onvolmaaktheid in de vergelijkbaarheid.

1.6 De vergelijkbaarheid van de werkgelegenheidsmatrices

1.6.1 De versie van 1970 vs. deze van 1961

Het is zonder meer duidelijk dat naast talrijke punten van overeenstemming, toch enkele niet onbelangrijke verschillen bestaan tussen de tellingen van 1961 en deze van 1970.

De gelijkenissen voor de H.N.T.'s betreffen o.m. de datum, het sectorieel object (niettegenstaande de classificatieverschillen beschreven in bijlage A) en de arbeidstypes (de hergroeperingen spelen in feite geen rol). Het belangrijkste verschil vormt ongetwijfeld het arbeidsduurcriterium dat in 1961 de normale arbeidstijd zoals vastgesteld in de wet of de C.A.O.'s omvatte en in 1970 slechts op gemiddeld 15 uur per week werd gesteld. Vergelijking met de volkstellingsgegevens leert dat deze wijziging weinig fundamenteel is voor de industrie, waar deeltijdse arbeid immers slechts in beperkte mate voorkomt. Dit is niet het geval voor de handel, zodat de H.N.T. 70 eigenlijk beter vergelijkbaar is met de V.T. 61, die ook niet uitging van de normale arbeidsduur, dan met de H.N.T. 61. Dit impliceert in feite dat de V.T. 61 t.o.v. de V.T. 70 ook een verschil vertoont i.v.m. het arbeidsduur-criterium, in die zin dat in '70 ook is uitgegaan van de „normale prestaties” en deeltijdse functies grotendeels uitgesloten worden, althans voor wat de hoofdberoepen betreft.

Er moet echter op gewezen worden dat de volkstellingen eerder een momentopname vormen, terwijl de handels- en nijverheidstellingen veeleer een genormaliseerd periodebeeld pogen te bieden.

Een ander, niet minder belangrijk verschilpunt wordt bepaald door de wetten van 8 november 1962 en 2 augustus 1963. Deze herzien de territoriale afbakening van de provincies, o.m. door de overheveling van het daarbij gecreëerde arrondissement Komen-Moeskroen van West-Vlaanderen naar Henegouwen en de Voer van Luik naar Limburg. Alleen de eerstgenoemde wijziging is echter van diepgaande betekenis voor het statistisch materiaal.

Bij de verstoring van de vergelijkbaarheid speelt de soort telling verder een essentiële rol. Zo wordt het probleem van de residuelen, d.w.z. zij die in België een arbeidsplaats vinden doch waarvan de werkprovincie en/of bedrijfstak onbekend is, wel gesteld bij de volkstellingen maar niet bij de handels- en nijverheidstellingen. De ongelijke grootte van deze categorie in de te vergelijken jaren vormt één der belangrijkste hinderpalen voor een goede comparabiliteit. Niettegenstaande het maximale gebruik van de H.N.T. 70 voor de tertiaire sector moesten bij deze telling nog bijna 62.000 residuelen over de provincies en bedrijfstakken verdeeld worden. Voor 1961 daarentegen konden de residuelen als zo marginaal beschouwd worden dat er zonder gevaar voor vertekening geen rekening is mee gehouden.

Deze residuelen hebben verdere implicaties op de data-correctie. De beperkingen die aan de vergelijkbaarheid worden gesteld i.v.m. het al dan niet voltijdse karakter van de tewerkstelling kan nl. niet op zinvolle wijze opgeheven worden via gebruikmaking van de V.T. 70. Dit zou immers impliceren dat ruim 160.000 residuelen op zeer arbitraire wijze moeten toegewezen worden, zodat de informatiekost groter wordt dan de baat...

Omwille van de volledigheid willen we nog wijzen op een laatste vergelijkbaarheidsprobleem. Het betreft de subbranche „verhuur van eigen onroerende goederen” die wel in 1970, doch niet in 1961 voorkomt. Daar deze activiteit in 1970 een werkgelegenheid behelst van slechts 465 personen, d.w.z. minder dan 0,2% van het totaal, menen we dat het hierdoor ontstane probleem verwaarloosbaar is.

1.6.2 De vergelijkbaarheid met de oudere tellingen

De vergelijkbaarheid van de ruimtelijke afbakening speelt, net als het ontbreken van „verhuur van eigen onroerende goederen” ook

een rol t.a.v. de oudere tellingen. Er zijn echter andere en wellicht niet minder belangrijke verschillen.

In de eerste plaats moet er gewezen worden op de sterk verhoogde bruikbaarheid van de volkstelling die, in tegenstelling tot deze vóór W.O. II, een verdeling naar werkprovincie geven.

Een tweede belangrijk verschil is de duidelijke omschrijving van de inrichtingshoofden, wat in het verleden soms niet het geval was of (in 1937) zelfs als categorie uitgesloten. Men kan hier de creatie van een nieuwe groep, nl. leerjongens en -meisjes, aan toevoegen. In feite gaat het echter om een verbijzondering van de categorie (jonge) arbeidskrachten waarvoor in 1947 en vroeger geen juridisch kader bestond. Deze problematiek vloeit rechtstreeks voort uit de groeiende sociale wetgeving en is dus van blijvende aard. Zo kan men zich de vraag stellen hoe in komende tellingen de verschillende soorten tewerkgestelde werklozen (D.A.C., B.T.K. e.d.) zullen gerecenseerd worden. Terugkerend naar de problematiek vóór 1970, kan nog gewezen worden op de verruiming van de groep helpers tot de bezoldigde familieleden. Deze categorie is echter marginaal en heeft nauwelijks invloed op de totaalcijfers⁴⁵.

Een derde variatie geldt voor de H.N.T. (en de L.T.) die minder een momentopname wordt, dan wel een periodegemiddelde zou aanduiden. In feite sluit dit aan bij de oudste industrietelling en bepaalde pogingen, met name uit 1936-37, om een beeld van een jaargemiddelde te bekomen. Het probleem van de onduidelijkheid van zo'n gemiddelde is echter in 1970 evenmin als in 1846 opgelost ...

Een vierde verschil betreft de controle. Hierbij is in de eerste plaats de verhoging van de controlemogelijkheden aan te stippen. De invoering — en t.a.v. 1947 de uitbreiding — van de R.M.Z. speelt hier ongetwijfeld de belangrijkste rol. Ook de toeneming van de informatie i.v.m. de produktiestatistieken en de B.T.W. betekent een niet geringe aanvulling van de externe controlemogelijkheden. Het is echter slechts dank zij de technologische vooruitgang en met name de aanwending van de computer dat deze kansen ook waargemaakt konden worden. Ten aanzien van de wat primitieve mechanografische controles van het begin van de twintigste eeuw, die bovendien beperkt waren tot het intern aspect, is er dus wel een belangrijke vooruitgang geboekt.

⁴⁵ Men kan zelfs stellen dat die invloed nihil is. In vroegere tellingen moet deze groep gewoon bij de bezoldigde werknemers opgenomen zijn. Het enige effect is dus een overheveling van de werklieden naar de helpers.

Hiertegenover staat een dalende bereidheid van de bevolking om aan onderzoeken als de V.T. te participeren. Dit trad zowel in 1970 als in 1981 aan het licht, toen bleek dat naast de (vooral) Brusselse bevolking ook gemeentebesturen aan deze negatieve tendens participeerden. Het enorme aantal residuelen is er een resultaat van. Men kan echter stellen dat het hierbij gaat om een internationale tendens. De mislukking van de Nederlandse V.T. in 1971 en de kritiek op de volgende toont dit voldoende aan...

1.7 Historische kritiek en hedendaagse bronnen

De hedendaagse bronnen voor het economisch-historisch onderzoek staan qua conceptie en uitvoering dikwijls op een niet veel hoger niveau dan de oude tellingen. Dat is o.i. één van de belangrijkste conclusies die uit de voorgaande paragrafen kan worden getrokken. Toch stellen we vast dat veel onderzoek over de hedendaagse economische problematiek elke kritische reflectie over de kwaliteit van de bronnen ontbeert; zo'n onderzoek kan dan ook niet anders dan twijfelachtige conclusies opleveren. Deze stelling willen we graag illustreren met een voorbeeld, ook al kan zo'n voorbeeld geen aanspraak maken op representativiteit en al zijn de gegevens die in het voorbeeld gebruikt worden ook niet volmaakt.

Bij ons voorbeeld speelt de werkgelegenheidscoëfficiënt de centrale rol. Deze coëfficiënt is niets anders dan de verhouding tussen de werkgelegenheid in een geografische ruimte (land, regio, provincie) en de actieve woonbevolking in die ruimte. De actieve bevolking, ook wel beroepsbevolking genoemd, is de som van diegenen die werk hebben en de (werkwillige) werklozen. Indien de coëfficiënt groter is dan één bestaat er in de regio een netto tekort aan arbeidskrachten. Er zal dan een inkomend pendelsaldo voorkomen. Is de coëfficiënt kleiner dan één, dan heerst er een tekort aan werkgelegenheid. Normalerweise gaat dit gepaard met werkloosheid en/of een uitgaand pendelsaldo. Deze coëfficiënt laat dus toe op een eenvoudige wijze de relatieve werkgelegenheidssituatie te kennen. Het is dan ook een veel gebruikt instrument, niet alleen bij het analytisch onderzoek maar ook wanneer de door het regionaal beleid positief te discrimineren deelruimten moeten worden afgebakend of beoordeeld.

In tabel 4-7 zijn de werkgelegenheidscoëfficiënten voor 1961, 1970 en 1977 opgenomen (i) zoals ze door het N.I.S. werden berekend op basis van de volkstelling en het sociaal-economisch onderzoek en

(ii) zoals ze kunnen berekend worden aan de hand van de aangepaste werkgelegenheidsdata. Voor beide reeksen is dus gebruik gemaakt van dezelfde meting van de actieve bevolking. Dat is van belang omdat de opvattingen in de V.T., met name in 1970, nogal verschillend bleken van die in de H.N.T. Een aanpassing van de actieve bevolking was in het kader van dit werk echter niet haalbaar en ook minder relevant. We spitsen ons immers toe op de spreiding van de economische activiteit, i.c. de werkgelegenheid. Dat de variaties in de coëfficiënten louter afhankelijk zijn van de verschillen in de werkgelegenheidscijfers illustreert dan ook enkel de betekenis van de in dit hoofdstuk geformuleerde bronnenkritiek.

Tabel 4-7 Gecorrigeerde en ongecorrigeerde werkgelegenheidscoëfficiënten

Provincie	Ongecorrigeerd			Gecorrigeerd		
	1961	1970	1977	1961	1970	1977
Antwerpen	93,8	95,7	94,1	93,4	106,2	95,2
Brabant	106,3	104,4	105,5	105,8	116,2	106,8
West-Vlaanderen	86,7	91,0	91,0	87,2	97,8	92,0
Oost-Vlaanderen	81,1	80,3	78,6	81,0	85,5	79,5
Henegouwen	90,1	84,4	83,2	89,4	89,0	84,2
Luik	99,2	92,1	89,6	100,2	93,9	90,6
Limburg	83,8	82,1	80,8	83,4	90,2	81,7
Luxemburg	83,7	79,0	80,4	83,8	84,9	81,3
Namen	88,6	84,4	82,2	86,7	91,4	83,2
Rijk	93,2	91,7	90,9	93,0	99,3	92,0

Bronnen: VT 61, VT 70, SEO 77 en eigen berekeningen.

De aanleiding voor deze illustratie blijkt duidelijk uit de ongecorrigeerde resultaten in tabel 4-7. Hoewel 1961 nog aansloot bij een periode van grote structurele werkloosheid en als het scharnierjaar t.o.v. de „golden sixties” mag beschouwd worden, stellen we een daling van de nationale werkgelegenheidscoëfficiënt vast. Aangezien we weten dat de werkloosheid in de periode 1961-1970 kromp tot het absolute minimum, de zgn. frictiewerkloosheid, en de pendel naar het buitenland een dalende trend kende, kan de daling van de coëfficiënt niet met de werkelijkheid overeenstemmen. De vermindering tussen 1961 en 1970 zou trouwens tweemaal zo groot zijn als de afneming tussen 1970 en 1977. Nochtans zette in deze laatste periode de economische crisis in en moet, mede door de voortgezette groei

van de actieve bevolking⁴⁶, een veel scherpere daling worden verwacht.

Vanuit het standpunt van de economische groei en ontwikkeling zijn de gecorrigeerde cijfers dan ook veel realistischer. De jaren zestig worden gekenmerkt door een substantiële toeneming van de coëfficiënt, en de intrede van de crisis leidt tot een belangrijke daling. Natuurlijk kan men nog wijzen op imperfecties in de gecorrigeerde cijfers. Zo bedraagt de gemiddelde coëfficiëntwaarde 0,2% minder volgens het gecorrigeerd cijfer in 1961 dan volgens de V.T. Dit is toe te schrijven aan de beperkte lacunes in de H.N.T., die we sub 1.2.1.4 signaleerden. Men kan deze afwijking beschouwen als de zeer geringe prijs voor de juistere regionale verdeling van de industriële werkgelegenheid. De gemiddelde coëfficiënt is onwaarschijnlijk hoog in 1970. Dit is het resultaat van de afwijkende definities in de V.T. ten opzichte van de H.N.T. Globaal bedraagt de overschatting echter minder dan 3% en wellicht niet meer dan 2%. De ombuiging van het stijgend verloop voor 1970 en de daling erna blijft dus behouden⁴⁷, ook als men rekening houdt met deze technische beperkingen.

De gecorrigeerde cijfers zijn uiteraard ook van het grootste belang op het regionale vlak. Zo tonen zij aan dat de Brabantse situatie *niet* verbeterde na 1970, doch integendeel aanzienlijk achteruit ging. De verzwakkende relatieve positie van de Brusselse agglomeratie, die o.m. veroorzaakt werd door toenemende concentratie- en agglomeratienadelen⁴⁸, is daar ongetwijfeld een belangrijke oorzaak van. Ook blijkt dat de Westvlaamse economie de crisis niet kon opvangen met een stabiel werkgelegenheidsniveau, maar integendeel een niet onbelangrijke achteruitgang kende. Voor Namen wordt aangetoond dat de economische crisis wel degelijk een aanzienlijke terugval betekende, en dat niet van hetzelfde lange termijn vervalproces sprake is als bv. in Luik.

⁴⁶ Tussen 1970 en 1977 nam de actieve bevolking met ongeveer 180.000 eenheden toe, vooral als gevolg van de toenemende vrouwelijke activiteitsgraden. Bij een constante werkgelegenheid zou de werkgelegenheidscoëfficiënt dus dalen, en wel met ca. 5%. Tussen 1961 en 1970 nam de actieve bevolking volgens het N.I.S. met ongeveer 125.000 toe. Een daling van de coëfficiënt met ca. 3,5% zou het gevolg zijn, indien de werkgelegenheid stabiel bleef.

⁴⁷ In 1977 zijn de afwijkingen alleen het gevolg van de verdeling van de residuen.

⁴⁸ Cfr. G.L. DE BRABANDER, „Bijdrage tot de geografie van de grootstedelijke ontwikkeling: het geval Brussel” in E. WITTE, red., *Taal en Sociale integratie*, deel 3, Brussel, 1981, blz. 281-304.

We moeten en kunnen hier uiteraard geen analyse geven van de ontwikkelingen in alle provincies. De opgenoemde voorbeelden maken o.i. voldoende duidelijk dat een ander en juist beeld ontstaat wanneer de gecorrigeerde in plaats van de ongecorrigeerde data gebruikt worden. Ook bij het meest recente bronnenmateriaal mag men bijgevolg niet veronderstellen dat de kwaliteit zonder meer gegarandeerd is. Een kritisch onderzoek van de bron is absoluut noodzakelijk indien men relevante onderzoeksresultaten wenst te bekomen.

2 DE BRUTO TOEGEVOEGDE WAARDE

Dat geldt ook wanneer men gegevens over de toegevoegde waarde gebruikt. De provinciale data over de bruto toegevoegde waarde per bedrijfstak, kortweg regionale boekhouding genoemd, vormen een welkome aanvulling van de werkgelegenheidscijfers. Ze maken het immers mogelijk vanaf 1955 het globale effect van alle produktiefactoren op de specialisatie te berekenen en de regionale economische groei volgens de gebruikelijke methodes te meten. Op die manier kan de weliswaar niet onbelangrijke maar toch wat eenzijdige meting via de werkgelegenheid aangevuld worden.

2.1 Probleemstelling

Toch is de benadering van het centrale thema van dit boek via de regionale boekhouding niet geheel probleemloos. De bruto toegevoegde waarde werd immers zowel uitgedrukt in werkelijke prijzen als in vaste prijzen. Deze laatste hebben evenwel een verschillend basisjaar (o.m. 1953 en 1963) en zijn dus niet vergelijkbaar. Het is de bedoeling te komen tot provinciaal-sectoriële matrices van de toegevoegde waarde die zo goed mogelijk met elkaar kunnen vergeleken worden. De geselecteerde jaren zijn 1961 en 1970 omdat hiervoor complementaire matrices op basis van de algemene tellingen kunnen geconstrueerd worden, en ten minste ook 1955 en 1979 omdat dit het vroegste resp. meest recente jaar is waarvoor gegevens beschikbaar zijn.

Naast de globale kwaliteit van deze provinciale data, rijzen dus nog verschillende meer specifieke problemen. Ten eerste worden

voor vele provincies gegevens voor hergroepeerde branches gegeven, zodat ofwel desaggregatie voor enkele, ofwel aggregatie voor de andere provincies nodig is. Een tweede probleem betreft de inflatie en de wijzigingen in de intersectoriële prijsstructuur, dat slechts op te lossen is door het gebruik van deflatoren. Ten slotte is er, net als bij de werkgelegenheid, het probleem van de wijziging in de afbakening van de provincies in 1963, zodat opnieuw twee versies van de data-matrix voor 1961 zullen moeten opgesteld worden.

2.2 De globale kwaliteit

Het meest fundamenteel bij de beoordeling van de kwaliteit der regionaal-sectoriële gegevens lijkt hun oorsprong. Ze resulteren immers uit verdelingsbewerkingen op de nationale totalen, zodat ze alle problemen die de nationale boekhouding aantasten ook incorporeren. Die problemen zijn niet gering, zoals bleek uit de discussie ontstaan na de publicatie van het onverwachte (hoge) groeicijfer voor 1976. Het zou te ver leiden hier deze discussie te hernemen en te beoordelen. Het weze voldoende eraan te herinneren dat de bevoegde staatssecretaris heeft toegegeven dat er inderdaad wat schort aan de berekeningswijze van het nationaal produkt en dat de Hoge Raad voor de Statistiek de opdracht heeft gekregen verbeteringen in de methodologie voor te stellen en te onderzoeken⁴⁹. Overigens weet men dat de rekeningen gebaseerd zijn op gegevens die grotendeels door de privébedrijven verstrekt worden en dus niet boven elke twijfel verheven zijn. Daar de controle van dergelijke omzet-, voorraad- en produktiegegevens erg moeilijk is, ligt het voor de hand dat ook de nationale gegevens aan een zekere foutenmarge onderhevig zijn. Omwille van de gehanteerde werkwijze spelen die fouten ook door op het regionaal vlak.

Op dit vlak komt het tweede probleem aan de orde met name de verdelingscriteria⁵⁰. Principieel wordt hier gebruik gemaakt van de aangiften voor de produktiestatistiek, die gehergroepeerd wor-

⁴⁹ Cfr. „De nationale rekeningen van België 1967-1976”, *Statistisch Tijdschrift*, 1978, nr. 4, blz. 257. Voor een overzicht van de gebruikte methodes, zie „Naar een uitbreiding van de nationale rekeningen”, *Statistische Studiën*, 1971, nr. 24, 64 blz.

⁵⁰ „Economische groei van de provincies en taalstreken van 1955 tot 1963”, *Statistisch Tijdschrift*, 1966, blz. 576-582.

den volgens de plaats waar de inrichtingen gevestigd zijn. De hoger samengevatte problemen spelen hier bijgevolg opnieuw een rol. Dit wordt echter nog verergerd door de onvolledigheid van de produktie-statistieken. Vooral in 1955 maar ook nog in 1961 waren heel wat branches niet verplicht dergelijk statistisch materiaal over te maken. Daarom werden alternatieve verdeelsleutels gebruikt, o.m. de werkgelegenheid en het loonniveau volgens de R.M.Z., maar ook nog de telling van 1947⁵¹! Het spreekt vanzelf dat aanwending van dergelijke onvolledige⁵² of verouderde gegevens geen aanleiding kan geven tot een groot vertrouwen in de regionale cijfers, zeker niet wat 1955 en 1961 betreft. De eventueel ruimtelijk min of meer gelijkmatige ontduikingsgraad kan weliswaar een zekere compenserende rol spelen bij het uitvlakken van de fouten.

Wat de recentere statistieken aangaat, kan men stellen dat de verruiming van het controlemateriaal en niet in het minst de veralgemening van de sociale zekerheid een positieve invloed hebben uitgeoefend. Anderzijds blijkt al te dikwijls hoe overhaast de statistieken over het geografisch produkt gepubliceerd worden. Eerst worden voorlopige cijfers gepubliceerd op basis van onvolledige gegevens over de produktiestatistieken. Deze worden enkele jaren later vervangen door definitieve cijfers op basis van wat volledige produktiestatistieken zouden zijn. Hier moet de voorwaardelijke wijze wel gebruikt worden, want in de volgende jaren blijken dikwijls nog een aantal niet verwaarloosbare correcties aangebracht te worden.

Ter illustratie hiervan willen we wat nader ingaan op het materiaal over de periode van 1970 tot 1974, dat in het Statistisch Tijdschrift in 1976 en in 1979 gepubliceerd werd. Voor 1970 betrof het op eerstgenoemd publicatiejaar reeds herziene, definitieve cijfers. Bij vergelijking met de nieuwe reeks blijkt

- (i) dat er inderdaad geen wijziging is in het nationale totaal en in de sectoriële verdeling ervan;
- (ii) dat ongeveer twee derde van de regionale en provinciale cijfers ook geen veranderingen hebben ondergaan;

⁵¹ *Ibid.*, blz. 578.

⁵² Dit geldt met name voor de bedrijfstakken waar veel „zwart” werk werd verricht. In het licht hiervan is het merkwaardig dat twee van de bedrijfstakken die hiervoor het best bekend staan, nl. de diamant- en bouwnijverheid, exclusief op basis van R.M.Z.-materiaal werden verdeeld.

- (iii) dat de wijzigingen in het overige derde veelal beperkt zijn tot één of enkele miljoenen frank, d.w.z. tienden van procenten t.a.v. de oorspronkelijke publicatie;
- (iv) doch ook dat er uitzonderingen zijn op die regel, waar de afwijking de honderd miljoen frank overtreft en/of de procentuele fout het tiental overschrijdt.

Dit laatste treedt met name op bij de bedrijfstakken „hout en meubel” en de „diensten”. Dat dergelijke belangrijke verbeteringen over een jaar dat bijna een decennium verstreken is en drie jaar nadat „definitieve” cijfers gepubliceerd werden, nog moeten doorgevoerd worden, kan bezwaarlijk normaal genoemd worden. Uiteraard is het positief dat er gecorrigeerd wordt waar dat nodig is. Het betekent echter ook dat zelfs definitieve cijfers nauwelijks betrouwbaar mogen heten. Men moet zich daarbij de vraag stellen wat dan eigenlijk het nut is van de publicatie ervan, behalve een redelijk grove ontwikkelingstendens te weerspiegelen.

Hoe grof deze benadering wel is, treedt nog duidelijker aan het licht bij de herziening van de „definitieve” cijfers voor 1971. Daar traden op nationaal vlak al belangrijke veranderingen op. Bij de metaalverwerking en de diensten overtroffen resp. benaderden deze het miljard frank. Op het vlak van de provincies hadden ze dikwijls betrekking op afwijkingen die honderden miljoenen frank bereikten, hetzij tot 30 percent van de eerste definitieve cijfers.

Met de voorlopige ramingen is het natuurlijk nog veel erger gesteld. Op het nationaal vlak zijn miljarden afwijkingen per bedrijfstak eerder regel dan uitzondering voor de waarden over 1974. Voor de provincies is dat eveneens het geval. Bij Brabant, Henegouwen en Luik moet voor de verwerkende nijverheid een aanpassing van meer dan vijf miljard toegepast worden, niettegenstaande de subsectoriële compensatie. Eén derde van de individuele branches kennen correcties van meer dan tien procent. Maar de Luxemburgse chemie spant toch wel de kroon. Daar werd het voorlopige cijfer van de (eerste) definitieve versie liefst verachtvoudigd. De reden hiervoor is eenvoudig: met een in 1973 in bedrijf genomen cosmeticafabriek was geen rekening gehouden.

Men moet hieruit een dubbel besluit trekken. Ten eerste zijn voorlopige cijfers volkomen onbetrouwbaar en dus onbruikbaar voor om het even welk onderzoek. Ten tweede moeten zelfs de eerste definitieve cijfers met de nodige omzichtigheid benaderd worden. Zeker in de groei-optiek over een relatief korte termijn kunnen

sectoriële afwijkingen van enkele tientallen miljoenen frank toegevoegde waarde een grote betekenis hebben.

Welke conclusies moeten we nu voor dit concrete onderzoek trekken uit de voorgaande beschouwingen. In elk geval is duidelijk dat de gegevens over 1979 weinig betrouwbaar zijn. Vooral in de kleinere provincies kunnen de afwijkingen t.o.v. de reële economische prestaties vrij belangrijk zijn. Zelfs de data over 1977 en 1978 kunnen best met enige reserve bekeken worden. Om de breuklijn met de groei van de jaren zestig naar voor te laten komen, moet tussen 1970 en 1979 een scharnier-jaar gekozen worden. We opteren voor 1974. Het volgende jaar kende, voor het eerst sinds 1958, een negatieve groei en vervulde dus een signaalfunctie in het perspectief van de economische crisis. In 1976 kwam weliswaar weer een positieve groei voor, doch die kan grotendeels beschouwd worden als een compensatie voor de achteruitgang in 1975. Parallel aan de werkgelegenheidsdata van het sociaal-economisch onderzoek, kunnen we de toegevoegde waarde van 1977 opnemen. Dat voor deze gegevens en meer nog voor de data over 1979 enig voorbehoud met betrekking tot de betrouwbaarheid op zijn plaats is, ligt voor de hand.

2.3 Aggregatie en desaggregatie

Behalve de problematiek van de betrouwbaarheid van de data in het algemeen, eist ook de subsectoriële afbakening de nodige aandacht op. Hierbij moet een keuze gemaakt worden tussen aggregatie en desaggregatie. Deze kan echter slechts zeer ten dele worden gefundeerd op overwegingen van economisch-theoretische aard. In feite moet uitgegaan worden van de beschikbare gegevens die als basis voor desaggregatie kunnen dienen. Welnu, dergelijke gegevens zijn slechts in zeer geringe mate voor handen. Ze betreffen quasi-uitsluitend de tewerkstelling (N.I.S. en/of R.M.Z.-R.S.Z.) en de loonniveaus (R.M.Z.-R.S.Z.). Daarom kan principieel slechts voor aggregatie geopteerd worden.

Hieruit zou dan de groepering resulteren van:

- (i) textiel en kleding + schoeisel
- (ii) hout + meubel; papier, druk + uitgeverij en chemie;
- (iii) ijzer en staal; non-ferro metalen en garages.

Behalve (ii) komen deze aggregaties niet onlogisch voor. Voor (ii) is echter m.i. een niet onbelangrijk stuk van dit onlogische oplosbaar. In 1955 en 1961 is de chemie immers wel voor elke

Tabel 4-8 Bruto toegevoegde waarde per provincie in 1970, tegen factorkosten in prijzen van 1970 (in mln. F)

<i>Bedrijfstak</i>	<i>Provincie</i>	<i>Antwerpen</i>	<i>Brabant</i>	<i>West-Vlaand.</i>	<i>Oost-Vlaand.</i>	<i>Henegouwen</i>	<i>Luik</i>	<i>Limburg</i>	<i>Luxemburg</i>	<i>Namen</i>
Landbouw e.a.		4.613	5.432	10.509	7.237	4.818	4.737	3.686	2.670	3.112
Extractieve nijverheid		347	482	42	42	5.331	2.638	5.555	158	1.151
Voeding, drank, tabak		11.085	17.788	6.310	8.381	6.059	6.149	2.819	778	1.557
Textiel, kleding, schoeisel		2.197	5.544	10.162	15.618	4.247	2.189	1.524	108	137
Hout en meubel, papier, druk en uitgeverij		6.884	11.524	5.645	4.487	2.446	2.201	1.604	723	988
Chemie		18.850	6.500	904	4.254	3.388	1.451	1.272	26	1.141
Klei, ceramiek, glas en cement		3.446	2.199	1.724	852	5.565	1.604	1.175	56	2.938
Zware metaalnijverheid, non-ferro, garages		6.936	7.360	1.787	7.181	16.207	14.689	2.504	1.637	753
Metaalverwerking		25.761	23.344	11.972	8.266	13.556	13.371	7.397	186	2.105
Diverse nijverheid		3.705	2.141	1.326	3.383	1.257	1.135	539	38	259
Bouw		12.526	21.160	9.393	9.841	8.731	7.920	4.740	1.457	2.961
Electriciteit, gas en water		5.907	6.080	1.648	4.928	4.103	2.824	1.407	456	583
Handel, bank, woongebouwen		39.986	90.096	20.486	24.094	21.359	20.441	8.394	3.077	6.346
Vervoer en verkeer		28.868	22.450	6.807	9.787	7.901	6.935	2.564	1.281	2.977
Diensten		37.796	83.086	32.599	28.001	29.964	29.774	15.015	6.182	11.415

Bron: „Economische groei van de provincies en gewesten van 1970 tot 1976”, *Statistisch Tijdschrift*, 1979, nr. 2, blz. 142-150.

Tabel 4-9 Bruto toegevoegde waarde per provincie in 1974, tegen factorkosten in prijzen van 1970 (in mln. F)

<i>Bedrijfstak</i>	<i>Provincie</i>	<i>Antwerpen</i>	<i>Brabant</i>	<i>West-Vlaand.</i>	<i>Oost-Vlaand.</i>	<i>Henegouwen</i>	<i>Luik</i>	<i>Limburg</i>	<i>Luxemburg</i>	<i>Namen</i>
Landbouw e.a.		5.731	6.392	12.613	8.425	5.476	5.128	4.497	3.012	3.584
Extractieve nijverheid		572	325	131	141	3.386	1.941	5.233	177	1.543
Voeding, drank, tabak		13.881	20.080	7.349	9.811	6.254	7.939	3.570	867	1.031
Textiel, kleding, schoeisel		2.321	5.634	11.716	17.067	5.266	1.869	2.836	169	130
Hout en meubel, papier, druk en uitgeverij		9.135	11.945	7.896	6.165	2.967	2.638	2.946	1.289	1.358
Chemie		27.951	7.738	1.320	7.282	4.863	3.492	3.522	568	1.589
Klei, ceramiek, glas en cement		3.676	2.539	2.147	1.136	7.055	2.224	1.848	54	3.295
Zware metaalnijverheid, non-ferro, garages		7.491	10.286	2.116	8.551	18.770	17.576	2.372	1.590	856
Metaalverwerking		33.591	28.720	17.587	13.094	18.338	18.974	13.639	323	2.322
Diverse industrie		6.941	3.291	2.373	5.976	2.105	2.377	1.281	70	329
Bouw		13.916	23.636	9.972	10.339	10.303	9.863	6.322	1.945	3.372
Electriciteit, gas en water		8.077	8.551	2.122	9.309	5.349	4.831	2.500	1.626	769
Handel, bank, woongebouwen		46.040	111.678	25.591	29.915	26.110	25.282	12.039	4.201	8.309
Vervoer en verkeer		35.486	27.093	8.487	12.167	8.357	7.474	2.960	1.372	3.371
Diensten		48.337	99.143	39.436	36.158	35.938	35.922	19.398	7.642	13.469

Bron: „Economische groei van de provincies en gewesten van 1970 tot 1976”, o.c., blz. 142-150.

provincie afzonderlijk bekend. Vanaf 1970 was dat echter niet voor alle provincies het geval. De mogelijkheid bestaat nu voor de provincies waar de aggregatie voorkomt afzonderlijke cijfers te berekenen op basis van de werkgelegenheid gecorrigeerd voor loonniveaus⁵³. Zelfs zo de aldus bekomen getallen de werkelijkheid niet zeer dicht zouden benaderen, zou de informatie slechts zeer gedeeltelijk vertekend zijn. Immers, het gaat slechts om enkele provincies, waar de chemie overigens niet zo belangrijk is en alleen over de jaren vanaf 1970. Het spreekt vanzelf dat, aangezien voor de andere subbranches een dergelijke situatie niet bestaat en bijgevolg veel meer desaggregaties nodig zouden zijn, dergelijke berekeningen onverantwoord moeten genoemd worden.

Daar het N.I.S. de regionale gegevens over 1974 ook in prijzen van 1970 liet verschijnen, stellen deze verder geen (corrigeerbare) problemen⁵⁴. De statistieken voor 1970 en 1974 (zie tabellen 4-8 en 4-9) zijn dan ook quasi ongewijzigd uit de N.I.S.-publicaties overgenomen.

⁵³ Voor deze berekeningen werd gebruik gemaakt van de R.M.Z.-R.S.Z.-statistieken over de werknemers. De verdeling van de arbeidskrachten over de bedrijfstakken chemie en papier-druk-uitgeverij vormde de basis. Omdat de subsectoren door de R.M.Z. niet identiek afgebakend zijn in de tijd, moesten verschillende definities gebruikt worden. Voor 1970 is aangenomen dat de chemische sector bestond uit (i) derivaten van minerale brandstoffen, (ii) rubber en (iii) overige chemie. Voor 1974 en de latere jaren omvatte de branche (i) de aardolieraffinaderijen, (ii) rubber en plastic en (iii) overige chemie.

Om de bedrijfstak papier, druk en uitgeverij te vervolledigen, is een analogie verondersteld tussen „boek en fotografie” in 1970 en „drukkerij” in de latere jaren. Het aantal arbeidskrachten werd dan gecorrigeerd voor de sectoriële loonverschillen om een betere aansluiting bij de toegevoegde waarde te krijgen. Aangezien over de lonen geen regionale statistieken ter beschikking staan, gebruikten we de nationaal-sectoriële verhoudingen. Deze evolueerde van 0,7341 in 1970 over 0,8311 in 1974 tot 0,8308 in 1977 en 0,8299 in 1979. De verandering tussen 1970 en 1974 heeft naar alle waarschijnlijkheid veel te maken met de herdefiniëring van de bedrijfstakken. Toepassing van deze loonverhouding op de werknemersaantallen levert een aandeel van 0,5218 op in de Westvlaamse chemie in 1970. Daarna evolueerde het aandeel van 0,5918 in 1974 over 0,5580 in 1977 tot 0,5942 in 1979. In Oost-Vlaanderen steeg het van 0,7040 in 1970 tot 0,7503 in 1974, nam daarna wat af tot 0,7398 in 1977, om dan weer een weinig toe te nemen tot 0,7477 in 1979.

⁵⁴ De „statistische aanpassingen” die overigens slechts een fractie van een procent uitmaken van het geografisch produkt en daarenboven bijna volledig gelijk gespreid zijn over de provincies, kan men niet als een echt probleem beschouwen. Eenvoudige weglating heeft immers geen invloed van enige betekenis. De enige uitzondering op

2.4 Deflatoren

Voor de jaren 1955 en 1961 liggen de zaken wat moeilijker. Weliswaar zijn de geografische produkten ervoor ook in vaste prijzen uitgedrukt, maar de basisjaren zijn ongelijk, nl. 1953 en 1963 en voor de recentste periode 1970 zoals reeds werd aangestipt. Het probleem bestaat er dus in de gegevens op een gemeenschappelijke noemer te brengen. Omdat de deflatoren noodzakelijkerwijze ook de prijsstructuur van het basisjaar aannemen, blijft het aangewezen het centrale jaar, dus 1970⁵⁵ te kiezen en per bedrijfstak een deflator te berekenen. Op deze wijze wordt de variabele intersectoriële prijsevolutie ondervangen.

Deze correctieterm, die eigenlijk een inflator is daar het gaat om prijsstijgingen die naar een recentere prijsbasis worden gebracht, kan geschreven worden als:

$$\frac{P_{i1963} \cdot g_{i1963}}{P_{i1953} \cdot g_{i1963}} \times \frac{P_{i1970} \cdot g_{i1970}}{P_{i1963} \cdot g_{i1970}} = \frac{P_{i1970}}{P_{id}}$$

$$\frac{P_{id} \cdot g_{id}}{P_{i1953} \cdot g_{id}}$$

waarin p de prijzen, g de toegevoegde goederen en diensten, p.g de toegevoegde waarde, i de bedrijfstak, 1953, 1963 en 1970 prijsbasisen, en d het jaar van de te beschouwen datamatrix (1955 of 1961). Het enige probleem hierbij vormt de variabele afbakening van de bedrijfstakken. We hebben dit proberen op te lossen door naast inflatoren voor de geaggregeerde bedrijfstakken (tabel 4-10) ook deze voor individuele branches te berekenen en toe te passen waar dat mogelijk was. Dit impliceert dat de datamatrices opgenomen als

de regel vormen de cijfers over 1979. De statistische aanpassingen zijn dan aanzienlijk hoger dan bij voorgaande jaren het geval was. Ze belopen dan bijna 1,5% van het geografisch produkt en overtreffen soms de toegevoegde waarde van bepaalde bedrijfstakken. Omwille van het lage groeitempo zijn de data over 1979 dus onbruikbaar voor een analyse van het groeiproces, temeer daar de cijfers op zich al niet uitblinken qua betrouwbaarheid. Wellicht heeft het „voorlopig” karakter van de data over 1979 hier iets mee te maken. We kunnen slechts hopen dat bij de publicatie van het „definitief” cijfermateriaal dit probleem opgelost zal zijn.

⁵⁵ Aangezien 1970 ook een tellingsjaar is, en 1953 en 1963 niet, verhoogt dit mede de vergelijkbaarheid van de data.

tabellen 4-11 en 4-12 steeds zo nauwkeurig mogelijk rekening houden met de individuele inflatie der branches, ook zo een geaggregeerd cijfer voorkomt. Anderzijds houdt het ook in dat de geaggregeerde inflatoren slechts zijn gebruikt voor die bedrijfstakken die een relatief geringe toegevoegde waarde scoren en bijgevolg door het N.I.S. in gebundelde vorm werden gepubliceerd. Er is evenwel geen rekening gehouden met eventuele interregionale divergenties van de inflatiegraad. De verklaring hiervoor is dat de toegevoegde waarde in miljoenen frank wordt gepubliceerd en bijgevolg dikwijls slechts als enkele tientallen of zelfs eenheden in de N.I.S.-tabellen voorkomt. Bijgevolg kan de ingerekende afrondingsfout door het multiplicatief karakter van de inflator erg oplopen, en in extreme gevallen zelfs het inflatietempo overtreffen.

Tabel 4-10 Sectoriële inflatoren van het bruto binnenlands produkt tegen factor-kosten

<i>Bedrijfstak</i>	<i>1955-1970</i>	<i>1961-1970</i>	<i>1970-1975</i>
Landbouw e.a.	1,250317	1,236364	0,676989
Extractieve nijverheid	1,572720	1,455403	0,512141
Voeding, drank, tabak	1,472419	1,360679	0,716278
Textiel, kleding en schoeisel	1,431871	1,468225	0,725081
Hout en meubel, papier, druk en uitgeverij	1,341691	1,323746	0,693642
Chemie	1,160243	1,157729	0,737733
Klei, ceramiek, glas en cement	1,266401	1,185601	0,762940
Zware metaal en non-ferro, garages	1,357823	1,193478	0,774008
Metaalverwerking	1,549441	1,353315	0,724860
Diverse nijverheid	1,191784	1,148267	0,833540
Bouw	2,309969	1,773221	0,591285
Electriciteit, gas en water	0,953757	0,964687	0,694394
Handel, financiële diensten, woongebouwen	1,376724	1,279996	0,700318
Vervoer en verkeer	1,708967	1,523604	0,548497
Diensten	1,750350	1,508482	0,609853

Bron: berekend aan de hand van „Economische groei van de provincies en taalstreken van 1955 tot 1963”, *Statistisch Tijdschrift*, 1966, blz. 497-582, „Economische groei van de provincies en taalstreken van 1966 tot 1971”, *Statistisch Tijdschrift*, 1973, blz. 363-418, en „Economische groei van de provincies en gewesten van 1975 tot 1979”, *Statistisch Tijdschrift*, 1982, blz. 429-467.

Tabel 4-11 Bruto toegevoegde waarde per provincie in 1955, tegen factorkosten in prijzen van 1970 (in mln. F)

<i>Bedrijfstak</i>	<i>Provincie</i>	<i>Antwerpen</i>	<i>Brabant</i>	<i>West-Vlaand.</i>	<i>Oost-Vlaand.</i>	<i>Henegouwen</i>	<i>Luik</i>	<i>Limburg</i>	<i>Luxemburg</i>	<i>Namen</i>
Landbouw e.a.		3.408	5.596	7.086	6.145	4.687	5.346	2.737	2.679	2.944
Extractieve nijverheid		66	261	3	5	14.030	4.937	8.241	109	1.118
Voeding, drank, tabak		6.532	10.522	3.604	5.009	3.859	3.783	1.282	511	1.063
Textiel, kleding, schoeisel		1.277	4.845	5.385	9.900	1.591	2.384	160	102	92
Hout en meubel, papier, druk en uitgeverij		3.071	5.570	1.552	1.407	887	1.023	239	172	515
Chemie		2.891	3.441	310	1.594	1.931	1.728	652	74	398
Klei, ceramiek, glas en cement		1.696	924	808	309	2.905	769	101	20	1.026
Zware metaalnijverheid, non-ferro, garages		2.676	2.667	498	531	5.851	8.056	824	887	369
Metaalverwerking		9.266	11.023	2.161	2.574	7.880	7.741	287	167	1.501
Diverse nijverheid		1.636	1.416	343	701	447	305	37	20	44
Bouw		7.741	16.523	6.713	6.579	4.865	5.722	2.303	1.254	1.869
Electriciteit, gas en water		1.309	1.771	504	1.047	1.711	1.237	116	54	263
Handel, bank, woongebouwen		21.900	48.826	11.147	12.302	13.631	14.169	3.874	1.797	3.830
Vervoer en verkeer		13.600	13.120	3.073	5.252	5.911	4.677	1.201	1.138	2.473
Diensten		22.609	42.189	18.667	17.029	16.476	16.742	7.173	3.338	6.161

Bron: berekend op basis van tabel 4-10 en „Economische groei van de provincies en taalstreken van 1955 tot 1963”, *Statistisch Tijdschrift*, 1966, blz. 526-535.

Tabel 4-12 Bruto toegevoegde waarde per provincie in 1961, tegen factorkosten in prijzen van 1970 (in mln. F)

<i>Bedrijfstak</i>	<i>Provincie</i>	<i>Antwerpen</i>	<i>Brabant</i>	<i>West-Vlaand.</i>	<i>Oost-Vlaand.</i>	<i>Henegouwen</i>	<i>Luik</i>	<i>Limburg</i>	<i>Luxemburg</i>	<i>Namen</i>
Landbouw e.a.		4.615	6.445	9.416	7.758	5.403	6.357	3.266	3.285	3.682
Extractieve nijverheid		134	295	9	22	9.007	3.518	6.398	127	1.052
Voeding, drank, tabak		7.874	11.865	4.312	5.855	3.875	4.128	1.525	529	1.131
Textiel, kleding, schoeisel		1.870	5.667	8.120	12.383	2.005	2.274	226	113	153
Hout en meubel, papier, druk en uitgeverij		4.212	7.089	2.419	2.139	1.196	1.325	319	226	672
Chemie		4.737	4.308	313	1.849	2.158	1.674	649	46	367
Klei, ceramiek, glas en cement		2.515	1.270	1.201	497	3.621	938	153	32	1.330
Zware metaalnijverheid, non-ferro, garages		3.523	3.364	715	745	6.398	8.412	838	655	415
Metaalverwerking		12.073	14.284	3.778	3.450	8.058	10.357	752	150	1.508
Diverse nijverheid		2.037	1.544	389	799	439	369	44	26	90
Bouw		9.272	18.004	7.463	7.006	4.990	6.554	3.158	1.177	1.849
Electriciteit, gas en water		1.780	2.354	718	1.833	1.973	1.228	242	81	354
Handel, bank, woongebouwen		26.253	60.330	12.303	13.750	14.597	15.405	4.781	1.865	4.262
Vervoer en verkeer		15.541	15.379	3.843	5.799	6.105	5.202	1.540	1.050	2.427
Diensten		27.046	51.620	22.490	19.224	19.352	20.372	8.444	3.880	7.369

Bron: berekend op basis van tabel 4-10 en „Economische groei van de provincies en taalstreken van 1955 tot 1963”, *Statistisch Tijdschrift*, 1966, blz. 526-535.

Tabel 4-13 Bruto toegevoegde waarde per provincie in 1977, tegen factorkosten in prijzen van 1970 (in mln. F)

<i>Bedrijfstak</i>	<i>Provincie</i>	<i>Antwerpen</i>	<i>Brabant</i>	<i>West-Vlaand.</i>	<i>Oost-Vlaand.</i>	<i>Henegouwen</i>	<i>Luik</i>	<i>Limburg</i>	<i>Luxemburg</i>	<i>Namen</i>
Landbouw e.a.		4.930	5.000	11.450	7.155	4.456	4.104	3.764	2.615	2.891
Extractieve nijverheid		277	215	107	30	2.236	949	5.812	122	845
Voeding, drank, tabak		13.922	20.403	8.219	10.904	6.796	7.359	3.933	731	1.924
Textiel, kleding, schoeisel		1.800	4.034	11.999	13.639	4.740	1.451	1.882	131	89
Hout en meubel, papier, druk en uitgeverij		8.993	11.640	7.820	5.728	3.098	2.791	3.234	1.117	987
Chemie		34.321	7.268	1.603	6.767	6.310	3.440	3.523	582	3.269
Klei, ceramiek, glas en cement		3.592	1.923	2.559	1.636	5.561	1.990	2.067	58	4.535
Zware metaalnijverheid, non-ferro, garages		11.289	10.483	3.548	9.288	12.133	15.081	3.473	926	1.359
Metaalverwerking		37.625	27.319	17.529	13.886	16.501	19.099	19.432	302	1.596
Diverse nijverheid		8.000	3.486	2.383	5.706	1.975	2.709	1.679	82	348
Bouw		16.004	22.799	11.822	12.712	10.919	10.511	6.658	2.382	3.776
Electriciteit, gas en water		8.642	8.786	2.648	11.011	6.220	7.836	4.855	1.584	1.144
Handel, bank, woongebouwen		50.223	119.780	27.747	32.467	26.821	26.260	13.360	4.474	8.356
Vervoer en verkeer		39.218	20.275	9.034	11.956	6.733	6.326	2.815	1.132	2.678
Diensten		53.882	108.768	41.438	39.806	40.408	39.916	22.607	8.376	15.293

Bron: berekend aan de hand van tabel 4-10 en „Economische groei van de provincies en gewesten van 1975 tot 1979”, *Statistisch Tijdschrift*, 1982, nrs. 7-8, blz. 429-467.

Tabel 4-14 Bruto toegevoegde waarde per provincie in 1979, tegen factorkosten in prijzen van 1970 (in mln. F)

<i>Bedrijfstak</i>	<i>Provincie</i>	<i>Antwerpen</i>	<i>Brabant</i>	<i>West-Vlaand.</i>	<i>Oost-Vlaand.</i>	<i>Henegouwen</i>	<i>Luik</i>	<i>Limburg</i>	<i>Luxemburg</i>	<i>Namen</i>
Landbouw e.a.		5.136	5.494	12.750	8.250	5.132	4.434	4.157	2.933	3.133
Extractieve nijverheid		274	220	113	47	1.906	700	5.177	119	822
Voeding, drank, tabak		14.998	21.307	8.744	11.511	6.776	7.830	4.164	827	2.200
Textiel, kleding, schoeisel		1.903	4.391	13.783	13.964	4.170	1.328	1.812	150	62
Hout en meubel, papier, druk en uitgeverij		8.145	11.435	8.330	6.016	2.941	3.006	3.676	865	1.076
Chemie		38.637	8.108	1.598	7.218	7.003	4.222	3.990	588	3.448
Klei, ceramiek, glas en cement		3.446	1.939	2.313	1.417	5.398	2.090	2.214	75	3.881
Zware metaalnijverheid, non-ferro, garages		11.392	11.320	3.697	10.647	15.815	15.458	3.405	747	1.458
Metaalverwerking		38.424	30.512	19.119	13.798	18.961	18.479	20.786	346	1.494
Diverse nijverheid		7.313	3.491	2.725	6.289	2.126	3.054	1.814	78	378
Bouw		15.696	20.414	11.942	12.411	10.554	10.355	7.012	2.547	4.079
Electriciteit, gas en water		9.137	8.978	2.623	13.399	6.640	8.694	6.243	1.647	1.225
Handel, bank, woongebouwen		54.492	127.097	30.337	35.444	29.131	28.545	14.817	4.878	9.075
Vervoer en verkeer		40.956	22.370	10.300	14.154	7.723	7.241	3.245	1.313	3.004
Diensten		57.543	113.828	43.445	43.175	43.359	42.283	24.792	9.572	16.369

Bron: berekend aan de hand van tabel 4-10 en „Economische groei van de provincies en gewesten van 1975 tot 1979”, o.c., blz. 429-467.

Een ander aspect betreft het feit dat de regionale gegevens uit de beginperiode in het algemeen niet herzien werden wanneer nieuwe statistische basisdocumentatie ter beschikking kwam. Dit staat in niet geringe tegenstelling tot het nationaal produkt tegen marktprijzen, waarvan de herzieningen vrij regelmatig gebeurden. Omdat de geografische produkten uitgedrukt zijn in factorkosten en de te gebruiken gegevens van het binnenlands produkt tegen marktprijzen, is dit laatste overigens voor ons doel onbruikbaar⁵⁶. Men dient zich bijgevolg tevreden te stellen met imperfect geïnflerde cijfers...

Voor 1979 is de imperfectie van het basismateriaal reeds voldoende benadrukt in de voorgaande paragrafen. Dat materiaal is, net zoals voor 1977, niet alleen berekend in lopende prijzen maar ook in prijzen van 1975. Een correctie op basis van de prijsverhoudingen tussen 1975 en 1970 dringt zich dus op. De volledige periode 1955-1979 is dan immers uitgedrukt in constante prijzen. Voor deze laatste jaren wordt daartoe gebruik gemaakt van de impliciete deflatoren van het bruto binnenlands produkt (zie tabel 4-10). Omwille van de kwaliteit van het basismateriaal heeft het o.i. weinig zin een verdere desaggregatie door te voeren, zoals bv. in 1961. De resultaten van de bewerkingen zijn samengebracht in tabellen 4-13 en 4-14.

2.5 De herindeling der provincies

De wijzigingen aan de provinciegrenzen bij het begin van de jaren zestig maken een deel van de gegevens van vóór 1963 onvergelijkbaar met de latere. Bijgevolg is een aanpassing noodzakelijk. De enige mogelijkheid hiertoe, naast een noodzakelijkerwijze onjuiste herverdeling op basis van de werkgelegenheid, bestaat in het gebruik maken van verhoudingscijfers aan de hand van de geografische produkten over 1963. Dit is immers het enige jaar waarvoor volgens beide afbakeningen data beschikbaar zijn. De berekeningen gepresenteerd in tabel 4-15 bewijzen dat het effect van die herverdeling een kwestie van pro milles is. Slechts in het geval West-Vlaanderen — Henegouwen is dat niet zo, wat opnieuw aantoonde dat het hele herindelingsopzet per saldo alleen economische betekenis had bij de overheveling van het daartoe gecreëerde arrondissement Komen-Moeskroen.

⁵⁶ Men kan hieraan toevoegen dat het weinig zin zou hebben gecorrigeerde inflatiecijfers toe te passen op ongecorrigeerde regionale data.

2.6 De vergelijkbaarheid van de data-matrices

Niettegenstaande de hoger beschreven bewerkingen van de oorspronkelijke data rijst opnieuw de vraag of het resulterend cijfermateriaal wel voldoende vergelijkbaar is. Dit wordt eerst nagegaan voor de geografische produkten om deze daarna met de gegevens over de werkgelegenheid te confronteren.

2.6.1 *De vergelijkbaarheid van de geografische produkten*

Voor de gegevens over de toegevoegde waarde staat de vergelijkbaarheidsproblematiek grotendeels in het licht van de geleidelijke verbetering van het statistisch materiaal. Met name de regionale verdelingscriteria waren in 1955 en zelfs in 1961 nog vrij zwak. Bovendien moest voor beide jaren nog gebruik gemaakt worden van op nationaal niveau bepaalde inflatoren, waarbij zelfs niet altijd rekening kon worden gehouden met het specifieke inflatietempo van de individuele bedrijfstakken. Voor de aspecten inflatie en verdeling staan de gegevens over 1970 en 1974 bijgevolg op een kwalitatief duidelijk hoger niveau van deze over 1955 en 1961. Slechts voor één bedrijfstak, nl. de chemie, is het omgekeerde het geval. Voor 1970 en latere jaren waren immers niet voor alle provincies individuele gegevens over deze bedrijfstak voorhanden. Een herverdeling was bijgevolg noodzakelijk om aggregatie met weinig verwante branches te voorkomen. Omwille van de beperkte beschikbare informatie was een perfecte verdeling uitgesloten. Daar er anderzijds slechts enkele provincies bij betrokken waren, achtten we deze verdeling nuttig. Anders zou te veel informatie verloren zijn gegaan. Ten slotte moet ook het voorlopig karakter van de data over 1979 beklemtoond worden.

2.6.2 *Werkgelegenheid vs. toegevoegde waarde*

Het loskoppelen van de chemie van andere bedrijfstakken kan ook beschouwd worden als een stap om de vergelijkbaarheid van de provinciale produkten met de werkgelegenheidsmatrices op te voeren. De problematiek van de comparabiliteit is hierbij echter veel ruimer.

In de eerste plaats gaat het om variabelen met een duidelijk verschillende dimensie. Zowel de financiële als de tijdsdimensie zijn kenmerkend voor de toegevoegde waarde en afwezig bij de werkgele-

Tabel 4-15 Aanpassing van de geografische produkten van 1961^a aan de nieuwe gebiedsindeling (tegen factorkosten, prijzen van 1970 in mln. F)

<i>Bedrijfstak</i>	<i>Provincie</i>	<i>Brabant</i>	<i>West-Vlaanderen</i>	<i>Oost-Vlaanderen</i>	<i>Henegouwen</i>	<i>Luik</i>	<i>Limburg</i>
Landbouw e.a.		6.624 (1,028)	9.135 (0,970)	7.738 (0,997)	5.667 (1,049)	6.183 (0,973)	3.305 (1,012)
Extractieve nijverheid		295 (1,000)	9 (1,000)	22 (1,000)	9.007 (1,000)	3.529 (1,003)	6.387 (0,998)
Voeding, drank, tabak		11.905 (1,003)	4.154 (0,963)	5.833 (0,996)	4.040 (1,043)	4.093 (0,992)	1.523 (0,999)
Textiel, kleding en schoeisel		5.677 (1,002)	6.787 (0,836)	12.334 (0,996)	3.482 (1,737)	2.274 (1,000)	226 (1,000)
Hout en meubel, papier, druk en uitgeverij		7.099 (1,001)	2.381 (0,984)	2.139 (1,000)	1.211 (1,012)	1.323 (0,998)	319 (1,000)
Chemie		4.308 (1,000)	308 (0,985)	1.849 (1,000)	2.184 (1,012)	1.674 (1,000)	649 (1,000)
Klei, ceramiek, glas en cement		1.270 (1,000)	1.079 (0,899)	497 (1,000)	3.757 (1,038)	938 (1,000)	153 (1,000)
Zware metaalnijverheid, non-ferro, garages		3.366 (1,001)	702 (0,982)	745 (1,000)	6.398 (1,000)	8.412 (1,000)	838 (1,000)

Tabel 4-15, vervolg

<i>Bedrijfstak</i>	<i>Provincie</i>	<i>Brabant</i>	<i>West-Vlaanderen</i>	<i>Oost-Vlaanderen</i>	<i>Henegouwen</i>	<i>Luik</i>	<i>Limburg</i>
Metaalverwerking		14.295 (1,001)	3.710 (0,982)	3.450 (1,000)	8.161 (1,013)	10.351 (0,999)	752 (1,000)
Diverse nijverheid		1.544 (1,000)	372 (0,956)	799 (1,000)	463 (1,055)	369 (1,000)	44 (1,000)
Bouw		18.043 (1,002)	6.853 (0,918)	7.006 (1,000)	5.602 (1,123)	6.541 (0,998)	3.132 (0,992)
Electriciteit, gas en water		2.360 (1,002)	678 (0,945)	1.833 (1,000)	2.006 (1,017)	1.225 (0,998)	242 (1,000)
Handel, bank- en woongebouwen		60.485 (1,003)	11.543 (0,938)	13.745 (0,999)	15.370 (1,053)	15.264 (0,991)	4.771 (0,998)
Vervoer en verkeer		15.400 (1,001)	3.721 (0,968)	5.822 (1,004)	6.250 (1,024)	5.147 (0,989)	1.540 (1,000)
Diensten		51.740 (1,002)	21.634 (0,962)	19.200 (0,999)	20.222 (1,045)	20.299 (0,996)	8.418 (0,997)

^a Tussen haakjes staan de (afgeronde) omzettingcoëfficiënten, gebaseerd op de geografische produkten van 1963.

Bron: de omzettingcoëfficiënten zijn berekend aan de hand van *Economische groei van de provincies en de taalstreken van 1963 tot 1966*, Brussel, z.g., blz. 34-42 en toegepast op gegevens van tabel 4-12.

genheid. De weliswaar genuanceerde momentopname⁵⁷ impliceert het bestaan van seizoeninvloeden en dus een zekere verstoring van de vergelijkbaarheid met gegevens op jaarbasis zoals de toegevoegde waarde. Anderzijds sluit het problemen zoals inflatiecorrectie uit.

Een tweede punt betreft de relatieve homogeniteit van de bron. Dit is voor de toegevoegde waarde geen punt, daar althans voor 1970 en later een homogene systematiek met homogene definities wordt aangewend⁵⁸. Wat de werkgelegenheid aangaat, is dit duidelijk niet het geval. Telkens moet minimaal van twee tellingen uitgegaan worden, elk met zijn eigen kenmerken en eventuele gebreken. De combinatie van deze tellingen leidt zeker niet tot een optimale interne homogeniteit van de werkgelegenheidsmatrices, zodat in dit opzicht zeker van een inferioriteit t.a.v. de provinciale produkten gesproken kan worden.

Een soortgelijke inferioriteit bestaat helemaal niet in verband met het sectoriële aspect. Met name de aggregaties die binnen de regionale boekhouding zijn verricht, steken schril af tegen de veelal toch zeer gedetailleerde informatie van de diverse V.T., I.T. en H.N.T. Hoewel we ons principieel op het standpunt gesteld hebben de werkgelegenheidsbranches zo dicht mogelijk te laten aansluiten bij en indien mogelijk zelfs identiek te bepalen aan de individuele bedrijfstakken van de regionale boekhouding, hebben we ons toch verplicht gezien hiervan af te wijken voor één bedrijfsgroep. Het betreft de metaalnijverheid. In de regionale boekhouding worden hiervoor twee (soms drie) onderverdelingen gegeven, nl.

- ijzer en staal, non-ferro en garages,
- metaalverwerking.

Nu is het zo dat de branche garages naast de herstellingswerkzaamheden ook de verkoop omvat, doch dit maakt hem zeker niet analoog aan de zware metaalnijverheid. Logischerwijze hebben we dan ook, voor alle tellingen waar dat relevant was, besloten de herstelbranche bij de metaalverwerkende nijverheid thuis te brengen. Daarin zijn ten andere ook andere reparatiebedrijven ondergebracht.

⁵⁷ Bedoeld wordt het feit dat de invloed van toevallige, tijdelijke en/of technische werkloosheid, feestdagen etc. veelal uitgesloten wordt. Het zonder nadere precisering gebruiken van de „gewoonlijke” tewerkstelling in 1846... en 1970 kan men echter niet in die optiek beschouwen!

⁵⁸ Dit geldt in iets mindere mate voor 1961 en vooral voor 1955, gezien de verschillen in de verdelingscriteria.

De handel in voertuigen blijft logischerwijze in de tertiaire sector. Een tweede deelaspect betreft de omvang van de zware metaalnijverheid, die volgens de toegepaste I.S.I.C.-nomenclatuur ook de eerste verwerking van basisprodukten omvat. Dit blijkt bij de gegevens over de toegevoegde waarde in vrije zin te worden toegepast. Bij de werkgelegenheidsgegevens is dit evenwel onmogelijk, althans indien de continue vergelijkbaarheid niet fundamenteel verstoord mag worden. Bij sommige op bedrijven gerichte tellingen zijn immers eenheden geteld die vooral bij de eerste verwerking betrokken zijn, doch daarnaast ook finale produkten voortbrengen. Noodzakelijkerwijze diende dus de zware metaalnijverheid ruimer geconcentreerd te worden dan bij de regionale boekhouding het geval is. Dit alles heeft tot gevolg dat slechts wanneer beide deelgroepen, zware metaal e.a. enerzijds en metaalverwerking anderzijds, worden samen genomen een redelijke vergelijkbaarheid ontstaat tussen de afbakening bij de werkgelegenheid en die bij het geografisch produkt.

Moeilijker ligt het nog bij de diverse nijverheid. Deze is voor de gegevens over de toegevoegde waarde bijzonder onduidelijk afgebakend, getuige de talrijke „partim”-vermeldingen bij de aangegeven I.S.I.C.-klassen (cfr. bijlage A, tabel 1). In het licht daarvan hebben we, voor wat de werkgelegenheid betreft, de afbakening van deze sector als volgt opgevat:

- de bedrijfstakken diamantslijperij, looierij en pelterij;
- de overige bedrijfstakken die volgens de I.S.I.C.-klassificatie volledig in de branche diverse nijverheid opgenomen zijn (productie van muziekinstrumenten b.v.);
- de subbranches die niet verwant zijn aan andere bedrijfstakken en waarvan de betrokken I.S.I.C.-klasse als partim-vermelding bij de diverse nijverheid voorkomt;
- voor de andere tellingen werden daar nog aan toegevoegd de subbranches die niet verwant zijn aan andere bedrijfstakken en waarvoor in de I.S.I.C.-classificatie niets voorzien is.

Het is vooral de derde bepaling die de afbakening voor de werkgelegenheid in niet geringe mate beperkt, althans ten aanzien van de toegevoegde waarde. Daar op deze wijze een duidelijker begrenzing van de sector ontstaat, hebben we ze nochtans verkieslijk geacht, althans te prefereren boven een grotere vergelijkbaarheid met de toegevoegde waarde volgens een onduidelijker criterium.

Voor de overige bedrijfstakken geldt dat steeds een zo groot mogelijke vergelijkbaarheid bestaat als het statistisch materiaal toe-

laat. De grenzen daarbij zijn enerzijds de onduidelijkheden bij de toegevoegde waarde en anderzijds de onderverdeling van de werkgelegenheid. Deze spelen echter een veel geringere rol dan bij de metaalnijverheid en de diversenbranche het geval is. De vergelijkbaarheid varieert daarbij van zeer behoorlijk tot uitstekend, zo niet perfect.

3 SYNTHESE VAN DE BRONNENKRITIEK

Die perfectie is wat het bronnenmateriaal betreft zeker niet bereikt. De syntheses Tabellen over de H.N.T. en de V.T., resp. 4-16 en 4-17, tonen dit duidelijk aan. In twee gevallen kunnen de definities niet positief beoordeeld worden omwille van de toegestane afwijking t.a.v. het criterium van de voltijdse arbeidsprestatie. Correctie was daarbij onmogelijk hetzij omdat geen alternatief materiaal bestond

Tabel 4-16 Synthese bronnenkritiek i.v.m. industrie

<i>Criterion</i>	<i>1961</i>	<i>1970</i>
Telling	H.N.T.	H.N.T.
Definitie	+	0
Subbranches volledig	+	+
Arbeidstypes volledig	+	+
Controle	0	+

Tabel 4-17 Synthese bronnenkritiek i.v.m. primaire en tertiaire branches^a

<i>Criterion</i>	<i>1961</i>	<i>1970</i>
Telling	V.T.	V.T.
Definitie	0	+
Subbranches volledig	0/+	+
Arbeidstypes volledig	+	+
Controle	0	-

^a Voor enkele branches is een beroep gedaan op de H.N.T., zie daarvoor tabel 4-16.

(1961) hetzij omdat dan andere problemen rezen, met name dat der residuelen (1970). Dit laatste vormt ook de reden voor de negatieve beoordeling van de controle van de tellingsuitvoering der V.T. in 1970. De fouten werden weliswaar zo goed mogelijk bijgestuurd vanop het centraal controleniveau, maar de kwaliteit van de telling kon hiermee voor belangrijke onderdelen onvoldoende veilig gesteld worden. Dat de controle ook voor 1961 niet positief gewaardeerd is, vindt zijn oorzaak in het feit dat hierover nauwelijks gerapporteerd wordt in de tellingspublicaties. Dit hoeft evenwel niet te impliceren dat de uitvoering slecht was. In vergelijking met de V.T. 70 is dit zeker niet het geval, afgaande op het beperkt aantal residuelen in 1961.

Wat de volledigheid der subbranches betreft, is een licht kritisch teken gebruikt bij de V.T. 61 omwille van het ontbreken van de branche „verhuur van eigen onroerende goederen”, die evenwel van zo'n beperkte omvang is dat de resultaten nauwelijks worden aangetaast.

De regionale boekhouding laat zich niet beoordelen langs dezelfde lijnen als de werkgelegenheid. De stabiliteit van de definities zowel op het vlak van de sectorafbakening als dat van de toegevoegde waarde zelf verklaren dit grotendeels. De kritiek ligt dan ook op een ander niveau. De samenvoeging van bedrijfstakken b.v. resulteert in een minder duidelijke tekening van het spreidingspatroon van de produktieve activiteiten. Deze samenvoeging resulteert ook in het noodzakelijkerwijze toepassen van inflatoren op dit geaggregeerde niveau, wat minder betrouwbaar is dan wanneer een benadering voor de individuele branches mogelijk ware. Op het methodologische vlak is verder de centrale conceptie van de boekhouding van belang. De toegepaste verdelingscriteria zijn weliswaar van toenemende kwaliteit tussen 1955 en 1970, maar kunnen uiteraard niet in een perfecte weergave van de reële verdeling resulteren. Verder is er nog de toepassing van omzettingscoëfficiënten op basis van de toegevoegde waarden van 1963 op de cijfers van 1961, wat evident ook een ietwat onexacte benadering inhoudt. Omwille van de relatief beperkte betekenis van de herindeling, op Komen-Moeskroen na, vormt dit wellicht de geringste kritiek op de gegevens over de toegevoegde waarde.

Ook de geringe betrouwbaarheid van „voorlopige” cijfers en het toenemende aandeel van „statistische aanpassingen” verhogen de kwaliteit niet. Vooral de gegevens over 1979 lijden aan deze ziekten.

Ten slotte kan er in het licht van de vergelijkbaarheidsproblematiek aan herinnerd worden dat er geen perfectie bestaat wat de sectoriële afbakening betreft bij werkgelegenheid en regionaal produkt. Dit is echter alleen van fundamentele betekenis bij de metaalsector en de diverse nijverheid.

BESLUIT

In dit werk is gepoogd regionaal-sectoriële data-matrices te construeren die toelaten op een verantwoorde manier de spreiding van de economische activiteit te bestuderen.

Daartoe is in de eerste plaats een operationeel kader ontworpen i.v.m. de afbakening van de verschillende te definiëren objecten. De aandacht is daarbij vooral gegaan naar de omlijning van werkgelegenheid en van de bedrijfstakken. In beide gevallen is gebleken dat het lange termijn aspect de theoretische bijdragen zo niet irrelevant dan toch niet-operationeel maakt. Bijgevolg is vanuit pragmatische optiek besloten zo dicht mogelijk aan te sluiten bij het traditionele groeibegrip en met name de toegevoegde waarde, en de wijze waarop dit in de hedendaagse praktijk wordt toegepast.

Het feit dat zowel over het bronnenmateriaal over de negentiende eeuw als over dat over de twintigste nog bijzonder weinig aan systematisch kritisch onderzoek is gedaan, noodzaakte ons tot een vrij uitvoerige analyse over te gaan. We zullen hier niet alle conclusies van de hoofdstukken twee, drie en vier herhalen. Ze zijn ten andere telkens samengevat in een synthese-sectie. De algemene lijn is overigens vrij duidelijk. De kwaliteit van de industrietellingen, later handels- en nijverheidstellingen, overtreft altijd die van de andere tellingstypes, behalve in 1866 en 1880. Voor die jaren is dan ook geen data-matrix geconstrueerd. Voor enkele andere jaren moesten wel correcties worden aangebracht en/of aanvullende schattingen doorgevoerd. De problemen die hierbij naar voor kwamen, zijn evenwel van relatief geringe betekenis in vergelijking met de moeilijkheden die zowel met de volks- als met de landbouwtellingen gepaard gingen. Het is slechts vanaf 1961 dat de V.T. kwalitatief en conceptueel van voldoende niveau zijn om meer gedetailleerd in te gaan op de samenstelling van de tertiaire sector. Maar zelfs dan stellen zich nog problemen i.v.m. een groep werknemers waarvan de werkprovincie en/of de bedrijfstak onbekend is. Vooral in 1970 is de omvang van deze groep erg groot. Er kan dan ook niet gesteld worden dat de kwaliteit van de volkstellingen een permanent stijgend verloop kent.

Dit is ook niet het geval voor de regionale gegevens over de toegevoegde waarde. Weliswaar kenden de verdelingscriteria, dank zij de groei van de produktiestatistiek, een continue verbetering.

De overhaasting bij de publicatie betekent echter dat deze verdelingswijze onvoldoende en onjuist wordt toegepast op voorlopige en zelfs (eerste) definitieve cijferreeksen. Vrij fundamentele aanpassingen blijven daarom jaren na een eerste publicatie noodzakelijk. Het resultaat is dat de regionale gegevens over 1979 niet erg betrouwbaar zijn. Overigens is het cijfermateriaal over de toegevoegde waarde veel sterker geaggregeerd dan dat over de tewerkstelling, wat een niet onbetekenisvol informatieverlies impliceert. Ten slotte moet er nog op gewezen worden dat het classificatieschema van de regionale boekhouding sterk verschilt van dat der werkgelegenheid. Dit treedt het sterkst naar voor in 1970, waar de H.N.T. en de V.T. het N.A.C.E.-schema gebruiken terwijl de bruto toegevoegde waarde nog steeds op de I.S.I.C.-code gebaseerd is. Het lijkt ons hoogst wenselijk dat na bijna 150 jaar officiële statistiek en een kwarteeuw regionale boekhouding de beide schema's met elkaar in overeenstemming worden gebracht. Tot nu toe blijft dat een moeilijke operatie die nooit volkomen kan slagen en waarbij de logica geweld moet worden aangedaan...

Drie conclusies treden bijgevolg op de voorgrond. In de eerste plaats is gebleken dat voor historisch én actueel onderzoek een historische kritiek van het statistisch bronnenmateriaal absoluut noodzakelijk is.

Naar onze smaak lijden heel wat kwantitatieve empirische studies, niettegenstaande of juist omwille van de gesofisticeerde methodologie zeer sterk aan een beperking van hun (potentiële) relevantie door het onkritisch accepteren van toevallig beschikbare statistieken.

In de tweede plaats willen we benadrukken dat kwantitatieve historische kritiek noodzakelijkerwijze een functionele kritiek moet zijn. Elk onderzoeksthema stelt specifieke eisen in verband met definities, methodes en afbakeningen. Een algemene kritiek op de gebruikte bronnen kan daarom nooit volstaan.

Ten slotte is in de loop van de hoofdstukken twee, drie en vier gebleken dat verder onderzoek van het hier behandeld onderwerp noodzakelijk is.

Dit geldt niet alleen voor de complementaire gegevens over de toegevoegde waarde voor de periode 1846-1947. Het betreft niet minder de gegevens over de werkgelegenheid. De studie op het vlak van de kleinere ruimtelijke entiteiten, aanvullende toetsingen van de hypothesen, bijschattingen i.v.m. de huisnijverheid zijn alle terreinen waarop vruchtbaar onderzoek mogelijk en noodzakelijk blijft.

BIJLAGEN

- A De samenstelling van de subsectoren
- B Gemeenten betrokken bij de herindeling van de provincies in 1962-1963

BIJLAGE A

DE SAMENSTELLING VAN DE SUBSECTOREN

Deze bijlage heeft tot doel een juister inzicht te verschaffen in de samenstelling van de subsectoren. In die zin vormt zij een aanvulling van wat in paragraaf 2.2 van het eerste hoofdstuk is beschreven. Deze aanvulling is nodig omwille van de grote flexibiliteit der bij de algemene tellingen gehanteerde classificatiesystemen. Het ligt voor de hand dat wat in dat en andere hoofdstukken¹ behandeld werd hier niet zal herhaald worden, behalve ter verduidelijking.

Deze bijlage is beperkt tot de industriële subsectoren. De primaire en tertiaire sectoren stellen zelden afbakingsproblemen, ook al omdat hiervoor weinig desaggregaties werden toegepast. In de mate dat dergelijke problemen voor kwamen, werden ze trouwens in de hoofdstukken twee, drie en vier van dit werk voldoende uitvoerig behandeld.

Voor de industriële subsectoren wordt uitgegaan van de problemen gesteld door de gegevens over de toegevoegde waarde (sectie 1). De daarbij betrokken classificatie wordt daarna vergeleken met de werkgelegenheidsklassen over de overeenstemmende periode (sectie 2). Tenslotte komen de moeilijkheden aan bod die resulteren uit een vergelijkende classificatie over verschillende periodes (sectie 3).

1 De classificatie van de toegevoegde waarde

De N.I.S.-classificaties, gebruikt bij de nationale en de regionale boekhouding, doen enkele problemen rijzen. Zo is er hoger reeds op gewezen dat het bontwerk nu eens onder de diverse industrie is gecatalogeerd en dan weer bij de kleding. Dergelijke problemen van taxonomische stabiliteit zijn echter weinig talrijk en betreffen branches die vandaag slechts een beperkt belang inhouden.

¹ Zie hfdst. I, sectie 2.2 en hfdst. IV, sectie 2, vnl. 2.6.2.

Van essentiële betekenis is de duidelijkheidsgraad van het systeem. Niettegenstaande de aandacht die hieraan in diverse publicaties besteed is en de relatie die de N.I.S.-classificatie vertoont t.o.v. de I.S.I.C.-versie (zie tabel A-1), kan niet gesteld worden dat de sectorafbakening geen onduidelijkheden vertoont². Het aantal partimvermeldingen t.o.v. de I.S.I.C.-classificatie in tabel A-1 is in dit opzicht illustratief. De verduidelijkingen van het N.I.S. laten bv. niet toe de grenzen van de metaalverwerkende nijverheid zeer strict af te bakenen.

Tabel A-1 De N.I.S.-versus de I.S.I.C.-classificatie der industriële activiteiten

<i>N.I.S.</i>	<i>I.S.I.C.-codes¹</i>
Extractieve nijverheid	110, 140, 192, 199, 339 (partim)
Voeding, drank, tabak	20, 21, 312, 220
Textiel	231, 232, 233, 239
Kleding en schoeisel	241, 243 (partim), 244 (partim), 293 (partim)
Hout en meubelen	251, 252, 259, 260, 389
Papier, druk, uitgeverij	271, 272, 280
Chemie en aanverwante activiteiten	300, 311, 313, 319, 392 (partim), 321, 329, 512 (partim), 341 (partim)
Klei, ceramiek, glas en cement	331, 333, 339, 332, 334
Zware metaalnijverheid	341 (partim)
Non-ferro metalen	342
Metaalverwerkende nijverheid incl. scheepsbouw	350, 360, 370, 381 (partim), 382 (partim), 383, 385, 386, 391, 392 (partim)
Garages	384, 612 (partim)
Diverse industrie	243 (partim), 291, 292, 394 (partim), 393, 294 (partim), 395, 399, 513
Bouwnijverheid	400

¹ Er is gebruik gemaakt van de versie uit 1958.

Bron: F. Govaerts (N.I.S.).

Dit wordt nog moeilijker door de combinatie van een grondstof-, een productieproces- en een produkttypologie. Zo wordt wel

² Enkele van deze onduidelijkheden konden opgelost worden dank zij F. Govaerts (N.I.S.).

geschreven dat metalen meubelen niet tot de meubelsector worden gerekend, maar wat gebeurt met gecombineerde meubelen (metaal + hout, metaal + plastic) blijft in het vage. Vandaar dat in zekere gevallen een subbranche wel op arbitraire wijze aan een sector moet toegewezen worden. Een voorkeur t.a.v. de produkt- of grondstoftypologie lijkt bij het N.I.S. niet te bestaan: nu eens wordt voor eerstgenoemde geopteerd (bv. kunstvezels die bij textiel worden geclasseerd), dan weer krijgt de grondstof de voorrang (bv. bij schoenen in rubber).

Een andere moeilijkheid ontstaat door de weinig logische toewijzing van bepaalde subsectoren, waar een correctie omwille van het aggregatieniveau van de regionale gegevens onmogelijk is. Het betreft in het bijzonder de garages en de plasticverwerking. De subsector garages omvat naast de herstelplaatsen ook het volledige commerciële apparaat, inclusief de handel in tweedehandswagens. Het is duidelijk dat deze branche aldus in belangrijke mate tot de tertiaire sector moet gerekend worden. Een splitsing tussen verkoop en herstelling is ten andere voor andere subsectoren doorgevoerd (bv. elektrische huishoudtoestellen). Het probleem bij de branche garages wordt echter nog verzaamd omdat geen provinciale gegevens worden verstrekt. Er is integendeel een aggregatie met de zware metaalnijverheid, waar de deelbranche eigenlijk biezonder weinig mee te maken heeft.

Het probleem met de plasticverwerkende nijverheid situeert zich in een andere context. Deze deelbranche is immers opgenomen in de diverse nijverheid en niet in de chemische. Dit is strijdig met de produktieproces-benadering die voor de meeste chemische bedrijven gevolgd werd en met het principe dat een zo onduidelijke sector als de diverse nijverheid liefst zo eng en beperkt mogelijk wordt gemaakt. Omdat het hier om een zeer belangrijke deelbranche gaat (ca. een derde van de sectoriële toegevoegde waarde in 1970, en bijna de helft in 1974 of het dubbele van de diamantnijverheid in 1970 en bijna het drievoud in 1974) moet deze indeling als zeer vertekenend beschouwd worden.

Een ander aspect betreft de subsectoren die vanuit historische optiek op onaanvaardbare wijze werden geklasseerd. Zo kan de zadel- en gareelmakerij vandaag misschien als een „dienst aan gezinnen” worden beschouwd, in de negentiende eeuwse context is dit ambacht beslist even industrieel als de meeste andere lederv~~er~~werkende nijverheden. Een soortgelijk historisch probleem doet zich voor

met de scheepsbouw. Nu wordt deze volledig tot de metaalsector gerekend. In het verleden hoorde een belangrijk deel van deze branche echter thuis bij de houtverwerkende nijverheid (in 1846 zelfs nog helemaal). In deze en soortgelijke gevallen menen we dat het zinloos is de hedendaagse classificatie naar de letter te nemen. We geloven dat een functionele interpretatie in produkt- of grondstofoptiek relevanter is. En hoewel de vergelijkbaarheid van classificatieschema's daar schijnbaar mee wordt gestoord, is m.i. de inhoud van de verschillende klassen daarmee op een meer gelijkaardige manier vastgelegd.

2 Recente statistieken over de actieve bevolking

Nu is het niet zo dat het recent statistisch materiaal geen problemen stelt. De drie tellingen die na W.O. II gehouden en verwerkt werden, maken alle gebruik van een verschillende classificatie, waarvan geen enkele overeenkomt met die der regionale boekhouding. Het probleem is dus niet alleen deze drie tellingen met elkaar in overeenstemming te brengen, maar dat bovendien te doen in functie van de in tabel A-1 beschreven N.I.S.-I.S.I.C.-typologie. De moeilijkheid de actieve bevolking van verschillende tellingen volgens gelijke classificaties te (her-)rangschikken is echter ook binnen het N.I.S. gerezen en men heeft bijgevolg enkele maatregelen getroffen. Het best geslaagd lijkt me de overgang van 1947 naar 1961. Hiervoor is in de gedetailleerde bedrijfsnaamlijst van 1961 naast de code voor dat jaar ook het nummer van de overeenstemmende positie uit 1947 opgenomen³. Het opstellen van een omslagtabel is dus vrij eenvoudig, te meer daar beide classificaties grotendeels geïnspireerd zijn op de voorstellen uitgewerkt door Volkenbond en Verenigde Naties⁴.

³ *Bedrijfsnaamlijst: Systematische rangschikking (1961)*, Brussel, 26 juni 1963, derde voorlopige uitgave, XI+86 blz., met bijvoegsel, oktober 1963, 4 blz.

⁴ In feite zou de overgang van het ene naar het andere systeem probleemloos zijn, ware het niet dat er enkele gevallen voorkomen waarbij op het vijfpuntniveau wel een onderlinge verwijzing bestaat, die bij vergelijking van de inhoudsbeschrijving toch niet gelijk schijnen te zijn. Het betreft echter een verwaarloosbare minderheid; vgl. *ibid.*, passim met *Bedrijfsnaamlijst: Stelselmatige en Alfabetische Rangschikking (1947)*, Brussel, z.d., blz. 8-62.

Vanuit dit oogpunt is de vergelijkbaarheid tussen 1961 en 1970 veel geringer. Voor deze laatste is immers uitgegaan van de nieuwe, fundamenteel verschillende N.A.C.E.-classificatie. Ook hiervoor werden door het N.I.S. omreken Tabellen opgesteld. Er zijn meer bepaald twee versies naar voor gebracht: enerzijds een transpositie-programma op het vijfpuntniveau⁵ en anderzijds een herverdeling van de driepuntnclassificatie uit 1961 over de tweepuntnschikking van 1970⁶. Deze lossen bijna alle problemen voor het opstellen van een omslagtabel op. Voor de enkele gevallen waarvoor een tegenspraak bestaat tussen beide documenten — het gaat daarbij slechts om enige honderden arbeidsplaatsen — wordt een eigen interpretatie van de nomenclatuur gevolgd⁷.

Men kan niet stellen dat hiermee alle problemen zijn opgelost. Deze die overblijven zijn echter vooral het resultaat van de bij de regionale boekhouding gehanteerde, niet altijd zeer duidelijk afgebakende classificatie. Hierbij aansluitend stellen we dat de logica geen geweld mag worden aangedaan i.v.m. het onderbrengen van de garages en de plasticverwerkende nijverheid. Laatstgenoemde en de autohandel worden bijgevolg resp. bij de chemie en de tertiaire sector ingedeeld.

Ook van de andere aggregaties in de regionale boekhouding moet zo veel mogelijk worden afgezien.

Rekening houdend met deze herindeling, de vaagheid van sommige bedrijfsklassen en de onvermijdelijke onvolkomenheden van elke omslagtabel die een kwarteeuw technologische en produktvernieuwing moet ondervangen, menen we dat het in tabel A-2 opgenomen resultaat de nodige garanties biedt van een maximaal wenselijke vergelijkbaarheid.

⁵ TRT 19107 - 103A, 1 maart 1976, 5 blz. (intern N.I.S.-document).

⁶ (EELENS) *Vergelijking bedrijfsnaamlijsten 1961 en 1970*, z.d., 3 blz. (intern N.I.S.-document).

⁷ Het enige probleem dat niet op deze wijze kan worden opgelost is de invoering van een rubriek „verhuur eigen onroerende goederen” in 1970. Voor deze tertiaire branche bestaat in geen enkele der voorgaande tellingen enige informatie. Ook deze rubriek totaliseert echter slechts enkele honderden arbeidsplaatsen.

Tabel A-2 Herindeling van de industriële branches van de tellingen dd. 1947, 1961 en 1970 volgens het schema van de toegevoegde waarde

<i>Branche</i>	<i>Code 1947</i>	<i>Code 1961</i>	<i>Code 1970</i>
<i>Extractieve nijverheid</i>	04, 05, 19.0.2.0	1, 324	11, 13, 21, 23
<i>Voeding, drank, tabak</i>	06, 07, 08, 09, 10.2.6.3	20, 21, 22	41, 42
<i>Textiel</i>	16, 17.2.1.4	23, 24.5.14, 24.5.16	26, 43
<i>Kleding en schoeisel</i>	17 (behalve 17.2.1.4, 17.2.1.6, 17.2.1.7), 15.1.2, 15.2	24 (behalve 24.5.14, 24.5.15, 24.5.16), 292 (behalve 29.2.11, 29.2.12), 29.3	44.2, 45.1, 45.2, 45.3, 45.4, 45.5, 45.6.3
<i>Hout en meubel</i>	12, 17.2.1.6, 17.2.1.7	25, 24.5.15	46
<i>Papier, druk en uitgeverij</i>	13, 14, 25.0.0.5	27, 28	47
<i>Chemie</i>	10, 11, 19 (behalve 19.0.2.0), 20.3.4.1	30, 31, 32 (behalve 324), 39.7	12, 14, 25, 48
<i>Klei, ceramiek, glas en cement</i>	20 (behalve 20.3.4.1)	33	24
<i>Zware metaalnijverheid incl. non-ferro</i>	21	34	22, 31.0, 31.1, 31.2.1
<i>Metaalverwerking</i>	22, 23, 24.0, 24.2.4, 27.5.0	35, 36, 37 (behalve 37.2), 38 (behalve 388), 39.1, 39.2, 39.3, 39.6.14, 40.8.12	31 (behalve 31.0, 31.1, 31.2.1), 32, 33, 34 (behalve 34.5.21), 35, 36 (behalve 36.1.51, 36.1.61, 36.1.62), 37, 67.1, 67.3.11

<i>Diverse</i>	15 (behalve 15.1.2, 15.2), 24 (behalve 24.0 en 24.2.4), 25 (behalve 25.0.0.5), 26	29.1, 29.2.11, 29.2.12, 38.8, 39 (behalve 39.1, 39.2, 39.3, 39.6.14, 39.7)	34.5.21, 36.1.51, 36.1.61, 36.1.62, 44.1, 45.6.1, 45.6.2, 49, 62.1.11
<i>Bouw</i>	27 (behalve 27.5.2.0)	37.2, 4 (behalve 4.08.12)	50

Bronnen: samengesteld aan de hand van

- *Bedrijfsnaamlijst: Stelselmatige en Alfabetische Rangschikking* (1947), Brussel, z.d., 79 blz.;
- *Bedrijfsnaamlijst: Systematische Rangschikking* (1961), Brussel, 26-6-63 (3de voorlopige uitgave), XI + 86 blz. (+ bijvoegsel, oktober 1963, 4 blz.);
- (EELENS), *Vergelijking bedrijfsnaamlijsten...*, o.c., passim;
- *TRT 19107-103A*, o.c., passim.

3 De tellingen vóór 1940

De tellingen vóór de tweede wereldoorlog stellen, zoals reeds in sectie één van deze bijlage duidelijk werd, een reeks bijkomende, anderssoortige problemen. Het is evenwel onmogelijk elk probleem deelbranche per deelbranche en telling per telling te beschrijven inclusief de verantwoording van de gekozen oplossing. We beperken ons hier tot het weergeven van de essentiële probleemgroepen. Het resultaat van de gevolgde werkwijze vindt men dan in tabel A-3.

Een eerste probleem is dat van de verdwenen bedrijfstakken. Men denke hier aan de reeds gesignaleerde bouw van houten schepen. Als oplossingsregel hebben we hiervoor gesteld dat zo veel mogelijk een grondstoforiëntatie gevolgd wordt⁸. De grondstoffen bepalen immers veelal de organisatie van de produktie en het bedrijfstype. En wellicht komt men aldus tot een wat homogener afbakening dan wanneer een loutere produkt-oriëntatie zou gevolgd worden. Overigens werd, voor zo ver nodig, gebruik gemaakt van de informatie verschaft door de in de tellingsclassificatie voorziene rubriektitels.

⁸ Dit in tegenstelling tot M. BOGAERT-DAMIN en L. MARECHAL in hun *Bruxelles: développement de l'ensemble urbain 1846-1961*, Namen, 1978, blz. 215-216. Overigens wordt geen enkel argument vermeld om deze keuze te motiveren.

Tabel A-3 Overzicht van de herclassificatie van de rubrieken en branches uit de industrietellingen van 1846, 1896, 1910 en 1937¹

<i>Bedrijfstak</i>	<i>1846</i>	<i>1896²</i>	<i>1910</i>	<i>1937</i>
Extractieve nijverheid	Houille; mines de fer, de plomb, de pyrite, de zinc; carrières d'ardoises, de pierres, de marbres, de silex, de pierres meulières, de pierres à rasoir; extraction de terre à pipes et terre plastique; exploitation de tourbières; extraction de minerai (fer)	I. des Mines; Ex. de Carrières	I. des Mines; I. des Carrières	Mijnen; groefontginning
Voeding, drank, tabak	Alimentation; tabac	I. Alimentaires; I. du tabac; huiles végétales	I. Alimentaires; I. du tabac; huiles végétales; sucre inverti	Voedingswarenbereiding; Tabaksbewerking
Textiel	Lin et chanvre; Laine; Cotton; Soie; fabricants de bonneterie, de passementerie, de rubans et de lacets	I. Textiles	I. Textiles; matelas-apprêts de laine...; bandages orthopédiques; soie artificielle	Textielnijverheid; kunstzijde
Kleding en schoeisel	I. de Confection; Cuirs	I. du vêtement; I. des peaux et des cuirs	I. du vêtement; cuir vernis; teinture des peaux; maroquin; gants...; chaussures en cuir; articles spéciaux en peau et en cuir	Kledingindustrie (exclusief aanverwante bedrijven, behalve: kousen, bretellen, pantoffels..., koresetten..., handschoenen..., wasdoek..., directie...); slobkousen; regenschermen; bontwerk; fabr. v. lederen handschoenen; fabr. v. lederen schoeisel; fabr. v. speciale voorwerpen in huid en leder

Hout en meubel	Bois	I. du Bois et de l'Ameublement	I. du Bois et de l'Ameublement; teinture... paille; empailleurs	Houtbewerking en stoffeerij
Papier, druk en uitgeverij	Papeteries et Imprimeries; graveurs	I. du Papier; I. du Livre	I. du Papier; I. du Livre	Papiernijv.; Boekbedrijf
Chemie	Produits chimiques; fabr. d'asphalte; coke	I. Chimiques; fabr. d'asphalte; agglomérés de houille; coke	I. Chimiques; agglomérés de houille; coke	Chemische nijv. Aanverwante bedr. der steenkoolontginning; celluloid... bakalite...
Klei, ceramiek, glas en cement	Verreries; chauxfourniers; fabr. de craie, de gypse, de plâtre, de ciment, de mastic; fabr. de porcelaine et de faïence, de poteries de terre; briquetteries et tuileries; peintres sur porcelaine; tailleurs de pierres et marbriers	I. connexes de l'exploitation des Carrières; I. Céramiques; I. Verrières	I. connexes à l'exploitation des Carrières; I. Céramiques; I. Vervières	Aanverwante bedr. der groefontginning; Keramische nijv.; Glasnijv.
Zware metaalnijverheid incl. non-ferro	fours à coke; hauts fourneaux; affineries; platineries; laminaires; fenderies; fineries; forges; tréfileries; martinets; fonderies de fer, d'acier et de cuivre	Fabrications des métaux usuels autres que le fer; Fabr. des produits sidérurgiques; Fonderie; forges	Fabr. des métaux usuels autres que le fer; Produits sidérurgiques; Grosses pièces de forge; fonderies; forges	fabr. van gewone metalen...; fabr. van ijzer en bijproducten; smelterij; smederij
Metaalverwerkende nijverheid	Métallurgie	Industries des métaux	I. des métaux; machines à écrire	Metaalnijv.; fotografie toestellen; telefoontoest.; radio-toest.; bronzen... voorwerpen; brons en koper; beiaarden; instrumenten voor heelkunde; optische instrumenten; precisieinstrumenten; schrijf...machines; phonografen

Diverse nijverheid	Industries diverses; Eclairage; orfèvres	Industries d'art et de précision; Industries spéciales ²	I. d'art et de précision; fourrures et pelleterie; peignes en corne; pêche...; balaines...; boutons en os; arcs, flèches...; brosserie...; jouets...; travail des paux et des poils...; souffles...; balles à jouer	Kunst- en precisiebedrijf; sloopen van auto's; sloopwerven voor schepen; knopen...; lompenbedrijf
Bouw	couvreurs en ardoises; maçons; mouleurs en plâtre; plafonneurs; paveurs; entrepreneurs de travaux publics	I. de la construction	I. de la construction	Bouwbedrijf; behangers; stoffeerdere

¹ Beginhoofdletters verwijzen naar een hoofdrubriek, minisculen naar deelrubrieken en individuele bedrijvigheden; om herhaling te vermijden werden de weglatingen uit de (deel-)rubrieken niet herhaald, de vermelding van een kleinere eenheid heeft dus steeds voorrang op een grote klassedefinitie.

² De verdeling van de „Industries Spéciales” buiten de diverse nijverheid is in tabel A-4 opgenomen.

Deze titels zorgden ook wel voor problemen. In 1846 bv. duiden zij frequent uiteenlopende bedrijfstakken op variërende aggregatieniveaus aan. Omwille van de *range* binnen de bedrijfsklassen komen hierbij nauwelijks ernstige problemen voor. De enige uitzondering hierop vormen de twee metaalsectoren, waar wel eens een combinatie van zware metaalnijverheid met metaalverwerking voorkomt. In verband met deze sectoren rijst in de oudste tellingen ook wel een probleem met de smederij. Het onderscheid tussen grofsmederij (zware metaalnijverheid) en kleinsmederij (metaalverwerking) kan immers onvoldoende gemaakt worden op basis van de tellingspublicaties. Hetzelfde geldt tot op zekere hoogte voor de draadtrekkerijen⁹. Omwille van de graad van afwerking in de voor-oorlogse periode meenden we, zoals de tijdgenoten, de basismetalealnijverheid daarbij eerder ruim te mogen opvatten.

Meer problemen nog stelt de „diverse nijverheid”. Vooral in de negentiende eeuwse tellingen vormden die blijkbaar de groepering van alle weinig belangrijke en/of moeilijk te rangschikken activiteiten. Voor de verdeling ervan gaan we uit van de volgende twee regels.

- (i) In de eerste plaats moest de bewerking van huiden (niet bontwerk) en de precisienijverheid (vnl. diamant) in de „diverse nijverheid” opgenomen worden, daar deze takken expliciet in het boekhoudingssysteem onder die rubriek werden vermeld.
- (ii) De overige subbranches werden verdeeld over de branches waarmee zij duidelijk geaffilieerd waren, hetzij qua grondstof (bv. „boutons divers... en métal estampé” bij metaalverwerking) hetzij qua eindprodukt (bv. „tourteaux de lin” bij voeding), of waarbij de subbranche uitdrukkelijk werd vermeld (bv. „eau alimentaire” bij electriciteit, gas, water en dus de tertiaire sector). In dit laatste geval verkeerden o.m. enkele bedrijfstakken die op het einde van de negentiende eeuw nog weinig belangrijk waren (bv. electriciteit- en watervoorzieningen) maar later een sterke groei kenden.

Het meest problemen stelden de ca. 120 deelbranches van de „Industries spéciales” in de telling van 1896. Het toewijzingsschema in tabel A-4 toont aan dat een vijftigtal hiervan konden herverdeeld worden. Daarbij is niet zo ver gegaan als in de E.S.T. 37, waar geen branche diverse nijverheid werd opgenomen. Alle posten werden

⁹ Vgl. *ibid.*, blz. 216.

verdeeld over de traditionele rubrieken of ondergebracht in de „Kunst- en precisienijverheid”. Een treffender illustratie van het relatieve en arbitraire karakter van de herverdeling lijkt moeilijk te vinden.

Tabel A-4 Verdeling van de „Industries spéciales” (I.T. 96) over de bedrijfsklassen der regionale boekhouding

<i>Sector</i>	<i>Subbranches I.T. 96</i>
Extractieve nijverheid Voeding, drank, tabak	— graines de lin, de moutarde; pain de fourrage; tireurs de vin; tourteaux de lin.
Textiel	bandages orthopédiques; couvertures ouatés; déchets de lin et de coton; feutre; matelassiers, apprêteurs de laine...; ouate; toiles à peindre; toiles cirées; sacs en toile; voiles pour bateaux; serviettes pour filtre-presses.
Kleding en schoeisel	chausson en lisière; bâches, tissus divers imperméables; visières.
Hout en meubelen	armoires-glacières; bouchons; bustes et mannequins (en bois...); bûches de foyers à gaz; claies de mines, empailleurs; manches de parapluies; paille; paillons; vanneries; volets, persiennes, jalousies...
Papier, druk en uitgeverij	cartes à jouer.
Chemie en aanverwante	alquifoux.
Klei, ceramiek, glas en cement	beton comprimé; briques comprimées, séchées; ciment; ciment de laitier; verres spéciaux.
IJzer en staal, non-ferro	—
Metaalverwerkende nijverheid	boutons divers... en métal estampé; boutons; fils électriques; laiton pour articles de mode; paratonnerres.
Bouwnijverheid	poils en bourre; chauffage et ventilation (inst.); élect. (inst.).

4 Conclusie

In deze bijlage is geschetst op welke wijze de verdeling van de bedrijfsklassen is geschied, met inachtneming van wat in de voorgaande hoofdstukken werd beschreven. De naar voor gebrachte tabellen leveren een getrouw beeld van het resulterend classificatieschema. De perfectie op het vlak van de onderlinge vergelijkbaarheid is daarbij niet het resultaat. Dit was noch mogelijk noch wenselijk.

Het onmogelijke blijkt al uit

- (i) het feit dat voor de recentste tellingen van elkaar verschillende herklasseringstabellen werden opgesteld door het N.I.S.;
- (ii) het feit dat de ene telling qua sectoriële samenstelling vollediger is dan een andere (cfr. het vlas in 1896 en de verhuring van woongebouwen in 1961);
- (iii) het feit dat bepaalde, zij het beperkte onduidelijkheden blijven bestaan zowel in de nijverheidstellingen als in de classificatie van het geografisch produkt.

Het onwenselijke schuilt in de onlogische aggregaties die voor de toegevoegde waarde werden doorgevoerd, o.m. in verband met de plasticverwerking en de garages.

Het resultaat van de hier voorgelegde bewerkingen lijkt ons zo dicht bij het vergelijkbaarheidsoptimum te liggen als mogelijk en wenselijk is.

BIJLAGE B

GEMEENTEN BETROKKEN BIJ DE HERINDELING VAN DE PROVINCIES IN 1962-1963

Behoudens de toevoeging van de Oostkantons bij de provincie Luik na de eerste wereldoorlog (wet van 6 maart 1925) vormt de herziening van de provinciegrenzen in 1962 en 1963 de enige wijziging van grote betekenis. Hierbij ging het om de volgende verschuivingen:

- van West-Vlaanderen naar Henegouwen
Dottenijs, Herseaux, Houthem, Komen, Luigne, Moeskroen, Neerwaasten, Ploegsteert en Waasten;
- van Oost-Vlaanderen naar Henegouwen
Amougies, Orroir, Rozenaken;
- van Henegouwen naar Oost-Vlaanderen
Everbeek;
- van Henegouwen naar Brabant
Bever, St.-Pieterskapelle;
- van Luik naar Brabant
Attenhoven, Eliksem, Laar, Landen, Neerhespen, Neerlanden, Neerwinden, Overhespen, Overwinden, Rumsdorp, Waasmout, Walsbets, Walshoutem, Wange, Wezeren;
- van Luik naar Limburg
Moelingen, Remersdaal, 's Gravenvoeren, St.-Martens-Voeren, St.-Pieters-Voeren, Teuven;
- van Limburg naar Luik
Bitsingen, Corswaren, Eben-Emael, Rukkelingen aan de Jeker, Ternaaien, Wonck, Wouteringen.

Bron: VT70, I, blz. 182-218.

LIJSTEN

Lijst van het statistisch bronnenmateriaal

Lijst van geciteerde werken

Lijst van de tabellen

Register

LIJST VAN HET STATISTISCH BRONNENMATERIAAL

Deze lijst heeft betrekking op de officiële statistieken, de formele voorbereiding, verwerking en interpretatie.

I ARCHIEFMATERIAAL (Depot N.I.S.)

Bulletin de la Commission Centrale de Statistique (diverse delen).

Conseil Supérieur de Statistique, procès-verbaux (diverse delen).

Economische en Sociale Telling van 1937,

— reeks G, nrs. 36-44,

— reeks R-I, nrs. 59-141.

Handels- en Nijverheidstelling op 31 december 1947.

— Indeling van de patroons, bedienden, werklieden en helpers, per nijverheid en naar grootte der inrichting, z.n., 12 delen.

— Telling der alleenstaande handarbeiders, z.n., 41 deeltjes in 1 band.

— Indeling van de patroons, bedienden, werklieden en helpers in de handel..., z.n., 9 delen.

Handels- en Nijverheidstelling op 31 december 1961, archieftabellen 3 bis, 14 A-B, 41, 43, 51.

Handels- en Nijverheidstelling op 31 december 1970, archieftabellen 50.03, 50.05, 52.01, 52.02.

Hoge Raad voor de Statistiek, Zittingen... (diverse delen).

II PUBLICATIES IN BOEKVORM

Agriculture, Recensement Général (15 octobre 1846). Brussel, 1850, 4 delen.

Agriculture, Recensement Général de 1880. Brussel, 1885.

Agriculture, Recensement Général de 1895. Brussel, 1900 e.v., 5 delen.

Algemene Landbouw- en Bosbouw telling van 1970. Brussel, 1976, 10 delen.

Algemene Volks-, Nijverheids- en Handelstelling op 31 December 1947. Brussel, 1949 e.v., 14 delen.

Annuaire Statistique de la Belgique et du Congo Belge. Gent, 1937, deel LIX, 1938, deel LX.

De Belgische Economie in 1976. Brussel, 1977.

Catalogus van de publicaties uitgegeven door het Nationaal Instituut voor de Statistiek, Toestand op einde 1983. Brussel, 1984 (met gepolicieerde aanvulling).

Economische en Sociale Telling van 27 februari 1937. Brussel, z.d., 8 delen.

Handels- en Nijverheidstelling 31 december 1961. Brussel, 1965 e.v., 4 delen.

Handels- en Nijverheidstelling 31 december 1970. Brussel, 1975-1976, 3 delen.
I.L.O.-Yearbook of Labour Statistics 1975. Genève, 1975.
I.L.O.-Yearbook of Labour Statistics 1981. Genève, 1981.
I.L.O. International Recommendations on Labour Statistics, Genève, 1976.
Industrie. Recensement Général (15 octobre 1846). Brussel, 1851.
L'Industrie en Belgique. Exposé d'après le recensement de 1880 de l'état des principales industries. Brussel, 1887.
Population, Recensement Général (15 octobre 1846). Brussel, 1850.
Population, Recensement Général (31 décembre 1866). Brussel, 1870.
Population, Recensement Général (31 décembre 1910). Brussel, 1916, 5 delen.
Recensement de l'industrie et du commerce (31 décembre 1910). Brussel, 1913-1921, 8 delen.
Recensement Général des Industries et des Métiers (31 octobre 1896). Brussel, 1900 e.v., 18 delen.
R.M.Z.-R.S.Z. jaarverslag dienstjaar 1970, 1974, 1977, 1979. Brussel, z.d.
Sociaal-economisch onderzoek april 1977. Brussel, 1978, 3 delen.
Statistisch Jaarboek voor België. Brussel, 1960, boekdeel 81.
Statistisch Zakjaarboek 1977. Brussel, z.d.
Volkstelling 31 december 1970. Brussel, 1975 e.v., 15 delen.

III ARTIKELS

„Economische groei van de provincies en taalstreken van 1955 tot 1963”, *Statistisch Tijdschrift*. 1966, blz. 497-582.
 „Economische groei van de provincies en taalstreken van 1966 tot 1971”, *Statistisch Tijdschrift*. 1973, blz. 363-418.
 „Economische groei van de provincies en taalstreken van 1970 tot 1974”, *Statistisch Tijdschrift*. 1976, blz. 131-180.
 „Economische groei van de provincies en gewesten van 1970 tot 1976”, *Statistisch Tijdschrift*. 1979, blz. 122-174.
 „Economische groei van de provincies en gewesten van 1975 tot 1979”, *Statistisch Tijdschrift*. 1982, blz. 429-467.
 „Enige resultaten van het sociaal-economisch onderzoek — April 1977”, *Statistisch Tijdschrift*. 1979, blz. 95-121.
 „Evolutie van het demografisch potentieel van België, 1930-1947-1961-1970-1975”, *Statistisch Tijdschrift*. 1977, blz. 1155-1184.
 „De Handels- en Nijverheidstelling op 31 December 1930. Beknopte ontleding van de uitslagen. Deel I, Deel II”, *Arbeidsblad*. resp. 1934, blz. 1-55 en 1935, blz. 1-171.
 „Naar een uitbreiding van de nationale rekeningen”, *Statistisch Studiën*. 1971, nr. 24.
 „De nationale rekeningen van België 1966-1973”, *Statistisch Tijdschrift*. 1975, blz. 9-73.

„De nationale rekeningen van België 1967-1976”, *Statistisch Tijdschrift*. 1978, blz. 257-320.

„De nationale rekeningen van België 1968-1977”, *Statistisch Tijdschrift*. 1978, blz. 943-1006.

SCHOBGENS, A. „Ontwikkeling van de vruchtbaarheidcijfers in België”, *Statistisch Tijdschrift*. 1978, blz. 505-537.

„De toegevoegde waarde per nijverheidstak en per werknemer in de verschillende provincies en taalstreken”, *Statistisch Tijdschrift*. 1963, blz. 514-529.

„Verdeling over provincies en taalstreken van de toegevoegde waarde en het totale binnenlands produkt”, *Statistisch Tijdschrift*. 1962, blz. 700-715.

LIJST VAN GECITEERDE WERKEN

I BOEKEN

- ABLER, R., J. ADAMS en P. GOULD. *Spatial Organisation*. Englewood Cliffs (N.J.), 1971.
- ALONSO, W. *Location and Land Use*. Cambridge (Mass.), 1964.
- BAIROCH, P. et al. *The Belgian and International Economy, Synoptical Tables*. Brussel, 1966.
- BAIROCH, P. et al. *La population active et sa structure — The working population and its structure*. Brussel, 1968.
- BAIROCH, P. e.a. o.l.v. H. VANDER EYCKEN en P. FRÄNTZEN. *De tertiaire sector, Studie over de invloed van de ontwikkeling op de vermindering van de omvang der economische fluctuaties*. Brussel, 1970.
- BALTHAZAR, H., J. DE BELDER, J. HANNES en J. VERHELST. *Bronnen voor de Sociale Geschiedenis van de XIXe Eeuw (1794-1914)*. Leuven-Parijs, 1965 (2).
- BARTELEMY, S. *L'organisation du suffrage et l'expérience belge*. Parijs, 1912.
- BOGAERT-DAMIN, M. en L. MARECHAL. *Bruxelles, développement de l'ensemble urbain, 1846-1961*. Namen, 1978.
- BOUDEVILLE, J.R. *Les espaces économiques*. Parijs, 1961.
- BRABANDER, G.L. DE. „Very Long Term Evolution of a System of Regions — Comments” in *VIth International Congress on Economic History: Proceedings*. Kopenhagen, 1978, blz. 151-153.
- BRABANDER, G.L. DE. „De definitie en de classificatie van de werkgelegenheid in het licht van de 19de eeuwse Belgische tellingen en de nationale rekeningen” in *XLVe Congres van de Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België, deel 3: handelingen*. Komen-Brussel, 1982, blz. 279-291.
- BRABANDER, G.L. DE. *Economische Aardrijkskunde*. Antwerpen, 1983.
- BRABANDER, G.L. DE. *Regionale structuur en werkgelegenheid*. Brussel, 1983.
- BUBLLOT, G. *La production agricole belge, étude économique séculaire 1846-1955*. Leuven, 1957.
- CHLAPOWO CHLAPOWSKI, A. VON. *Die Belgische Landwirtschaft im 19. Jahrhundert*. Stuttgart, 1900.
- CLARK, C. *The Conditions of Economic Progress*. Londen, 1940 (1), 1957 (3).
- COPPIETERS, P. en M. GOOSSENS. *De tertiaire sector in de post-industriële maatschappij*. Brussel, 1973.
- DUBOIS, E. „L'industrie du tissage à lin dans les Flandres” in *Les industries à domicile en Belgique*. Brussel, 1900, deel II.
- FISHER, A. *The Clash of Progress and Security*. Londen, 1935.
- FOURASTIÉ, J. *Le grand espoir du XXe siècle*. Parijs, 1949.

- HANNES, J. *De economische bedrijvigheid te Brussel, 1846-1847. Controle en aanvulling van de nijverheidstelling van 15-10-1846*. Leuven-Parijs, 1975.
- HARVEY, D. *Society, the City and the Space-Economy of Urbanism*. Washington, 1972.
- HARVEY, D. *Social Justice and the City*. Londen, 1973.
- HILHORST, J. *Regional Planning*. Rotterdam, 1971.
- HUNT, E.K. en J.G. SCHWARTZ, eds. *A Critique of Economic Theory*. Harmondsworth, 1972.
- ISACKER, K. VAN. *Mijn land in de kering*. Antwerpen, 1978, deel 1.
- JULIN, A. *Les industries à domicile en Belgique vis-à-vis de la concurrence étrangère*. Luik, 1908.
- KLAASSEN, L.H., P.W. KLEIN en J.H.P. PAELINCK. „Very Long Term Evolution of a System of Regions” in *VIth International Congress on Economic History: 5 Themes*. Kopenhagen, 1974, blz. 93-108.
- KLEP, P.M.M. *Bevolking en arbeid in transformatie: Brabant 1700-1900*. Nijmegen, 1981.
- KUZNETS, S. *Economic Growth of Nations*. Cambridge (Mass.), 1971.
- LAMBOOY, J.G. *Ekonomie en Ruimte, deel I*. Assen, 1980 (3).
- LANDES, D.S. *Prometheus Unbound. Technical Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Londen, 1969.
- LANNOY, W. DE. *Sociaal-geografische atlas van Brussel-Hoofdstad*. Antwerpen-Amsterdam, 1978.
- LANNOY, W. DE en M. RAMPENBERGH. *Sociaal-geografische atlas van Brussel en zijn randgebied*. Antwerpen-Amsterdam, 1981.
- LLOYD, P.E. en P. DICKEN. *Location in Space: A Theoretical Approach to Economic Geography*. Londen, 1977 (2).
- MAHAIM, E. *Les abonnements d'ouvriers sur les lignes de chemins de fer belges et leurs effets sociaux*. Brussel-Leipzig, 1910.
- MATTHIJS, J. en T. VERSEE. *Strafwetboek en wetboek van strafvordering*. Gent, 1968.
- MOLLE, W., B. VAN HOLST en H. SMIT. *Regional Disparity and Economic Development in the European Community*. Westmead, 1980.
- MORGENSTERN, O. *On the Accuracy of Economic Observations*. Princeton (N.J.), 1963.
- NEIRYNCK, M. *De loonen in België sedert 1846*. Antwerpen, 1944.
- PERLOFF, H.S., E.S. DUNN, E.E. LAMPARD en R.F. MUTH. *Regions, Resources and Economic Growth*. Baltimore, 1960.
- PONTANUS, F. *La population active en Belgique, 1960-1961 et tendances récentes*. Brussel, 1974.
- RIGAUX, M. en P.E. TROUSSE. *Les crimes et les délits du code pénal*. Brussel-Parijs, 1968, deel 5.
- ROBINSON, J. *Filosofie van de economie*. Rotterdam, 1965.
- SABOLO, Y., J. GAUDE en R. WERY. *The Service Industries*. Genève, 1975.

- SCHEPENS, L. *Van Vlaskutser tot Franschman, Bijdrage tot de geschiedenis van de Westvlaamse plattelandsbevolking in de negentiende eeuw*. Brugge, 1973.
- THÜNEN, J. VON. *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*. Hamburg, 1826 (1), Jena, 1930 (3).
- VAEREN, J. VANDER. *Les faits principaux de l'histoire de l'agriculture belge durant un siècle, 1830-1930*. Brussel, 1930.
- VANDERMOTTEN, C. et al. *Atlas Economique de la Belgique*. Brussel, 1983.
- VERHAEGEN, B. *Contribution à l'histoire économique des Flandres*. Leuven-Parijs, 1961, 2 delen.
- VERKINDEREN, A. en J. VIANE. *Onderzoek naar de variatie van de landbouwgrondprijzen in Vlaanderen*. Gent, 1970.
- VLIBERGH, E. *Le développement agricole de la Belgique depuis 1830*. Luik, 1906.
- WEE, H. VAN DER. *Historische aspecten van economische groei*. Antwerpen, 1972.

II TIJDSCHRIFTARTIKELS

- BAETENS, R. „Omvang en produktie van de baksteennijverheid in de Rupelstreek (16e-20e eeuw)”, *Bijdragen tot de Geschiedenis*., 1979, blz. 103-183.
- BRABANDER, G.L. DE. „De regionaal-sectoriële spreiding van de economische activiteiten in België, 1846-1910: een bronkritische studie”, *Bijdragen tot de Geschiedenis*. 1978, blz. 97-183.
- BRABANDER, G.L. DE. „Omtrent de invloed van alternatieve werkhypothese bij de kritiek van statistische informatie en foutenreductie: een voorbeeld”, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*. 1980, blz. 439-463.
- BRAINE, G. „Le monde paysan belge de 1830 à 1870”, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*. 1973, blz. 171-190.
- EENOO, R. VAN. „De evolutie van de kieswetgeving in België van 1830 tot 1919”, *Tijdschrift voor Geschiedenis*. 1979, blz. 333-352.
- GADISSEUR, J. „Contribution à l'étude de la production agricole en Belgique de 1846 à 1913”, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*. 1973, blz. 1-48.
- GOBYN, R. „Onderzoek naar de beroepskeuze van de bevolking van een plattelandstad tussen 1862 en 1914: Tielt. Nieuwe evaluatie en benadering van bronnen”, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*. 1980, blz. 339-387.
- GUBIN, E. „L'industrie linière à domicile dans les Flandres 1840-1850. Problèmes de méthode”, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*. 1983, blz. 369-401.
- HAEGEN, H. VAN DER en M. PATTYN. „De Belgische stadsgewesten”, *Statistisch Tijdschrift*. 1979, blz. 235-249.
- HANNES, J. „Kwantifikatie en historische kritiek”, *Tijdschrift voor Geschiedenis*. 1971, blz. 348-354.
- HANNES, J. „Historische kritiek en verder. Een gevalstudie: Turnhout 1846”, *Bijdragen tot de Geschiedenis*. 1981, blz. 79-105.
- KATOUZIAN, M. „The development of the service sector”, *Oxford Economic Papers*. 1970, blz. 362-382.

KLEP, P.M.M. „De agrarische beroepsbevolking van de provincies Antwerpen en Brabant en van het Koninkrijk België, 1846-1910”, *Bijdragen tot de Geschiedenis*. 1976, blz. 25-69.

KRUIHOF, J. „De sociale samenstelling van de bevolking te Antwerpen, Brussel, Gent en Luik in 1846-1847”, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*. 1957, blz. 197-235.

KURGAN-VAN HENTENRYK, G. en G. VIRÉ. „Les registres des patentables, source de l'histoire de Bruxelles à la fin du xixe siècle”, *Acta Historica Bruxellensia*. 1981, nr. IV, blz. 367-415.

MOERMAN, J. „Ontstaan en evolutie van de mechanisatie in de Belgische landbouw”, *Wetenschappelijke Tijdingen*. 1959, blz. 5-9.

MOK, A.L. en J. BRACKE. „De arbeidsmarkt: een poging tot integratie van economische en sociologische gezichtspunten”, *Economisch en Sociaal Tijdschrift*. 1976, blz. 551-626.

NECK, A. VAN en E. GUBIN. „La répartition professionnelle de la population belge en 1846: un piège statistique”, *Acta Historica Bruxellensia*. 1981, nr. IV, blz. 269-365.

PEETERS, M. „Les prix et les rendements de l'agriculture belge de 1791 à 1935”, *Bulletin de l'Institut des Sciences Economiques*. 1936, blz. 343-365.

RAMPENBERGH, M. „De begrenzing van het Brusselse stadsgewest”, *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*. 1980, blz. 143-172.

WITTE, E. „Verkiezingsonderzoek in België”, *Tijdschrift voor Geschiedenis*. 1979, blz. 293-312.

III DOCUMENTEN MET BEPERKTE VERSPREIDING

BRABANDER, G.L. DE. *De constructie van regionaal-sectoriële werkgelegenheidsmatrices voor België (1846-1896)*. Antwerpen, 1976 (SESO-werknota 7657).

BRABANDER, G.L. DE. *De regionaal-industriële specialisatie en haar effect op ruimtelijke verschillen in economische groei in België, van 1846 tot 1970*. Antwerpen, 1979, 3 delen (onuitgegeven doctoraatsverhandeling).

BRABANDER, G.L. DE. *Regional differences in the Belgian labour market*. Antwerpen, 1983 (SESO-rapport 83/144).

DONCKELS, R. *De Belgische regionaal-economische situatie*. Leuven, 1975 (onuitgegeven paper).

KAELBLE, H. *Was Prometheus most unbound in Europe? Labour force in Europe during the late 19th and 20th centuries*. Berlijn, 1984 (ongepubliceerde paper).

KLEP, P.M.M. *Economic-historical occupational classifications. A qualitative and quantitative description of the labour force before industrialization*. Leuven, 1974 (Workshop on Quantitative Economic History, Working Paper 7302).

MOLLE, W. en B. VAN HOLST. *Factors of Location in Europe, A Progress Report*. Rotterdam, 1976 (Foundations of Empirical Economic Research 76/15).

LIJST VAN DE TABELLEN

<i>Nummer</i>	<i>Titel</i>	<i>Blz.</i>
1-1	Vergelijking van de subclassificaties der regionale en nationale rekeningen i.v.m. industriebranches	20
1-2	Overzicht van de algemene tellingen	33
2-1	Werkgelegenheid per 31-10-1910 in de nieuwe rubrieken der industrietellingen	73
2-2	Overzicht van de resultaten der landbouwtellingen in de negentiende eeuw	77
2-3	De correcties van Klep op de beroepstellingen vs. de resultaten van de landbouwtellingen	86
2-4	Correctie van de kantnijverheid in 1846	96
2-5	Spreiding van naaisters, modistes, wassers e.d.m. in 1846	97
2-6	De thuisarbeid in 1896	101
2-7	Industriële werkgelegenheid in 1846	105
2-8	Industriële werkgelegenheid in 1896	106
2-9	Industriële werkgelegenheid in 1910	107
2-10	Machinekapitaal in de landbouw	110
2-11	Ontwikkeling van de kleinhandelsprijzen en deflator	112
2-12	Prijsindex landbouwprodukten	112
2-13	Nominale en reële loonniveaus in de landbouw	113
2-14	Gemiddeld dagloon in de industrie (1846)	113
2-15	Industriële loonindex	114
2-16	De berekende tewerkstelling in de landbouw	120
2-17	Procentuele verdeling van de landbouwactieven over de provincies (a) volgens de landbouwtellingen, (b) volgens eigen berekeningen	120
2-18	De berekende landbouwactieven in 1910	122
2-19	Spreiding van de werkgelegenheid in de visserij 1846-1896-1910	123
2-20	Tertiaire werkgelegenheid in 1846	124
2-21	Tertiaire werkgelegenheid in 1896	126
2-22	Tertiaire werkgelegenheid in 1910	129
2-23	Samengevatte wergelegheidsmatrix 1846	131
2-24	Samengevatte wergelegheidsmatrix 1896	132
2-25	Samengevatte wergelegheidsmatrix 1910	134
2-26	De thuisarbeid in de branches „textiel” en „kleding” in de beide Vlaanderen	136
2-27	Verschillen tussen de resultaten over de werkgelegenheid in de primaire sector bij alternatieve verdelingshypotheses	136
2-28	Synthese bronnenkritiek i.v.m. industrie	138
2-29	Synthese bronnenkritiek i.v.m. primaire sector	139
2-30	Synthese bronnenkritiek i.v.m. tertiaire sector	145

3-1	Resultaten van de handels- en nijverheidstelling van 1930	151
3-2	Interne controle door onderlinge verwijzing der tellingsonderdelen in 1937	167
3-3	Basiswerkgelegenheid in de industrie per 27 februari 1937	169
3-4	Industriële inrichtingen met bezodigd personeel per 27 februari 1937	171
3-5	Samenstelling van de primaire sector in 1937	173
3-6	Samenstelling van de tertiaire sector per 27 februari 1937	175
3-7	Werkgelegenheidsmatrix per 27 februari 1937	177
3-8	Industriële basiswerkgelegenheid per 31 december 1947	179
3-9	Industrieel patronaat per 31 december 1947	181
3-10	Samenstelling van de primaire sector in 1947	182
3-11	Samenstelling van de tertiaire sector per 31 december 1947	184
3-12	Werkgelegenheidsmatrix per 31 december 1947	186
3-13	Synthese bronnenkritiek i.v.m. industrie	186
3-14	Synthese bronnenkritiek i.v.m. primaire sector	186
3-15	Synthese bronnenkritiek i.v.m. tertiaire sector	186
4-1	De actieve bevolking naar plaats van tewerkstelling volgens de V.T. en de H.N.T. van 31 december 1970	189
4-2	Spreiding van de werkgelegenheid op 31 december 1961 volgens de toen geldende provinciegrenzen	207
4-3	Werkgelegenheid op 31 december 1961 in de provincies betrokken bij de grenswijzigingen van 1962-1963 volgens de nieuwe afbakening	208
4-4	Spreiding van de werkgelegenheid op 31 december 1970	210
4-5	Spreiding van de residuen uit de V.T. 70 in de werkgelegenheidsmatrix	212
4-6	Verdeling van de residuen in 1977	213
4-7	Gecorrigeerde en ongecorrigeerde werkgelegenheidscoëfficiënten 1961-1970-1977	218
4-8	Bruto toegevoegde waarde per provincie in 1970, tegen factorkosten in prijzen van 1970	225
4-9	Bruto toegevoegde waarde per provincie in 1974, tegen factorkosten in prijzen van 1970	226
4-10	Sectoriële inflatoren van het bruto binnenlands produkt tegen factorkosten	229
4-11	Bruto toegevoegde waarde per provincie in 1955, tegen factorkosten in prijzen van 1970	230
4-12	Bruto toegevoegde waarde per provincie in 1961, tegen factorkosten in prijzen van 1970	231
4-13	Bruto toegevoegde waarde per provincie in 1977, tegen factorkosten in prijzen van 1970	232
4-14	Bruto toegevoegde waarde per provincie in 1979, tegen factorkosten in prijzen van 1970	233
4-15	Aanpassing van de geografische produkten van 1961 aan de nieuwe gebiedsindeling	236
4-16	Synthese bronnenkritiek i.v.m. industrie	240
4-17	Synthese bronnenkritiek i.v.m. primaire en tertiaire branches	240

A-1	De N.I.S.- versus de I.S.I.C.-classificatie der industriële activiteiten	248
A-2	Herindeling van de industriële branches van de tellingen dd. 1947, 1961 en 1970 volgens het schema van de toegevoegde waarde	252
A-3	Overzicht van de herclassificatie van de rubrieken en branches uit de industrietellingen van 1846, 1896, 1910 en 1937	254
A-4	Verdeling van de „Industries spéciales” (I.T. 96) over de bedrijfsklassen der regionale boekhouding	258

REGISTER

Aangezien de drie types van de algemene tellingen, de provincies en de bedrijfstakken uit de regionale boekhouding van het tweede hoofdstuk af op bijna elke bladzijde voorkomen, zijn er geen verwijzingen naar opgenomen.

- Abler, R., 15
- actieve bevolking, 27, 38, 41, 62, 63, 68, 72, 80, 82, 93, 118, 142, 146, 180, 189, 202, 206, 217, 218
- activiteitsgraden, zie participatiegraden
- Adams, J., 15
- administratieve grenzen, 10, 12 (zie ook: provinciegrenzen)
- afhankelijkheidsrelaties, 10, 84, 202
- agglomeratie, 11
- nadelen, 219
- agro-industrie, 53
- Almanach de Commerce, 59
- Alonso, W., 116
- ambacht, 17, 41, 59, 100, 102, 108, 130, 133, 150, 151, 152, 162, 166, 173, 189, 197
- Annales des Mines, 32
- Antwerpen (stad), 48
- apotheken, 211
- arbeidsbalans, 26, 29
- intensiteit, 16
- markt, 24, 27, 144
- produktiviteit, 18, 23, 24, 27, 102, 112, 113, 114, 115, 121, 130, 140
- stelsel, 146, 161 (zie ook: werktijd)
- strijd, 24
- A.S.L.K., 195
- autoconsumptie, 34, 53, 62, 201
- automobielnijverheid, 74
- Baetens, R., 75, 103
- Bairoch, P., 5, 91, 125, 183, 185
- baksteennijverheid, 75, 93, 103-104
- Bartelémy, J., 80
- bedienden, 14, 36, 149, 152, 156, 198
- bedrijfsdimensie, 15, 87, 196 (zie ook: teeltoppervlak)
- geschiedenis, 10, 92
- hoofden, 54-58, 78, 147, 149, 152, 155, 156, 158-162, 164, 168-170, 171, 178-180, 183, 187, 188, 192, 193, 198, 216
- beheerder, 60, 61, 62, 63, 64, 168-170, 192
- beroepsbevolking, zie actieve bevolking
- classificatie, 36, 37, 84, 85, 87, 91, 185, 187, 188
- scholen, 62
- telling, 33, 36-39, 49, 51, 59, 60, 62, 66, 67, 69, 79, 81, 83, 84, 87, 88, 98, 100, 117, 123, 124, 125, 137, 144
- belastingen, 40, 43, 44, 45, 55, 70, 124, 153, 158 (zie ook: patentbelasting)
- over de toegevoegde waarde (B.T.W.), 200, 216
- bevolkingsregister, 38, 51, 152, 154, 199-200, 204
- biedrente, 116
- binnenscheepvaart, 94
- boete, 55, 153
- Boudeville, J.R., 9
- bougrond, 116
- bouwnijverheid, 13, 16, 19, 47, 166, 222
- Bracke, J., 23, 27
- Braine, G., 109
- Brussel, 11, 39, 44, 46, 48, 183, 193, 199, 203, 209, 219
- B.T.K., 216
- Bublot, G., 77, 110, 111, 114
- Centrale Commissie voor de Statistiek, 44, 48, 50, 60, 143, 144, 148
- centrale plaatsen theorie, 92
- centraliteitsprincipe, 9
- chemische nijverheid, 16, 19, 74, 168, 223, 235
- Chlapowo Chlapowski, A. von, 113

- Christaller, W., 92
 Clark, C., 13, 14, 15
 concentratienadelen, 219
 concurrentie, internationale, 102
 Coppieters, P., 14
- Daens, P., 83
 dagloners, 37, 43, 44, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 138, 140
 deeltijdse arbeid, 28, 30, 34, 65, 81, 82, 85, 88, 102, 118, 121-122, 196
 definities, alg., 5, 25, 26, 35, 72, 138, 140, 166, 180, 240, 241, 243
 , operationele -, 7, 12, 18-22, 29-31
 deflatoren, 112, 221, 228-229, 234, 241
 (zie ook: inflatie, prijsbasis)
 derde arbeidscircuit (D.A.C.), 216
 desaggregatie, ruimtelijke, 8
 , sectoriële -, 12-22, 213-214, 221, 223, 227, 235, 238-239, 241, 247-259
 Dicken, P., 92
 diplomatieke ambtenaren, 152
 dokwerkers, 148, 160, 172, 181-182
 Dubois, E., 99, 108
- economische en sociale telling, 145-156
 economische groei, 7, 26, 28, 219, 220
 economische wetenschap, 5, 23-26, 85
 E.E.G., 31
 Eenoo, R. Van, 80
 energie, 17, 95, 168, 181, 195, 203, 211
 enquête, 8, 190, 204-205
 extractieve nijverheid, 16, 174, 194
 Eylenbosch, G., 83
- fabrieksarbeiders, 84, 100, 102, 108, 125, 130, 133, 135
 Factors of location in Europe (FLEUR), 31
 familie, 43-44, 57, 58, 65, 79, 80, 83
 federaliseringsproces, 11
 feitelijke bevolking, 38
 filiaalbedrijf, 150, 200
 fiscaliteit, zie belastingen, patentbelasting
 Fisher, A., 13, 14, 15
 Foote, M., 14
 Fourastié, J., 13, 14, 15, 17
- fraude, 48, 80
 full-time equivalent workers, 28, 84 (zie ook: voltijdse arbeid)
- Gadisseur, J., 3, 5, 81, 86-88, 90, 108, 109, 111, 114
 Gent, 48
 gemeenten, 10
 geografisch produkt, 19, 22, 26, 32, 34, 222, 228, 234, 235
 gevangenen, 42, 53, 72, 93, 99
 gewesten, 10
 gezondheidszorg, 15
 Gobyn, R., 141
 goederenvervoer, 94
 Goossens, M., 14
 Gould, P., 15
 grensarbeiders, 82
 groep, 9
 grondprijs, 116-117, 119, 136
 - rente, 115-117
 - stoffen, 18, 22, 40, 249-250, 253
 Gubin, E., 100, 133
- Haegen, H. Van der, 11
 handarbeid, 14, 151, 176
 handel, 14, 36, 40, 41, 44, 52, 53, 60, 61, 67, 72, 144, 148, 150-152, 154, 158, 160, 172, 189, 203, 211, 239, 249
 Hannes, J., 3, 5, 38, 39, 44, 46, 47, 48, 59, 69, 75, 76
 Harvey, D., 116
 havenexploitatie, 53
 helpers, familiale, 30, 31, 44, 57, 62, 64, 66, 70, 79, 81, 87, 89, 90, 121-122, 128, 137, 138, 140, 141, 147, 149, 152, 153, 155, 156, 158, 160, 162, 164, 166, 168, 172, 176, 181, 188, 192, 193, 197, 198, 199, 216
 Heuschling, X., 39
 Hillhorst, J., 9
 historische kritiek, 5, 38, 217-220, 244
 Hoge Raad voor de Statistiek, 187, 191, 199, 221
 Holst, B. Van, 31
 homogeniteitsprincipe, 8
 hoofdactiviteit, 64, 130, 141, 149, 156, 193, 196

- beroep, 37, 63, 78, 86, 88, 117, 171, 173, 178, 180, 200, 203
- horeca-sector, 127-128, 155-156
- huisarbeid, 31, 41, 47, 48, 53, 56-57, 58, 61, 64, 65, 67, 68, 71, 74, 75, 93, 98, 99-103, 108, 125, 126, 129, 130, 133, 135, 140, 147, 149-152, 154, 158, 166, 193, 194, 198, 244
- huispersoneel, 45, 48, 49, 82
- huisvrouwen, 149
- huishoudelijke economie, 17 (zie ook: helpers)
- human capital, 24
- Hunt, J.G., 27

- ijzer- en staalnijverheid, 19, 22
- industrialisering, 87, 129, 141
- industrie, 12, 13, 16-18, 19, 34, 92, 93-108, 122, 124, 125, 130, 140, 147, 154, 155, 159-160, 162, 166-170, 173, 176-180, 190-195, 197-201, 209, 211
- industriële revolutie, 8, 35
- inflatie en prijsevolutie, 33, 111-112, 115, 221, 228-229, 234, 235, 238, 241 (zie ook: deflatoren, prijsbasis)
- ingenieurs, 36, 56, 64, 156
- inkomen, 88, 110, 111, 115, 127, 128, 202
- input-output systeem, 10
- institutionele economie, 24, 25, 27
- internationale handel, 40
- International Labour Office (ILO), 26, 29
- intersectoriële loondruk, 28, 113-114, 116
- intersectoriële relaties, 10, 15
- invloedssfeer, 9
- Isacker, K. Van, 102
- I.S.I.C., 239, 244, 248

- Julin, A., 102
- jutenijverheid, 22

- Kaelble, H., 183
- Kamer van Koophandel, 46
- kantscholen, 42, 53, 71, 75, 93, 95-96
- kapitaalintensiteit, 18, 176
- Katouzian, M., 15
- Kempen, 119
- Kervijn, H., 109
- kinderarbeid, 56, 57, 79, 95-96
- Klaassen, L.H., 9
- klassetegenstellingen, 24
- kledingnijverheid, 71, 95-99, 100, 135, 168, 173
- Klein, P.W., 9
- kleinhandel, 127, 203
- Klep, P.M.M., 3, 5, 16, 17, 18, 34, 81, 83-86, 88, 89, 98, 117, 121, 125
- Komen, 11, 215, 234, 241
- Kongo, 157, 161
- Kortrijk, 12
- krijgsgevangenen, 161
- kritisch landbouwoppervlak, 86-88, 109-119 (zie ook: teeltoppervlak)
- Kruithof, J., 48, 76
- kunst- en precisienijverheid, 166, 178, 239, 257
- Kurgan-Van Hentenryk, G., 44
- Kuznets, S., 121
- kwantitatieve geschiedenis, 5

- landbouw, 13, 17, 42, 52, 76-90, 108-122, 126, 130, 133, 136-137, 140-141, 146, 163-165, 170-172, 180-181, 187, 201-202, 206
- conjunctuur, 87
- crisis, 76
- mechanisatie, 110, 111
- Landes, D.S., 102
- landlopers, 42, 72, 99
- lange termijn processen, 7, 142, 219
- Lannoy, W. De, 11
- Larmuseau, H., 3
- leerlingen, 138, 149, 191, 192, 197, 198, 216
- leeftijdsstructuur, 127
- Lenders, P., 3
- lennennijverheid, 100
- Lloyd, P.E., 92
- lonen, 27, 28, 32, 39, 40, 42, 96, 112-114, 146, 147, 154, 161, 224, 227
- loonarbeid, 23, 24, 41, 79, 80, 114, 121, 150, 173, 176, 198
- Luik (stad), 48, 53

- machtspositie, 24, 28
 Mahaim, E., 130
 manjaren, 34, 77, 79, 81, 84, 109, 115,
 117, 202
 marktstructuur, 40
 Marx, K., 28
 marxisme, 24
 Matthijs, J., 126
 meeropbrengsten, 13
 Michotte, F., 112, 113
 middenstand, 60
 mijnsluitingen, 74
 Ministerie van Binnenlandse Zaken, 40,
 45, 143
 – van Industrie en Arbeid, 143
 – van Landbouw, 163-164
 – van Middenstand, 191
 mobiliteit, professionele, 38
 , ruimtelijke –, 38, 62, 112, 130, 183,
 187, 217, 218
 , sectoriële –, 38, 112, 130
 modistes, 97-98
 Moerman, J., 110
 Moeskroen, 11, 215, 234, 241
 Mok, A.L., 23, 27
 Molle, W., 31
 Morgenstern, O., 45
 multiple job holding, 16, 37, 38, 41, 43,
 81, 84-85, 114, 123, 125, 203 (zie ook:
 nevenberoep)

 naaisters, 93, 97-98
 N.A.C.E., 200, 244, 251
 Nationale Bank, 195
 Neck, A. Van, 3
 Neiryneck, M., 114
 neo-klassieke economie, 23, 24, 27, 112,
 116
 nevenberoep, 37, 63, 81, 86, 88, 117,
 130, 140, 141, 149, 171, 189, 200, 203
 (zie ook: multiple job holding)
 Nijvel, 89
 N.I.R., 160
 N.I.S., 3, 95, 144, 159, 168, 178, 180,
 182, 187, 191, 193, 200, 202, 217, 219,
 224, 229, 247
 N.M.B.S., 160, 172 (zie ook: spoorwe-
 gen)

 non-ferro metalen, 19, 22

 O.E.C.D., 31
 onderwijs, 15, 146, 182, 195
 ontwikkelingsprocessen, 7, 23, 25, 142,
 219
 Oostkantons, 11
 overheid, 17, 32, 127, 173, 183

 Paelinck, J.H.P., 9
 participatiegraden, alg., 86, 88
 , vrouwelijke –, 85, 125, 219
 part-time activiteit, zie deeltijdse arbeid
 patentbelasting, 43, 44, 45, 46, 48, 49,
 59, 69, 70, 104
 Pattyn, M., 11
 Peeters, M., 112
 Perloff, H.S., 27, 28, 84
 persoonsverzorging, 163, 195
 Pontanus, F., 13, 14
 prijsbasis, 32, 220, 228 (zie ook: deflato-
 ren, inflatie)
 proeftelling, 39-40, 51
 produktieve arbeid, 71, 81, 82, 89, 93,
 102, 115, 116, 119, 133, 201, 202
 produktiviteit, alg., 13, 14, 24, 27, 28,
 41
 , fysische –, 111, 114, 116
 , landbouw –, 110, 115, 117
 prostitutie, 126-127
 provinciegrenzen, 10, 206, 215, 221,
 234, 260

 Quetelet, A., 39

 Rampelbergh, M., 11
 regio, functionele –, 9, 10, 12
 , relevante –, 9, 11
 regionale analyse, 5
 – boekhouding, 108, 188, 220, 241
 – structuur, 119, 172
 – verdeling, 115-119, 121, 127, 129,
 135, 137, 141, 209, 213, 221-222, 238,
 241, 243-244
 – vertekening, 85
 Rigaux, M., 127
 R.M.Z., zie R.S.Z.
 Robinson, J., 28

- Rogier, C., 40
R.S.Z., 32, 188, 190, 193, 196, 200, 203, 204, 216, 222, 224, 227
ruimtelijke diversificatie, 8, 12
Rupelstreek, 75, 103-104
- Sabena, 160
Sabolo, Y., 183
Schaarbeek, 199
scheepsbouw, 250, 253
Schepens, L., 83
Schwartz, J.G., 27
seizoenarbeid, 16, 38, 82-83, 117, 118
– schommelingen, 43, 47, 163, 170, 238
shift-share methode, 26-29
Sint-Jans-Molenbeek, 39
Smit, H., 31
Smith, A., 28
sociale zekerheid, 158, 192, 198, 212, 216 (zie ook: R.S.Z.)
– status, 23
sociologie, 5, 23-25
sociografie, 85
smederij, 257
spoorwegen, 53, 68, 94, 95, 130, 148, 156
stadsgeografie, 11
statistische sectoren (ruimtelijk), 197
– toetsing, 5
Straelen, R. Van, 3
structuurcoëfficiënten, 119, 206, 211
studenten, 196
subsistentie, 16, 109
syndicaten, 14
- talentelling, 157, 160, 161, 191, 197
teeltoppervlak, 111, 114, 115, 119, 136, 141, 163, 164
technologie, 16, 17, 18, 94, 100, 110-111, 115, 130, 251
tellingsagent, 58, 61, 68, 152, 153, 158
tertiaire sector, 14-16, 91-92, 95, 122, 123-130, 133, 137, 141, 162, 172-174, 181-183, 189, 199, 203, 206
textielnijverheid, 19, 22, 47, 95-99, 108, 135, 140
Theux, graaf de, 45
thuisnijverheid, zie huisarbeid
- Thünen, J. von, 116
tijkfabricage, 47
toegevoegde waarde, 6, 7, 8, 19, 26, 32, 42, 112, 188, 220-240, 243
toerisme, 92
transport, 13, 14, 16, 19, 41, 44, 52, 71, 73, 75, 91, 93, 94-95, 148, 155, 160, 162, 168, 172, 181-182, 189, 197
Trousse, P.E., 127
Turnhout, 44, 47, 48, 89
- uitzendkrachten, 38
- Vaeren, J. Van der, 76, 77
Vandermotten, C., 9
Vandervelde, E., 83
Verenigde Naties, 250
vergelijkbaarheid van data, 35, 39, 70-75, 93, 104, 128, 140, 147, 161-163, 166, 201, 204, 214-217, 235-240
Verhaegen, B., 5, 14, 78, 79, 80, 83, 86
verkiezingssysteem, 79-80
Verkinderen, A., 116
verkoop, zie handel
Versee, T., 126
verstedelijking, 9, 116, 125, 127, 129
Viaene, J., 116
Viré, G., 44
visserij, 73, 90-91, 122-123, 141, 148, 168, 170, 180, 195
vlasnijverheid, 53, 74, 99, 100, 125, 259
Vliebergh, E., 76, 77
voedselcrisis, 47
Voerstreek, 11, 215
Volkenbond, 157, 250
voltijdse arbeid, 27, 28, 30, 34, 65, 66, 77, 78, 84, 85, 87, 88, 100, 109, 118, 121-122, 125, 141, 202, 215, 240 (zie ook: full-time equivalent worker)
vrije beroepen, 173, 182, 195, 199
vrijtijdsbesteding, 14, 171
- Wallonië, 7, 11
wasvrouwen, 97-98
Weber, A., 92
weddetrekkenden, 23, 188, 198
wederopbouw, 160, 174
Wee, H. Van der, 3, 8, 25

werkgelegenheidscoëfficiënt, 217-219
werkloosheid, alg., 26, 38, 47, 50, 156,
161, 217
  , frictie-, 218
  , technische -, 38, 65, 238
  , verborgen -, 28, 29, 31, 71, 130
werklozen, alg., 37, 66, 78, 79, 89, 117,
124, 141, 146, 149, 196
  , tewerkgestelde -, 216
  , tijdelijke -, 56, 65, 196, 198, 238
werktijd, 54, 133, 146, 193, 196, 198,
201-202, 205, 214
Westhoek, 12
wettelijke bevolking, 38
weverij, 102
winstevolutie, 111
Witte, E., 11, 80, 219
woonplaats, 38, 54, 79, 91, 94, 117, 141,
142, 144, 174, 214 (zie ook: mobiliteit)
zuivelindustrie, 90

LA DISTRIBUTION RÉGIONALE ET SECTORIELLE DES ACTIVITÉS ÉCONOMIQUES EN BELGIQUE (1846-1979): UNE CRITIQUE HISTORIQUE QUANTITATIVE

RÉSUMÉ

Cet ouvrage a pour but l'établissement de matrices de données sur les activités économiques pour toute la période depuis les premiers recensements généraux belges. Il va sans dire que les données doivent être aussi comparables et aussi exactes que possible. Cette condition est essentielle, sinon toute recherche sur les évolutions historiques, basée sur ces matrices est impossible. Les implications de notre objectif sont, entre autres, la nécessité de définir les régions, les branches d'activités et les secteurs de manière constante pour toute la durée de la période, de la phase quantitative de la révolution industrielle jusqu'aux dernières années de la période de croissance économique rapide.

Ces définitions sont discutées dans le chapitre premier. Comme il n'existe pas de comptes régionaux pour les années avant 1955 et que les recherches historiques actuelles ne permettent pas de les (re-) construire, l'emploi productif est proposé comme mesure de référence des activités économiques. Théoriquement, l'emploi productif peut être défini comme le nombre d'emplois exprimés en années de travail et contribuant à la valeur ajoutée, corrigé pour les différences (trop larges) de productivité économique. Sans aucun doute, cette définition a besoin d'une interprétation spécifique pour la recherche empirique et spécialement au cas où des situations historiques doivent être analysées (voir: chapitre premier, section 3). Comme les activités économiques ne sont pas homogènes, on a aussi besoin d'un système de classification. Le nombre de théories disponibles est assez grand. Néanmoins, ces contributions ne fournissent pas de taxinomie utilisable (section 2.1). Pour cette raison, un point de vue pragmatique est choisi. Celui-ci consiste dans l'application de la nomenclature des comptes nationaux et régionaux de la période 1955-1974. Tout de même, il y a quelques différences entre ce système et celui qui est mis en œuvre dans ce livre, surtout pour le dix-neuvième siècle. Ces différences sont proposées seulement pour assurer l'homogénéité

des branches concernant les matières premières et/ou les produits et pour préserver la continuité historique (section 2.2). Ce chapitre se termine par la formulation d'une série de principes fondamentaux pour la critique historique. Il comprend, entre autres, l'approche de l'emploi d'après le lieu d'activité et non d'après le lieu de résidence; l'exclusion des professions comme unité de mesure; l'exclusion des activités destinées à produire pour l'auto-consommation ou pour les loisirs. Quelques-uns de ces principes sont le résultat d'un essai de maximalisation de la corrélation entre l'emploi productif d'une part, les comptes de la valeur ajoutée et le produit géographique de l'autre.

Les trois chapitres suivants sont consacrés à l'application de ces critères à tous les recensements et à tous les comptes disponibles. Le second chapitre s'occupe de la période antérieure à la première guerre mondiale. La première conclusion importante, qui résulte de l'application des critères cités, est que les recensements de la population ne peuvent pas servir de source d'information de base: la population y est classée selon les professions et les lieux de résidence. En outre, un grand nombre de chômeurs y est inclus.

Les recensements industriels de 1846, 1896 et 1910 satisfont presque à tous les critères. Les problèmes résiduels de ces statistiques sont d'un genre différent. Pour quelques branches, par exemple les travailleurs à domicile et le transport, l'information est incomplète. Par conséquent, ces activités sont exclues du secteur secondaire. Ceci a une importance particulière en raison du grand nombre de travailleurs à domicile au milieu du dix-neuvième siècle, spécialement en Flandre Occidentale et en Flandre Orientale. Or, il faut souligner que la productivité de ces emplois était relativement peu élevée. Leur impact sur le tableau de l'emploi productif est, dès lors, beaucoup moins considérable que le nombre de travailleurs à domicile l'indique.

Le recensement de 1846 comprend aussi d'autres types d'emplois moins productifs, par exemple celui d'enfants «travaillant» dans les écoles dentellières. De plus, quelques branches non-secondaires, normalement comprises dans le secteur des services et de la distribution, y figurent aussi. Ainsi, une grande partie de la section 2 est consacrée à la correction des données concernant l'industrie. Le résultat consiste en des matrices aussi comparables et aussi exactes que possible.

Comme les recensements de l'agriculture ne fournissent pas de statistiques utilisables sur l'emploi, les problèmes sont beaucoup plus

graves pour le secteur primaire, en tout cas pour les années 1846 et 1895. Pour ces années nous avons estimé l'emploi productif national en proportion de la surface exploitée. Ce total peut être réparti entre les provinces selon des hypothèses alternatives. Les deux hypothèses les plus intéressantes sont analysées. Elles peuvent être résumées de manière suivante: (i) la distribution est celle du recensement non corrigé, ce qui implique que les erreurs de ce recensement soient relativement équivalentes dans toutes les provinces, ou (ii) la distribution est basée sur la surface exploitée et corrigée pour les différences de productivité.

Il n'y a qu'une source d'information disponible pour l'emploi dans l'agriculture en 1910: c'est le recensement des professions. Heureusement, celui-ci est de qualité fort supérieure à celle des recensements antérieurs. Le seul problème qui doit être résolu est celui du nombre d'aidants et d'exploitants pour lesquels ce travail ne prend qu'une partie de la durée normale de travail. Il va sans dire que ce nombre est recalculé en unités de travail de durée normale.

En raison de l'absence d'autres statistiques, l'estimation du secteur tertiaire est elle aussi fondée sur les données du recensement des professions. Pour éviter une surestimation, celle-ci est faite en mettant les chiffres de l'industrie en relation avec ceux des services dans ce recensement, et puis en mettant cette proportion en rapport avec les statistiques du recensement industriel, tout en tenant compte des travailleurs à domicile.

Le troisième chapitre traite la période des deux guerres mondiales. Comme pour la période précédente, le recensement de la population ne peut pas être utilisé comme information de base, parce que l'emploi est toujours classé selon le lieu de résidence. A cause du très grand nombre d'erreurs dans le recensement de l'industrie et du commerce de 1930, l'information qui s'y trouve rassemblée est inutilisable. Les seules années de recensement qui restent sont 1937 et 1947. Ceci implique qu'un tas de problèmes concernant la première guerre mondiale, la reconstruction de l'économie d'après-guerre et la grande crise des années trente ne se manifestent pas dans les statistiques présentées dans ce chapitre.

Pour l'année 1937, il reste quand même quelques problèmes importants, parce que le recensement de cette année, dit «recensement économique et social», ne comporte qu'une partie de la population active. Pour l'industrie, le nombre d'exploitants d'entreprises occupant du personnel rémunéré manque. Cette lacune est comblée

en utilisant le nombre d'entreprises au lieu du nombre d'exploitants. Quant à l'agriculture, seul l'emploi salarié est recensé. Les autres types de travail doivent donc être estimés par interpolation entre le recensement de la population de 1930 en celui de 1947. Comme le secteur tertiaire n'est recensé que partiellement en 1937 une telle interpolation est nécessaire aussi pour ces branches d'activité.

La problématique du recensement de l'industrie et du commerce de 1947 est plus ou moins analogue à celle des statistiques de 1937. Bien qu'on ne doive jamais avoir recourt à une interpolation, les plus grands défauts de ce recensement consistent aussi en des lacunes sectorielles. Par conséquent, l'agriculture et une partie importante du secteur tertiaire doivent être calculées selon les statistiques des professions. D'autre part, le recensement de 1947 est un peu plus complet que celui de 1937. Par exemple, l'absence des exploitants d'entreprises occupant du personnel salarié n'existe plus. Mais il faut dire aussi que le contrôle des recenseurs et des documents du recensement semble être d'une qualité plus élevée en 1937 qu'en 1947.

Le quatrième et dernier chapitre s'occupe de la période après 1947. Il comporte deux volets: celui de la population active et celui des comptes régionaux.

Les recensements de 1961 et de 1970 figurent comme cadre essentiel pour la population active, parce que les autres sources, par exemple les statistiques annuelles de la Sécurité Sociale, sont trop incomplètes et utilisent des définitions trop variables. Bien que les recensements de la population de 1961 et 1970 aient classé l'emploi d'après les secteurs et d'après les lieux d'activité, les recensements de l'industrie méritent la préférence, car les statistiques de la population contiennent un nombre de personnes dont le lieu de travail et/ou le secteur sont inconnus. C'est surtout pour 1970 que le chiffre de cette catégorie est important. Pour éviter qu'une trop grande part des activités soit indéterminée, il faut donc utiliser le recensement de l'industrie. D'autre part le critère du temps consacré au travail semble être appliqué différemment en 1961 qu'en 1970. Pour cette raison l'utilisation du recensement du commerce est maximalisé en 1970, tandis que pour 1961 les chiffres des secteurs primaire et tertiaire sont fondés sur le recensement de la population.

Evidemment, nous regrettons que les données concernant l'emploi recensé le plus récemment, c.-à-d. en 1981, ne soient pas disponibles. Pour avoir une idée des développements depuis 1970, il faut utiliser l'enquête de 1977. Comme celle-ci permet la généralisation

des résultats pour toute la population, on peut calculer l'emploi par province. A cause de l'échantillonnage, il est néanmoins impossible d'y appliquer une désagrégation par branche d'activité comparable à celle des recensements. Finalement, nous avons utilisé les chiffres corrigés de 1977 et ceux des deux recensements précédents pour calculer des coefficients d'emploi différents de ceux basés sur des données non-corrigées. Les résultats, présentés dans le tableau 4-7, démontrent une fois de plus la nécessité d'une critique historique des statistiques récentes.

Les problèmes connexes des comptes régionaux sont d'un type très différent. Ils se situent surtout sur le plan de l'agrégation des données, de l'évolution des prix et des omissions et erreurs dans les chiffres provisoires. Le premier problème ne peut être résolu que pour les branches «bois et meubles; papier, impression, édition; chimie». Pour ce cas, il est possible de diviser l'agrégat, ce qui résulte en des chiffres qui contiennent seulement la valeur ajoutée de la chimie. Par conséquent l'agrégation de quelques autres branches d'activité diminue la comparabilité du produit géographique avec l'emploi productif. Le deuxième problème est résolu en recalculant toutes les statistiques en prix de 1970. Le troisième problème a pour résultat que les chiffres provisoires et même la première version des résultats dits «définitifs» sont inutilisables. La comparaison de tels chiffres avec les données finales de l'I.N.S. démontre que de graves erreurs et omissions existent dans la première catégorie. Par conséquent, seuls les dernières sont fiables. C'est pour cette raison que les résultats concernant 1977 et 1979, inclus dans les tableaux 4-13 et 4-14, ne sont que très provisoires.

En terminant ce livre, trois conclusions générales s'imposent. D'abord, il est devenu clair qu'aussi bien pour la recherche des périodes récentes que pour les études historiques la critique historique des statistiques est une nécessité absolue. Une méthodologie quantitative, aussi avancée ou sophistiquée qu'elle soit, ne sert à rien si elle est hypotéquée sérieusement par la qualité insuffisante des données utilisées.

En second lieu, la critique historique quantitative est nécessairement une critique fonctionnelle. Chaque programme de recherche impose des besoins spécifiques quant aux définitions, méthodes etc. Une critique générale des sources ne suffit donc pas.

Enfin, les chapitre deux, trois et quatre ont démontré que les recherches concernant l'objet traité dans ce livre ne peuvent s'arrêter

à ce qui est rapporté ici. La recherche peut naturellement s'orienter vers la valeur ajoutée pour la période 1846-1947. Mais les données sur l'emploi doivent aussi être étudiées davantage. L'étude des micro-régions, les tests complémentaires des hypothèses, des estimations supplémentaires concernant le travail à domicile, voilà des domaines où des recherches complémentaires fructueuses restent possibles et nécessaires.

INHOUD

Inleiding	5
HOOFDSTUK EEN: ALGEMENE ASPECTEN I.V.M. AFBAKENING, DEFINITIES EN BRONNEN	7
1 Afbakening in tijd en ruimte	7
1.1 Het tijdsaspect	7
1.2 De ruimtelijke desaggregatie	8
2 Sectoren en bedrijfstakken	12
2.1 Theoretische uitgangspunten	12
2.1.1 De klassieke indeling	13
2.1.2 De benadering van Fourastié	13
2.1.3 De tertiaire sector en het homogeniteitsprobleem	14
2.1.4 Het historisch karakter van de homogeniteitsproblematiek in de secundaire sector	15
2.1.5 De fundamentele onvolkomenheid van de theoretische benadering	17
2.2 De pragmatische optiek	17
3 Werkgelegenheid	22
3.1 Historische, sociologische en economische benaderingen	23
3.2 Enkele voorbeelden	26
3.2.1 Werkgelegenheid en shift-share methodologie ..	26
3.2.2 Enkele operationele definities	29
4 Toegevoegde waarde	32
5 Een overzicht van de bronnen	32
6 Uitgangspunten voor de bronnenkritiek	33
HOOFDSTUK TWEE: VAN DE ONAFHANKELIJKHEID TOT DE EERSTE WERELDOORLOG	35
1 De beschikbare bronnen	36
1.1 De beroepstellingen	36
1.2 De industrietellingen	39
1.2.1 De industrietelling van 15 oktober 1846	39
1.2.1.1 De voorbereiding	39
1.2.1.2 Object van de telling	40
1.2.1.3 Vraagstelling	42
1.2.1.4 De controle	45

1.2.1.5	Resultaten	47
1.2.1.6	Conclusie	49
1.2.2	De industrietelling van 31 december 1866	49
1.2.3	De industrietelling van 31 december 1880	50
1.2.4	De industrietelling van 31 december 1896	51
1.2.4.1	De voorbereiding	51
1.2.4.2	Object	52
1.2.4.3	De vraagstelling	54
1.2.4.4	Controle	57
1.2.4.5	Resultaten	58
1.2.4.6	Conclusie	59
1.2.5	De handels- en nijverheidstelling van 31 december 1910	60
1.2.5.1	De voorbereiding	60
1.2.5.2	Object	61
1.2.5.3	De vraagstelling	63
1.2.5.4	De controle	66
1.2.5.5	De resultaten	68
1.2.5.6	Conclusie	69
1.2.6	De vergelijkbaarheid der industrietellingen	70
1.2.6.1	De I.T. 46 versus de I.T. 96 en de I.T. 10	70
1.2.6.2	De I.T. 96 versus de I.T. 10	72
1.2.6.3	Conclusie	75
1.3	Bronnen voor de aanvulling van de werkgelegenheidsmatrix	75
1.3.1	De landbouw	76
1.3.1.1	Beknopt overzicht van de landbouwtellingen	76
1.3.1.2	De landbouwtelling van 1846	77
1.3.1.3	De landbouwtelling van 1880	80
1.3.1.4	De landbouwtelling van 1895	82
1.3.1.5	Vergelijkbaarheid en correcties van de landbouwtellingen	83
1.3.1.5.1	De benadering van Klep	83
1.3.1.5.2	De correcties van Gadisseur ..	86
1.3.1.6	De landbouw in 1910	88
1.3.2	De visvangst	90
1.3.3	De tertiaire sector	91
2	De constructie van de werkgelegenheidsmatrices	93
2.1	De industrie	93

2.1.1	Correcties en aanpassingen	94
2.1.1.1	De transportsector	94
2.1.1.2	Gas, electriciteit en water	95
2.1.1.3	Textiel en kleding	95
2.1.1.4	De gevangenen	99
2.1.1.5	De huisnijverheid	99
2.1.1.6	De baksteennijverheid	103
2.1.1.7	Kritische kanttekeningen	104
2.1.2	De industriële submatrices	108
2.2	De landbouw	108
2.2.1	Het kritisch landbouwoppervlak	109
2.2.1.1	Directe indicaties	109
2.2.1.2	Indirecte indicaties	110
2.2.1.2.1	De techniek	110
2.2.1.2.2	De produktiviteit	111
2.2.1.2.3	De lonen	112
2.2.1.2.4	Conclusie	115
2.2.1.3	Regionale verdeling	115
2.2.1.3.1	Grondrente en grondprijs	115
2.2.1.3.2	Op zoek naar alternatieven ..	117
2.2.2	De landbouwvector in 1846 en 1895	119
2.2.3	De landbouw in 1910	120
2.3	De visserij	122
2.4	De tertiaire sector	123
2.4.1	Een herschatting voor 1846	124
2.4.2	De tertiaire activiteit in 1896	125
2.4.3	De tertiaire activiteit in 1910	127
2.5	Een nabeschuiving over de bruikbaarheid van de gecor- rigeerde informatie	130
3	Synthese	137

HOOFDSTUK DRIE: DE PERIODE DER BEIDE WE-		
RELDOORLOGEN		142
1	Functionele kritiek	142
1.1	De volkstellingen	142
1.2	De handels- en nijverheidstellingen	143
1.2.1	De handels- en nijverheidstelling van 1930	143
1.2.2	De economische en sociale telling van 1937	145
1.2.2.1	Vorbereiding	145
1.2.2.2	Object	146

1.2.2.3	Vraagstelling	149
1.2.2.4	Controle	153
1.2.2.5	Resultaten	155
1.2.2.6	Conclusie	156
1.2.3	De algemene volks-, nijverheids- en handelstelling van 1947	157
1.2.3.1	Vorbereiding	157
1.2.3.2	Object	157
1.2.3.3	Vraagstelling	158
1.2.3.4	Controle	159
1.2.3.5	Resultaten	159
1.2.3.6	Conclusie	160
1.2.4	De vergelijkbaarheid van de tellingen	161
1.2.4.1	De tellingen van 1937 en 1947	161
1.2.4.2	De vergelijkbaarheid met de tellingen vóór W.O. I	162
1.3	De landbouwtellingen	163
1.3.1	De algemene landbouwtellingen	163
1.3.2	Andere landbouwtellingen	164
2	Constructie van de werkgelegenheidsmatrices	165
2.1	De werkgelegenheid in 1937	165
2.1.1	De industrie	166
2.1.1.1	De basiswerkgelegenheid	166
2.1.1.2	De inrichtingshoofden	168
2.1.2	De primaire sector	170
2.1.3	De tertiaire sector	172
2.1.4	Algemeen resultaat	174
2.2	De werkgelegenheid in 1947	176
2.2.1	De industrie	176
2.2.1.1	De basiswerkgelegenheid	176
2.2.1.2	De inrichtingshoofden	178
2.2.2	De primaire sector	180
2.2.3	De tertiaire sector	181
2.2.4	Algemeen resultaat	183
3	Synthese	186
 HOOFDSTUK VIER: DE PERIODE NA 1947		188
1	De werkgelegenheid	188
1.1	Algemene kenmerken	188

1.2	De tellingen van 1961	190
1.2.1	De industrie	190
1.2.1.1	De voorbereiding	191
1.2.1.2	Object en vraagstelling	191
1.2.1.3	Controle	193
1.2.1.4	De resultaten	194
1.2.1.5	Conclusie	194
1.2.2	De primaire sector	195
1.2.3	De tertiaire sector	195
1.3	De tellingen van 1970	196
1.3.1	De industrie	197
1.3.1.1	De voorbereiding	197
1.3.1.2	Object en vraagstelling	197
1.3.1.3	Controle	199
1.3.1.4	De resultaten	200
1.3.1.5	Conclusie	200
1.3.2	De primaire sector	201
1.3.3	De tertiaire sector	203
1.4	Het sociaal-economisch onderzoek van 1977	204
1.5	De werkgelegenheidsmatrices	205
1.5.1	De matrix voor 1961	206
1.5.2	De matrix voor 1970	209
1.5.3	De data over 1977	213
1.6	De vergelijkbaarheid van de werkgelegenheidsmatrices	214
1.6.1	De versie van 1970 vs. deze van 1961	214
1.6.2	De vergelijkbaarheid met de oudere tellingen	215
1.7	Historische kritiek en hedendaagse bronnen	217
2	De bruto toegevoegde waarde	220
2.1	Probleemstelling	220
2.2	De globale kwaliteit	221
2.3	Aggregatie en desaggregatie	224
2.4	Deflatoren	228
2.5	De herindeling der provincies	234
2.6	De vergelijkbaarheid van de data-matrices	235
2.6.1	De vergelijkbaarheid van de geografische produk- ten	235
2.6.2	Werkgelegenheid vs. toegevoegde waarde	235
3	Synthese van de bronnenkritiek	240
	BESLUIT	243

BIJLAGEN	245
A De samenstelling van de subsectoren	247
B Gemeenten betrokken bij de herindeling van de provincies in 1962-1963	260
LIJSTEN	261
Lijst van het statistisch bronnenmateriaal	263
Lijst van geciteerde werken	266
Lijst van de tabellen	270
Register	273
RÉSUMÉ	279

**PUBLICATIONS DU CENTRE INTERUNIVERSITAIRE
D'HISTOIRE CONTEMPORAINE
UITGAVEN VAN HET INTERUNIVERSITAIR CENTRUM VOOR
HEDENDAAGSE GESCHIEDENIS**

**HISTOIRE ECCLESIASTIQUE ET MAÇONNIQUE —
KERK- EN MAÇONNIEKE GESCHIEDENIS**

- A. SIMON, Notes sur les archives ecclésiastiques. 1957. (Cahiers-Bijdragen 2.)
fr. 60 (abonnement fr. 50)
- A. SIMON, Inventaires d'archives. (Papiers Villermont. Archives de la nonciature à Bruxelles. Archives des églises protestantes.) 1957. (Cahiers-Bijdragen 3.) fr. 60 (abonnement fr. 50)
- A. SIMON, Inventaires d'archives. (Evêché de Namur. Château de Gaesbeek. Famille Van Meenen. Cure de Sainte-Gudule, Bruxelles. Famille Croij. Eglise Evangélique, Verviers) 1958. (Cahiers-Bijdragen 5.) Epuisé
- A. SIMON, Inventaires d'archives. (Famille Licot. Papiers de Missiessy. Nonciature de Bruxelles. d'Ansembourg. Rédemptoristes (Bruxelles). d'Anethan. de Béthune. 't Serstevens. Evêché de Liège.) 1960. (Cahiers-Bijdragen 14.) Epuisé
- A. DEBLON, P. GÉRIN, L. PLUYMERS, Les archives diocésaines de Liège. Inventaires des fonds modernes. 1978. (Cahiers-Bijdragen 85.) fr. 300 (abonnement fr. 225)
- A. SIMON, Réunions des Evêques de Belgique, 1830-1867. Procès-verbaux. 1960. (Cahiers-Bijdragen 10.) fr. 260 (abonnement fr. 215)
- A. SIMON, Réunions des Evêques de Belgique, 1868-1883. Procès-verbaux. 1961. (Cahiers-Bijdragen 17.) fr. 270 (abonnement fr. 230)
- A. SIMON, Evêques de la Belgique Indépendante (1830-1940). Sources d'Archives. 1961. (Cahiers-Bijdragen 21.) fr. 160 (abonnement fr. 135)
- Sources de l'histoire religieuse de la Belgique. — Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België. 1968. (Cahiers-Bijdragen 54.) fr. 330 (abonnement fr. 280)
- M. WALCKIERS, Sources inédites relatives aux débuts de la J.O.C. (1919-1925). 1970. (Cahiers-Bijdragen 61.) fr. 460 (abonnement fr. 390)
- W. ROMBAUTS, Het Paasverzuim in het Bisdóm Brugge (1840-1911). Bijdrage tot de geschiedenis van het kerkelijk leven in West-Vlaanderen. 1971. (Bijdragen-Cahiers 62.) fr. 460 (abonnement fr. 390)
- E. WITTE, avec la collaboration de F.V. BORNÉ, Documents relatifs à la franc-maçonnerie belge du XIXe siècle. 1830-1855. 1973. (Cahiers-Bijdragen 69.) fr. 1.400 (abonnement fr. 1.190)

PRESSE — PERS

A l'échelon national — Op nationaal vlak

- A. J. VERMEERSCH en H. WOUTERS, Bijdragen tot de geschiedenis van de Belgische Pers, 1830-1848. 1958. (Bijdragen-Cahiers 4.) Uitverkocht
- J. WILLEQUET, Documents pour servir à l'histoire de la presse belge, 1877-1914. 1961. (Cahiers-Bijdragen 16.) fr. 140 (abonnement fr. 120)
- R. VAN EENOO en A. J. VERMEERSCH, Bibliografisch repertorium van de Belgische pers, 1789-1914. 1962. (Bijdragen-Cahiers 23.) fr. 140 (abonnement fr. 120)
- R. VAN EENOO en A. J. VERMEERSCH, Bibliografisch repertorium van de Belgische pers — Répertoire bibliographique de la presse belge, 1789-1914. II, 1973. (Bijdragen-Cahiers 74.) fr. 280 (abonnement fr. 240)
- J. LORY, Panorama de la presse belge en 1870-1871. 1963. (Cahiers-Bijdragen 32.) fr. 60 (abonnement fr. 50)
- M. LEROY, La presse belge en Belgique libre et à l'étranger, en 1918. 1971. (Cahiers-Bijdragen 63.) fr. 570 (abonnement fr. 490)
- A. MORELLI, La presse italienne en Belgique, 1919-1945. 1981. (Cahiers-Bijdragen 94.) fr. 350 (abonnement fr. 305)

A l'échelon régional et local — Op regionaal en lokaal vlak

- J. LECLERCQ-PAULISSEN, Contribution à l'histoire de la presse tournaisienne depuis ses origines jusqu'en 1914. 1958. (Cahiers-Bijdragen 6.) fr. 110 (abonnement fr. 95)
- M. DE VROEDE, De Vlaamse Pers in 1855-1856. 1960. (Bijdragen-Cahiers 12.) fr. 120 (abonnement fr. 100)
- R. VAN EENOO, De pers te Brugge, 1792-1914. Bouwstoffen. 1961. (Bijdragen-Cahiers 20.) fr. 370 (abonnement fr. 315)
- L. WILS, De liberale Antwerpse dagbladen: 1857-1864. 1962. (Bijdragen-Cahiers 26.) fr. 100 (abonnement fr. 85)
- M. DE VROEDE, De Belgisch-Limburgse pers van 1830 tot 1860. 1963. (Bijdragen-Cahiers 28.) fr. 350 (abonnement fr. 300)
- E. VOORDECKERS, Een bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse pers in de negentiende eeuw. 1964. (Bijdragen-Cahiers 35.) fr. 1020 (abonnement fr. 870)
- H. LIEBAUT, Repertorium van de pers in het arrondissement Aalst (1840-1914). 1967. (Bijdragen-Cahiers 41.) fr. 290 (abonnement fr. 245)
- A. J. VERMEERSCH, Répertoire de la presse bruxelloise, 1789-1914. — Repertorium van de Brusselse pers, 1789-1914. (A-K). 1965. (Cahiers-Bijdragen 42.) fr. 740 (abonnement fr. 630)
- H. GAUS en A. J. VERMEERSCH, Répertoire de la presse bruxelloise, 1789-1914. — Repertorium van de Brusselse pers, 1789-1914. (II, L-Z). 1968. (Cahiers-Bijdragen 50.) fr. 1150 (abonnement fr. 980)
- E. VOORDECKERS, Drukkers en pers in het arrondissement Roeselare (1847-1914). 1965. (Bijdragen-Cahiers 43.) fr. 320 (abonnement fr. 270)
- M. L. WARNOTTE, Etude sur la presse à Namur, 1794-1914. 1967. (Cahiers-Bijdragen 44.) fr. 565 (abonnement fr. 485)
- H. DEGRAER, W. MAERVOET, F. MARTENS, F. SIMON, A.-M. SIMON-VAN DER MEERSCH, Repertorium van de Westvlaamse pers, 1807-1914. 1968. (Bijdragen-Cahiers 48.) fr. 670 (abonnement fr. 570)
- H. DE BORGER, Bijdrage tot de geschiedenis van de Antwerpse pers. Repertorium, 1794-1914. 1968. (Bijdragen-Cahiers 49.) fr. 1150 (abonnement fr. 980)
- A. THYS, met medewerking van G. BULTHÉ en A.M. SIMON-VAN DER MEERSCH, Repertorium van de pers in de provincie Antwerpen (behoudens de stad Antwerpen en de kantons Mechelen en Puurs). 1969. (Bijdragen-Cahiers 58.) fr. 600 (abonnement fr. 510)
- R. MESSENS, Repertorium van de Oostvlaamse pers (met uitzondering van Gent en het arrondissement Aalst) 1784-1914. 1969. (Bijdragen-Cahiers 59.) fr. 780 (abonnement fr. 665)
- P. GÉRIN et M. L. WARNOTTE, La presse liégeoise de 1850 à 1914. Répertoire général. 1971. (Cahiers-Bijdragen 65.) fr. 1170 (abonnement fr. 1000)
- M. RYCK D'HUISNACHT, Répertoire de la presse de l'arrondissement de Nivelles au XIXe Siècle. 1970. (Cahiers-Bijdragen 66.) fr. 520 (abonnement fr. 445)
- P. RYCKMANS, Drukkers en pers te Mechelen, 1773-1914. Repertorium. 1972. (Bijdragen-Cahiers 70.) fr. 1220 (abonnement fr. 1040)
- A. CORDEWIENER, Etude de la presse liégeoise de 1830 à 1850 et répertoire général. 1972. (Cahiers-Bijdragen 71.) fr. 600 (abonnement fr. 510)
- M. SIMON-RORIVE, La presse socialiste et révolutionnaire en Wallonie et à Bruxelles de 1918 à 1940. 1974. (Cahiers-Bijdragen 75.) fr. 400 (abonnement fr. 360)
- J.-P. DELHAYE, La presse politique d'Ath des origines à 1914. 1974. (Cahiers-Bijdragen 77.) fr. 300 (abonnement fr. 255)
- P. GÉRIN, Presse populaire catholique et presse démocrate chrétienne en Wallonie et à Bruxelles (1830-1914). 1975. (Cahiers-Bijdragen 80.) fr. 600 (abonnement fr. 510)
- C. LUC-JORIS, La presse de Huy (1830-1914). 1975. (Cahiers-Bijdragen 82.) fr. 500 (abonnement fr. 425)
- PH. MOTTEQUIN, Répertoire de la presse de la province de Luxembourg (1760-1940). 1977. (Cahiers-Bijdragen 84.) fr. 600 (abonnement fr. 510)

- W. NAUWELAERTS, Bijdrage tot de geschiedenis van de pers in het arrondissement Leuven. Repertorium (1773-1914). 1978. (Bijdragen-Cahiers 86.) fr. 700 (abonnement fr. 600)
- F. JORIS, Etude de la presse verviétoise de 1818 à 1850. 1978. (Cahiers-Bijdragen 87.) fr. 650 (abonnement fr. 550)
- P. LEFÈVRE, Répertoire des journaux et périodiques de l'arrondissement de Mons (1786-1940). 1980. (Cahiers-Bijdrage 88.) fr. 700 (abonnement fr. 600)
- F. JORIS, La presse verviétoise de 1850 à 1914. (Cahiers-Bijdragen 92.) fr. 980 (abonnement fr. 880)
- M. ARNOULD, Répertoire de la presse de l'arrondissement de Soignies (1841-1940). (Cahiers-Bijdragen 93.) fr. 560 (abonnement fr. 480)

Monographies — Monografieën

- M. BLANPAIN, Le „Journal de Bruxelles”. Histoire interne de 1863 à 1871. 1965. (Cahiers-Bijdragen 39.) fr. 90 (abonnement fr. 80)
- J. VANDER VORST-ZEEGERS, Le „Journal de Bruxelles” de 1871 à 1884. 1965. (Cahiers-Bijdragen 36.) fr. 480 (abonnement fr. 410)
- M. L. WARNOTTE, „L'Ami de l'Ordre”, Quotidien catholique namurois de 1839 à 1914. 1968. (Cahiers-Bijdragen 51.) fr. 210 (abonnement fr. 180)
- N. PIEPERS, „La Revue Générale” de 1865 à 1940. Essai d'analyse du contenu. 1968. (Cahiers-Bijdragen 52.) fr. 170 (abonnement fr. 145)
- D. LAMBRETTE, Le journal „La Meuse”, 1855-1955. 1969. (Cahiers-Bijdragen 55.) fr. 220 (abonnement fr. 190)
- J.-L. DE PAEPE, „La Réforme”, organe de la démocratie libérale (1884-1907). 1972. (Cahiers-Bijdragen 64.) fr. 425 (abonnement fr. 380)

BIBLIOGRAPHIE — BIBLIOGRAFIE

- M. DE VROEDE, Bibliografische inleiding tot de studie van de Vlaamse Beweging, 1830-1860. 1959. (Bijdragen-Cahiers 8.) Uitverkocht
- J. DHONDT et S. VERVAECK, Instruments biographiques pour l'histoire contemporaine de la Belgique. 1960. 2e éd. (Cahiers-Bijdragen 13.) fr. 140 (abonnement fr. 120)
- D. DE WEERDT, Publications officielles de la Belgique contemporaine. 1963. (Bijdragen-Cahiers 30.) fr. 650 (abonnement fr. 555)
- P. GÉRIN, Bibliographie de l'histoire de Belgique, 1789-1831. 1960. (Cahiers-Bijdragen 15.) Epuisé
- S. VERVAECK, Bibliographie de l'histoire de Belgique, 1831-1865. 1965. (Cahiers-Bijdragen 37.) fr. 460 (abonnement fr. 390)
- J. DE BELDER et J. HANNES, Bibliographie de l'histoire de Belgique, 1865-1914. 1965. (Cahiers-Bijdragen 38.) fr. 460 (abonnement fr. 390)

ARCHIVES ECONOMIQUES — EKONOMISCHE ARCHIEVEN

- M. COLLE-MICHEL, Les archives de la S.A. Cockerill-Ougrée des origines à nos jours. 1959. (Cahiers-Bijdragen 9.) fr. 60 (abonnement fr. 50)
- M. COLLE-MICHEL, Les Archives de la S.A. Métallurgique d'Espérance-Longdoz des origines à nos jours. 1962. (Cahiers-Bijdragen 24.) fr. 110 (abonnement fr. 95)
- M. COLLE-MICHEL, Les archives de la Société des Mines et Fonderies de zinc de la Vieille-Montagne. 1967. (Cahiers-Bijdragen 46.) fr. 150 (abonnement fr. 130)
- H. COPPEJANS-DESMEDT, Bedrijfsarchieven op het stadsarchief van Gent. — Inventaris van de fondsen de Hemptinne en Voortman. 1971. (Bijdragen-Cahiers 67.) fr. 115 (abonnement fr. 100)
- Ph. MOTTEQUIN, Réunions du comité des directeurs des travaux des charbonnages du Couchant de Mons, patronnés par la Société Générale, 1848-1876. Procès-verbaux. I. Textes. 1973. (Cahiers-Bijdragen 72.) fr. 1100 (abonnement fr. 935)

- B. GILLE, Crise politique et crise financière en Belgique. Lettres adressées à la maison Rothschild à Paris par son représentant à Bruxelles (1838-1840). 1961. (Cahiers-Bijdragen 19.)
fr. 670 (abonnement fr. 570)
- B. GILLE, Lettres adressées à la maison Rothschild de Paris par son représentant à Bruxelles (1843-1853). 1963. (Cahiers-Bijdragen 33.)
fr. 630 (abonnement fr. 535)

SOURCES SUR LES CLASSES SOCIALES — BRONNEN BETREFFENDE DE SOCIALE LAGEN

- S. VERVAECK, De samenstelling van de gegoede stand te Mechelen op het einde van de XVIIIe eeuw en in het begin van de XIXe eeuw (1796-1813). Een methodologisch onderzoek, 1960. (Bijdragen-Cahiers 11.)
Uitverkocht
- S. VERVAECK, Enkele bronnen uit de Franse tijd. Hun belang voor de sociale geschiedenis. 1962. (Bijdragen-Cahiers 22.)
fr. 170 (abonnement fr. 145)
- K. VANDEN ABEELE, De gedwongen lening van het jaar IV te Leuven. Bronnenmateriaal voor sociale geschiedenis onder Frans Bewind. 1963. (Bijdragen-Cahiers 31.) fr. 140 (abonnement fr. 120)
- H. BALTHAZAR, J. DE BELDER, J. HANNES, J. VERHELST, Bronnen voor de sociale geschiedenis van de XIXe eeuw (1794-1914). 2e uitg. 1965. (Bijdragen-Cahiers 18.) fr. 265 (abonnement fr. 225)

HISTOIRE DU MOUVEMENT OUVRIER — GESCHIEDENIS DER ARBEIDERSBEWEGING

- H. WOUTERS, Dokumenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging: 1831-1853. 1964. (Bijdragen-Cahiers 27.)
3 delen. fr. 1970 (abonnement fr. 1675)
- H. WOUTERS, Documenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging, 1853-1865. 1966. (Bijdragen-Cahiers 40.)
fr. 540 (abonnement fr. 460)
- H. WOUTERS, Dokumenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging ten tijde van de 1e Internationale 1866-1880. 1971. (Bijdragen-Cahiers 60.)
3 delen. fr. 3400 (abonnement fr. 2900)
- L. LINOTTE, Les manifestations et les grèves dans la province de Liège de 1831 à 1914. 1964. (Cahiers-Bijdragen 34.)
fr. 280 (abonnement fr. 240)
- L. LINOTTE, Les manifestations et les grèves à Liège de l'an IV à 1914. 1969. (Cahiers-Bijdragen 53.)
fr. 260 (abonnement fr. 215)
- J. BAYER-LOTHE, Documents relatifs au mouvement ouvrier dans la province de Namur au XIXe siècle. Première partie, 1794-1848. 1967. (Cahiers-Bijdragen 45.) fr. 320 (abonnement fr. 270)
- J. BAYER-LOTHE, Documents relatifs au mouvement ouvrier dans la province de Namur au XIXe siècle. Deuxième partie, 1849-1886. 1969. (Cahiers-Bijdragen 57.)
fr. 320 (abonnement fr. 270)
- C. OUKHOW, Documents relatifs à la Première Internationale en Wallonie. 1967. (Cahiers-Bijdragen 47.)
fr. 690 (abonnement fr. 590)
- F. MAHIEU-HOYOS, L'évolution du mouvement socialiste borain (1885-1895). 1972. (Cahiers-Bijdragen 68.)
fr. 315 (abonnement fr. 270)
- D.E. DEVREESE, Documents relatifs aux militants belges de la Première Internationale. 1865-1877. (Sous presse) (Cahiers-Bijdragen 79.)

STATISTIQUES — STATISTIEKEN

- N. CAULIER-MATHY, Statistiques de la province de Liège sous le régime hollandais. 1962. (Cahiers-Bijdragen 25.)
fr. 240 (abonnement fr. 205)
- J. HANNES, De economische bedrijvigheid te Brussel, 1846-1847. Controle en aanvulling op de nijverheidstelling van 15-10-1847. 1975. (Bijdragen-Cahiers 81.) fr. 350 (abonnement fr. 300)

- Ph. MOTTEQUIN, Réunions du comité des directeurs des travaux des charbonnages du Couchant de Mons, patronnés par la Société Générale, 1848-1876. Procès-verbaux. II. Tableaux. 1973. (Cahiers-Bijdragen 73.) fr. 500 (abonnement fr. 425)
- J. LAUREYSSENS, Industriële Naamloze Vennootschappen in België, 1819-1857. 1975. (Bijdragen-Cahiers 78.) fr. 1300 (abonnement fr. 1100)

ARCHIVES POLITIQUES — POLITIEKE ARCHIEVEN

- H. HAAG, Les archives personnelles des anciens ministres belges. 1963. (Cahiers-Bijdragen 29.) fr. 60 (abonnement fr. 50)
- M. DECHESNE, Le parti libéral à Liège, 1848-1899. 1974. (Cahiers-Bijdragen 76.) fr. 300 (abonnement fr. 255)
- M. SIMON-RORIVE, Résultats des élections législatives (Chambre des Représentants et Sénat) en Wallonie de 1848 à 1893. 1977. (Cahiers-Bijdragen 83.) fr. 500 (abonnement fr. 425)
- E. GERARD, Documenten over de katholieke partijorganisatie in België — Documents relatifs à l'organisation du Parti Catholique belge (1920-1922. 1931-1933) 1981. (Bijdragen-Cahiers 91.) fr. 600 (abonnement fr. 500)
- N. LUBELSKI-BERNARD, Leopold II et le cabinet Frère-Orban (1878-1884). Correspondance entre le roi et ses ministres. 1983. 2 Tomes. (Cahiers-Bijdragen 95-96.) fr. 1980 (abonnement fr. 1800)

DIVERS — VARIA

- Neuf rapports sur les sources de l'histoire contemporaine de la Belgique — Negen verslagen betreffende de bronnen van de Belgische hedendaagse geschiedenis. 1957. (Cahiers-Bijdragen 1.) fr. 85 (abonnement fr. 75)
- W. THEUNS, De organieke wet op het middelbaar onderwijs (1 juni 1850) en de Conventie van Antwerpen. 1959. (Bijdragen-Cahiers 7.) fr. 80 (abonnement fr. 70)
- F. BALACE, La guerre de sécession et la Belgique. Documents d'archives américaines 1861-1865. 1969. (Cahiers-Bijdragen 56.) fr. 560 (abonnement fr. 480)
- L. Gevers, Kerk, Onderwijs en Vlaamse Beweging. Documenten uit kerkelijke archieven over taalregime en vlaamsgezindheid in het katholieke middelbaar onderwijs, 1830-1900. 1980. (Bijdragen-Cahiers 89.) fr. 750 (abonnement fr. 650)

MÉMOIRES I.

VERHANDELINGEN I.

- R. DEVLEESHOUWER, Les Belges et le danger de guerre (1910-1914). 1958. fr. 370 (abonnement fr. 315)

VERHANDELINGEN II.

MÉMOIRES II.

- D. DE WEERDT, De Gentse textielbewerkers en arbeidersbeweging tussen 1866 en 1881. Bijdrage tot de sociale geschiedenis van Gent. 1959. fr. 310 (abonnement fr. 265)

MÉMOIRES III.

VERHANDELINGEN III.

- C. LEBAS, L'union des catholiques et des libéraux de 1839 à 1847. Etude sur les pouvoirs exécutif et législatif. 1960. fr. 420 (abonnement fr. 360)

VERHANDELINGEN IV.

MÉMOIRES IV.

- R. VAN EENOO, Een bijdrage tot de geschiedenis der arbeidersbeweging te Brugge (1864-1914) 1959. fr. 440 (abonnement fr. 375)

ÉDITIONS NAUWELAERTS

Av. des Volontaires, 321
1150 BRUXELLES
Tél. (02) 762.06.62

UITGEVERIJ NAUWELAERTS

Vrijwilligerslaan, 321
1150 BRUSSEL
Tel. (02) 762.06.62

N.V. DRUKKERIJ ERASMUS GENT/LEDEBERG

D 1985/0081/06